

БЗ
Б-53

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ВИПУСК XIV

ІСТОРІЯ

Івано-Франківськ
2008

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

1

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ІСТОРІЯ

Випуск XIV

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК

2008

НБ ПНУС

739344

УДК 93/94
ББК 63
В 53

Вісник Прикарпатського університету.
Історія. 2008. Вип. XIV

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, а також актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства та історіографії, етнології, праці молодих науковців.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЦУК (*голова ради*); д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІЙШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*), д-р істор. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ, д-р істор. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК, д-р істор. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО, д-р істор. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК, д-р істор. наук, доцент О.С.ЖЕРНОКЛЕСВ, канд. істор. наук Л.В.ЩЕРБІН (*відповідальний секретар*).

Видається з 1995 р.

Затверджено до друку
Вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

(протокол № 7 від 3 березня 2009 р.).

Адреса редакційної колегії:

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Тел.: 59-61-03.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2008.
© Видавництво "Плай" ЦІТ Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника, 2008.

УДК 94 (477) "XIX"

ББК 63.3 (4 Укр) 51

І.Я. Райківський

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ XIX СТОЛІТТЯ*

У статті розповідається про концептуальні засади українського "національного відродження" XIX століття в руслі сучасних наукових підходів. Зроблено аналіз схеми історії українського руху, що має не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки розглядаються питання генези, історичних коренів модерного українства.

Ключові слова: "національне відродження", Галичина, нація, примордіалісти, модерністи.

І.Лисяк-Рудницький запропонував внутрішню періодизацію "українського відродження", яка в багатьох рисах збігається з концепцією М.Грушевського, але хронологічні рамки другої стадії продовжено на десятиліття, до 1880-х років. "Для цих трьох періодів пропонуємо наступні назви: шляхетська, народницька та модерністична епохи", – писав він наприкінці 1850-х рр. [19; 21]. Критерієм періодизації І.Лисяка-Рудницького стала зміна із часом провідної верстви національного руху. На першому етапі (до 1840-х рр.) провідну роль у русі відігравало дворянство козацького походження на Лівобережжі й "польсько-українська" шляхта на Правобережжі, що, не зважаючи на зросійщення або полонізацію, у глибині душі зберегли "український "територіальний патріотизм" і навіть певні автономістичні змагання". Другий етап був характерний тим, що "на провідне місце суспільного життя вибивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю "служіння народів", у громадському русі 1860–1880-х рр. скристалізувалася концепція про Україну як "етнічну національність". На третьому ж етапі, починаючи з недовговічного "братства тарасівців" – першої спроби "політичного з'єднання нового типу", що виникло в період утворення "політичних партій та партійної диференціації", "український рух від інтелігенції починає проникати в маси" [19, с.184; 21, с.199].

Свою хронологічну схему вчений побудував на основі розвитку підросійської України, але вона може бути застосована й до Галичини під австрійською владою. Так, "шляхетський" етап у "національному відродженні" Галичини характеризувався "гегемонією" греко-католицького духовенства. "Народницька" доба найбільш виразно проявилася в зародженні й розвитку народовського руху. Початок третьої, "модерністичної" епохи був пов'язаний із польсько-українською угодою в першій половині 1890-х рр. Боротьба навколо "нової ери" сприяла кристалізації української спільноти в Галичині, спонукала місцеве громадянство перейти до свідомого політичного життя [21, с.199]. І.Лисяк-Рудницький звернув увагу на "паралелізм історичних процесів у Східній та Західній Україні". Щоправда, порівняно з Галичиною "ритм розвитку на Наддніпрянщині був більш уривчастий", виникали перерви між етапами "національного відродження". Так, "застій" у розвитку українського руху, що в 1880-ті рр. "немов потрапив у зимовий сон", призвів до відчуження між молодим поколінням та "україно-фільськими батьками". Натомість етапи "українського відродження" в Галичині "не були відмежовані чіткими гранями, ...зливалися в одну тяглу лінію" [21, с.200].

Вважаючи регіоналізм одним із головних чинників історії України XIX ст., І.Лисяк-Рудницький виділяє такі основні регіони, де розгорнувся національний рух: Лівобережжя, Слобожанщину, Південну (Степову) Україну та Правобережжя в Росії, а

* Закінчення. Початок статті див.: Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. XII–XIII. – С. 3–14.

також Галичину й Буковину в Австрії (Кубанщина, Холмщина та Карпатська Україна (Закарпаття) “залишилися пасивні в націотворчому процесі”). Слобожанщина й особливо Лівобережна Україна стали географічним ядром українського руху: “Жодна інша частина України не давала стільки національних провідників...” [20, с.153, 154]. Найбільш характерною рисою в “національному відродженні” Галичини була “унікальна” роль Греко-католицької церкви. “На відміну від підросійської України, – писав І.Лисяк-Рудницький, – де, щоправда, національний рух теж поступав швидко вперед, але ще не встиг охопити цілого народу, українство в Галичині творило вже до 1914 року зовсім скристалізовану спільноту” [20, с.157, 158]. “...Тенденції розвитку всіх українських земель прямували до їхнього злиття в одне ціле”, а брак в Україні в XIX ст. “внутрішньої територіальної інтеграції являв собою вірну ознаку того, що української нації, в повному значенні цього слова, не існувало в той час”. Наголошуючи на співпраці Галичини й підросійської України в справі піднесення української національної самосвідомості, яка “з бігом часу постійно зростала”, вчений стверджував: “Галицький ґрунт був духово радше яловий. Ідеї, що служили надхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку походили з Наддніпрянщини” [20, с.158, 159].

Перетворення Галичини в центр українського національного руху І.Лисяк-Рудницький пояснював кількома чинниками: по-перше, релігійною ситуацією, яка загострювала почуття національної окремішності, “віросповідання було простим і виразним засобом національної ідентифікації” (східний обряд чітко відрізняв українців від поляків, водночас зв’язок із Римом захищав їх від впливу російського православ’я); по-друге, конституційними змінами 1860–1870-х рр., що попри “проаристократичний ухил австрійської конституції та зловживання контрольованої поляками галицької адміністрації” дали змогу “користати з найважливішої переваги – конституційної правової держави”; по-третє, допомогою, яку галичани отримували з Наддніпрянщини, особливо після Емського указу 1876 р., коли “для наддніпрянських українців... Галичина була притулком від царських переслідувань”. Імпульси з Великої України позбавили національний рух у Галичині вузького провінціалізму й забезпечили всеукраїнською ідеологією [22, с.423, 424, 432].

Американські історики українського походження О.Пріцак і Дж.Решетар в англійській статті в збірнику статей Гарвардського університету 1984 р. виділили п’ять стадій “національного відродження” за історико-регіональним критерієм: 1) Новгород-Сіверська наприкінці XVIII ст., діяльність лівобережного шляхетства, із середовища якого вийшла “Історія русів”; 2) Харківська на початку XIX ст., пов’язана з відкриттям Харківського університету, розвитком нової української літератури (творчість І.Котляревського, Г.Квітки-Основ’яненка, П.Гулака-Артемівського); 3) Київська, після заснування “Університету св. Володимира”, що дало поштовх до першого прояву політизації (“український рух починає приймати політичні форми та знаходить свого найяскравішого літературного виразника”; кирило-мефодіївці та Т.Шевченко, журнал “Основа” й громади 1860-х рр.); 4) Женевська, започаткована в 70-х рр. XIX ст. діяльністю М.Драгоманова за кордоном, коли український рух набув виразно політичного характеру; 5) Галицька, почалася зі створення в 1890 р. першої політичної партії – Радикальної (перехід до “самостійницької” програми, створення українських партій на Наддніпрянщині) [6, с.45, 46].

Щоправда, не зрозуміло, чому автори, відзначивши роль Женеві в національному русі, не виокремили не менш важливі зарубіжні центри: Москву, Санкт-Петербург, Відень. Не зовсім переконливим у цій схемі є також виокремлення як самостійної стадії українського руху Новгород-Сіверської [37, с.25]. Англійська стаття О.Пріцака, що побачила світ 1983 р. у США в науковому збірнику “Культурний націоналізм XIX століття у Східній Європі”, виділила шість культурних зон в “українському відро-

дженні” XIX ст. (Слобідська Україна, Гетьманщина, Новоросія, Правобережжя, Галичина та Буковина, Закарпаття). Ця схема має статичний характер, зате вона дає змогу відзначити плідний внесок усіх регіонів у розвиток “національного відродження” [37, с.25, 26].

Після тривалої перерви, зумовленої пануванням догматичної радянської історіографії, інтерес до проблеми руху українського “національного відродження” кінця XVIII – початку XX ст. у часі й просторі поновився в умовах політичної незалежності України [29]. В.Сарбей услід за М.Грушевським та І.Лисяком-Рудницьким виділив три етапи “національного відродження”, які пропонував назвати: 1) дворянсько-шляхетським (з кінця XVIII ст. до середини 1840-х рр.); 2) різночинсько-народницьким (до кінця 80-х років XIX ст.); 3) загальнонародним (з 1890-х рр. до 1914 або 1917 р.). На перших двох етапах, підкреслював В.Сарбей, процес формування та становлення національної самосвідомості в широкому розумінні дістав назву загальноукраїнського національно-культурного відродження, і лише в 90-х рр. XIX ст. намітилося “органічне й нерозривне поєднання культурно-освітнього напрямку діяльності з радикально-політичним” [36, с.6, 11]. Однак початок політизації національного руху все-таки був пов’язаний із діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства [36, с.9].

У колективній монографії за редакцією В.Сарбея [34] зроблено спробу узагальнити історію українського національного руху XIX – початку XX ст., насамперед на Наддніпрянській Україні під владою Росії. У книзі міститься позитивна оцінка схеми М.Гроха для аналізу східноєвропейських національних рухів, згідно з якою осмислюється “українське відродження” в сучасному зарубіжному українознавстві. У співвідношенні першої фази з конкретними подіями історії України дослідники більш-менш однастайні. Щодо хронологічної межі між другою, “культурною” і третьою, “політичною” фазами, яка є дискусійною в історичній літературі, автори видання підтримали компромісну точку зору Р.Шпорлюка. Він вважав, що політизація національного руху, характерна для третьої фази, поступово проявлялася всередині другої, починаючи з кирило-мефодіївців. Друга фаза в Наддніпрянській Україні так і залишилася до революції 1917 р. незавершеною через переслідування царизмом української культури, але це не означає, що український рух не вступив у політичну стадію [34, с.162, 163]. Національний рух у Галичині в дусі Грохівської моделі періодизував Ф.Стеблій: наукова стадія (1816–1847 рр.), організаційна або культурницька (1848–1860 рр.) і політична (1861–1914 рр.) [38, с.59].

Київський історик С.Скельчик видав 1994 р. у Мельбурні книжку [6], у якій підійшов до аналізу українського національного руху XIX ст. як періоду “національного відродження”, що вважав усталеним у зарубіжній історичній науці на сучасному етапі [6, с.9, 13]. Дано позитивну оцінку спробам періодизації українського “національного відродження” в працях діаспорних істориків старшого покоління, зробленої на основі різних критеріїв – І.Лисяка-Рудницького, що поклав в основу своєї схеми зміну “у ході часу провідної соціальної сили руху (“принцип поколінь””, О.Пріцака та Д.Решетара, які намагалися “провести як провідний принцип його періодизації географічне місцезнаходження центру національного руху”. Щоправда, С.Скельчик висловив, на наш погляд, слушне зауваження: чому в періодизації О.Пріцака і Д.Решетара остання, п’ята стадія – “Галицька”, що створює враження, нібито вона “тривала до 1917 р. Нам здається, однак, що після 1905 р. з легалізацією українських партій та появою україномовної преси цей центр знову повернувся до Києва” [6, с.45, 46, 47]. Грохівська модель розвитку національних рухів, за словами С.Скельчика, “високо оцінюється як західними науковцями, так і колишньою радянською історіографією”, “дещо змодифікована ...з її академічною, культурною та політичною фазами” найкраще підходить для аналізу й періодизації українського національного руху [6, с.37, 123, 124].

Власну періодизацію українського “національного відродження” запропонувала І. Колесник, узявши за основу критерій зміни політичної ідеології, ідеологічних установок українства впродовж XIX – початку XX ст. Вона виокремила чотири періоди “національного відродження”: реставраційний (1780-ті рр. – перша чверть XIX ст.); романтичний (1820–1860-ті рр.); народницько-громадівський (1860–1880-ті рр.); національний, або національно-політичний (1890-ті рр. – початок XX ст.) [14, с.217, 218].

У сучасній вітчизняній історіографії, у період розбудови національної державності в Україні “соціальне замовлення” полягає в легітимізації її вимог історичними аргументами. Серед останніх найвагомимим виглядає той, згідно з яким відповідна нація має якомога давніші історичні корені. Об’єктивно це сприяє популярності примордіалістської версії націотворення в українському суспільствознавстві, що збігається з позицією західних учених-примордіалістів (оформлення цієї течії на Заході було започатковане Е.Шилзом у середині XX ст.) [12, с.85, 266]. Так, Я.Дашкевич переконував, що вже в період Київської Русі існувала нація під назвою “русь”. “...З утворенням Київської держави, – писав він, – виник її творець, державна нація, русь. Навіть якщо це не була т.зв. “модерна нація”, то хай вона і вважається “немодерною”...”. Історія, чи “коріння” українців як нації, сягає саме давньоруських часів [5, с.11, 14]. Автор піддав критиці схему М.Гроха, стверджуючи, що джерелом національної ідеології “інтелектуалів-будителів відродження” були дисперсні прояви національної свідомості в різних прошарках нації. Інтелігенція була виразником “тих ідей, що жили і ферментували в народі – й поступово здобули результативне ідеологічне оформлення” [4, с.7, 8].

Водночас Я.Дашкевич вважав неправильним усунення з історії України кінця XVIII – XIX ст. явищ пропольської, проросійської, проугорської та проавстрійської політичних орієнтацій. Як не парадоксально, усі політичні тенденції в комплексі та в перехресній дії сприяли зміцненню в Галичині української (руської – для тамтого часу) національної свідомості, незалежницько-соборницької (разом зі Східною Україною та рештою українських земель) лінії [4, с.5, 6]. Він образно висловився про першу половину XIX ст.: “Якщо ... уявити собі західну вітку українського народу у вигляді не дуже розкішного, але все ж таки живого дерева..., то різні напрями і течії української історіографії дуже пильно старалися обрубувати – під різними приводами – його гілки, залишаючи лише одну з етикеткою “Русалка Дністрова”, “Руська трійця”, українська народна мова” [4, с.8].

“Головним фактором утворення нації” Я.Ісаєвич логічно вважав “події тисячолітньої давності, а не політичний рух кінця XIX ст., який сприяв консолідації, але аж ніяк не започаткував її”. На його думку, “модерні” нації не були настільки відмінними “від етнічних формацій ранішого часу”, щоб було неможливо “назвати одним терміном давні і модерні спільноти” [7, с.17, 21, 22]. М.Кугутяк писав, що “могутній національно-визвольний рух українців Галичини в XIX – на початку XX ст.” перекреслив концепції “про неукраїнський характер” краю, “відсутність української нації або ж її нездатність до самостійного державного життя” [16, с.3]. На примордіалістських позиціях стоїть також Ю.Левенець, коли стверджує, що “попри всі геополітичні та релігійно-політичні колізії український народ одвічно прагнув ... до цілісності свого державно-національного організму, тому на початку другої половини XIX ст. ідея єдності українських земель і українського народу була назрілою. (...) Неприродність штучного поділу України не перешкоджала державній свідомості галицьких українців” [18, с.420, 421]. “Незважаючи на роз’єднання українського народу, – писав О.Гринів, – після розпаду Київської Русі, він постійно прагнув до єдності” [3, с.270]. Подібні висловлювання про глибокі історичні корені української нації, її одвічні соборницькі прагнення можна продовжити.

Досягнення західної історіографії в розробці концептуальних засад розвитку українського національного руху в XIX ст. стали доступними науковцям в Україні

після 1991 р. Українознавство в західному світі за останні півстоліття перетворилося на повноправну галузь славістики. Так, у 1987 р. із нагоди 10-річчя видання “Гарвардських українських студій” було підраховано, що з 241 автора цих “студій” тільки 70 були українцями або дослідниками українського походження [34, с.161]. Однак зарубіжні науковці не схильні перебільшувати свою роль у розробці даної проблематики. Австралійський дослідник Н.Діук у 1984 р. писав, що історія українського національно-визвольного руху XIX – початку XX ст. не може бути відтвореною належним чином, доки за цю справу не візьмуться українські вчені, що мають доступ до широкої джерельної бази [35, с.11].

У працях зарубіжних (А.Каппелер) і діаспорних істориків молодшого покоління (П.-Р.Магочій, І.-П.Химка, Р.Шпорлюк) звернуто увагу на періодизацію українського “національного відродження” в модерністському ключі розуміння походження націй. В українській суспільствознавчій традиції “модерністське” спрямування не має таких коренів і не настільки поширене, як примордіалізм [12, с.274]. Учені-модерністи піддають критиці усталені в історичній літературі канони. З цього приводу дослідник західних теорій нації й націоналізму Г.Касьянов якось зауважив, що “за кількістю публікацій та одноманітністю інтерпретацій тема формування національної свідомості, мабуть, уже побила рекорд колишнього ідеологічного чемпіона – “союзу робітничого класу та колгоспного селянства” [13, с.28].

Канадський історик П.-Р.Магочій переконував, що “людина не народжується з національністю... Індивід може народитись у певній етнічній групі, але розвиток його національної свідомості, отже, й прилучення до тієї або іншої національності – процес, що відбувається внаслідок прищеплення певних ідеологічних та соціальних поглядів”. Вирішальну роль у цьому відіграла інтелігенція, особливо на “зародковій стадії національного розвитку” [28, с.10]. Учений протиставив українські землі під владою Російської та Австрійської імперій на трьох етапах “національного відродження”: перші переважали за кількістю населення і територією, тоді як другі (особливо Галичина) “відіграли важливу, а то й вирішальну роль у вирішенні напрямку українського національного відродження” [27, с.97].

Періодизуючи український національний рух, П.-Р.Магочій відзначив, що порядок і хронологія в розвитку його етапів були різними для двох територій. Услід за М.Грохом він використав поділ на три стадії розвитку – “збирання спадщини”, організаційну й політичну, але зробив застереження, що жодна із цих стадій “не починається і не кінчається раптово, і часто вони частково покриваються. І не відбуваються ці стадії завжди в лінійному порядку, починаючи з першої стадії і кінчаючи на третій” [27, с.101]. “Національне відродження” в Наддніпрянській Україні поділяється на стадії за традиційною схемою: перша – з 1780-х до 1840-х рр., коли з’явилося Кирило-Мефодіївське товариство, друга – до 1900 р., тобто до виникнення Революційної української партії (відмінність лише в хронології, бо цей етап продовжено на десятиліття), третя – до революційних подій 1917 р. Не зважаючи на неповноту організаційного етапу, вважає дослідник, “український рух, без сумніву, ввійшов у політичну стадію, яка завершилася подіями 1917–1918 рр.” [27, с.103, 104].

Водночас на західноукраїнських землях кожна стадія “повніше розвинена, і їх порядок не такий, як у Російській імперії”. Просвітницькі реформи Марії-Терезії та Йосифа II допомогли “українському відродженню” вступити відразу в другий етап, який було накинуто “згори”, але згортання реформаторської політики в імперії призвело до деградації його до першого етапу. П.-Р.Магочій традиційно завершує його революцією 1848 р., причому організаційна стадія почалася “раптово”, була спричинена “зовнішніми подіями”. Вона тривала тільки до 1861 р., коли після утворення провінційних сеймів в Австрії та загальноімперського парламенту почався політичний етап. В умовах парламентаризму виникли умови для активізації національно-політич-

ного життя. Завершення третього етапу пов'язувалося з кінцем Першої світової війни [27, с.105, 106]. В утвердженні українофільства на галицькому ґрунті переломними вчений вважає 1890-ті рр., коли, за його словами, “стало очевидним, що фракція українофілів переможе в боротьбі за народ і що українська мова, базована на розмовній мові, стане пануючим засобом спілкування в культурному житті Східної Галичини” [26, с.145].

У національному русі галичан у ХІХ ст. П.-Р.Магочій виділяє кілька орієнтацій: старорусинів, або традиціоналістів, “національні горизонти” яких не виходили за межі краю (вони довгий час переважали серед місцевої інтелігенції), полонофілів, русофілів і народовців-українофілів. Під українофілами він розуміє “осіб русинського етнолінгвістичного походження”, що вважали етнонім “русин” старою назвою сучасного терміна “українець”, а місцеву говірку – діалектом української мови. Суперечки точилися головним чином між традиціоналістами, які прагнули зберегти слов'яно-руську книжну мову з етимологічним правописом, і новаторів, що докладали зусиль для введення живої народнорозмовної мови в літературу й розвитку на цій основі українського національного руху або бачили в чужому засобі спілкування (російській мові) можливу літературну мову для галичан [26, с.136]. У мовноправописній боротьбі в Галичині було кілька аспектів: писати латинкою чи кирилицею (так звані “азбучні війни”), мають бути дві мови, стара книжна й розмовна мова простолюду, чи одна, що мала б якомога більше відображати на письмі розмовну мову, тощо. Перемогу українофільської орієнтації забезпечили контакти з Наддніпрянською Україною, що активізувалися після 1876 р., посилення антиукраїнських репресій у Росії [26, с.137, 140, 147].

Отже, П.-Р.Магочій запропонував “стадіальну” схему розвитку “національного відродження” з більш-менш чітко окресленими хронологічними етапами. Він піддав критиці телеологічні настанови, згідно з якими “національне відродження” розглядається як наперед обумовлений процес, а його наслідки – з позицій успішності в досягненні головної мети – самостійної держави. Критичні зауваження вченого стосуються обох схем, що розглядають відродження, або: “1. як однібічний процес усе більшої національної свідомості, яка з'являється передусім серед інтелігенції і лише після цього передається масам” (такий підхід сповідували як “народницька” (М.Грушевський), так і “консервативна” (Д.Дорошенко) школи в українській історіографії), або “2. як дещо складніший розвиток, який характеризується різними стадіями, кількість і хронологічні межі яких різні автори по-різному інтерпретують (І.Лисяк-Рудницький, Дж.Решетар, О.Пріцак)” [26, с.56].

Щоправда, у схемі П.-Р.Магочія є ті ж самі телеологічні настанови, уникнути яких при побудові схем періодизації української історії ХІХ ст. практично неможливо. До того ж недолік його схеми значною мірою компенсує відмова від ідеї “монолітної лояльності”, теорія про “національне відродження” як історію конфлікту між системою кількох лояльностей або ідентичностей, з одного боку (приміром, для мешканців Наддніпрянщини цілком нормально бути водночас малоросом і росіянином), та єдиної ідентичності, з іншого (статі або росіянином, або українцем, цьому терміну віддали перевагу над “малоросом” для того, щоб наголосити на різниці), а також часто травматичного відображення цього конфлікту на індивідуумах [23, с.309; 12, с.299].

Водночас П.-Р.Магочій пристосовує свої теорії для обґрунтування існування карпаторусинів як окремого народу, що нараховує у Європі близько мільйона осіб і не має власної державності [44, с.511, 514]. Карпатські русини, за його словами, “мешкають на північних та південних схилах Карпат”, три чверті їх – у Закарпатській області, а також на території Польщі, Словаччини, Румунії, причому тут їх, за винятком України, офіційно визнають національною меншиною [25, с.7, 11]. ХІХ – початок ХХ ст. історик розглядає як період “русинського національного пробудження”, найвідомішими діячами якого були Олександр Духнович та Адольф Добрянський (друге

“русинське національне відродження” – за роки чеського правління в міжвоєнну добу, а третє – з 1989 р.). П.-Р.Магочій обстоює існування карпаторусинської національної ідентичності з окремішністю мови, етнографічних особливостей тощо [25, с.55, 63, 76, 101]. На його думку, східні слов'яни Галичини й Буковини також називали себе русинами, але на зламі ХІХ–ХХ ст. дедалі більша кількість їх почала ідентифікувати себе з українцями. Щодо противників думки про існування карпаторусинів як окремої східнослов'янської національності, автор стверджує: “...Нині говорять про русинів тими ж словами, що росіяни говорили про українців у 19 ст.”. Учений не погоджується з думкою, що русини – це “лише стара або регіональна назва української національності” [25, с.111, 113]. Аргументи П.-Р.Магочія, хоч і не знаходять підтримки в сучасній Україні, є підтвердженням думки про ту чи іншу націю як “уявлену спільноту”.

Тенденцію суспільного розвитку на сучасному етапі, зокрема для східноєвропейських країн, включаючи Україну, П.-Р.Магочій вбачає в поступовому зменшенні впливу національних держав і збільшенні ваги регіонів і місцевих культур. У статті з красномовною назвою “Кінець національних держав” він переконує, що після розпаду комуністичної системи з утворенням Європейського союзу починається нова доба в історії людства: “Якщо раніше найважливішим був ... національно-державний рівень (суспільно-політичної організації. – І.Р.), то в майбутньому його вагомість, вірогідно, меншатиме, натомість зростатиме значення рівнів загальноєвропейського та регіональних” [24, с.12, 13]. Отже, для П.-Р.Магочія національні держави – явище перехідне, що бере свій початок із ХІХ ст. і досі залишається “однією з наймогутніших сил у новітній історії” [26, с.228].

І.-П.Химка як прихильник “модерністської” школи вважав, що сучасні національні ознаки свідомо конструювалися самими національними діячами в ХІХ ст. Він піддав критиці інтелектуальний підхід, що “українці завжди були українцями, і всі інші національні орієнтації були нічим більше, як збоченням з правильного шляху”. Вчений вважав надто спрощеною домінуючу в українській історіографії тезу, що галицькі русини в мові, фольклорі, історичній свідомості були такими ж, як інші українці, хіба що з певними локальними відмінностями, отже, вибір руським населенням Галичини української ідентичності був самоочевидною закономірністю, точніше, навіть не вибором, а просто виразом попередньої культурної ідентичності. І.-П.Химка зробив акцент на альтернативності процесу національної самоідентифікації галицьких русинів (їх національні орієнтації окреслив як “польоти Ікара у майже всіх напрямках”). Для пошуку відповідей на питання, “чому галичани не стали росіянами чи поляками”, “чому вони стали українцями”, запропонував власну конструкцію. Він вважає доцільним погляд на націоналізм у світі нових теоретичних праць як “сплав двох культур (“металів”): традиційно-аграрно-низьконародної-місцевої і модерно-індустріально-високоелітарно-універсальної”. Обидва метали “переварюються разом, і в кінці виходить якийсь сплав, що є, по суті, новим металом” [39, с.72, 75, 76].

Так образно І.-П.Химка передав зміст формування модерної української нації в Галичині ХІХ ст. Автор наводить кілька прикладів для підтвердження своєї теорії. Так, в Україні завжди була музика, але тільки в ХІХ ст. були написані симфонії й опери з використанням “мотивів народної музики, народної культури. Вийшов, отже, синтез двох музичних культур”. Однак найкращий приклад – це механізм формування української літературної мови, якої, на думку І.-П.Химки, на теренах Галичини початку ХІХ ст. просто не існувало: “Бо якщо мова не фіксується друком, якщо нею говорять тільки на селі, то в кожній місцевості говорять трохи інакше”. Зусиллями кількох поколінь інтелігенції “з маси діалектів”, що була особливо строкатою в Галичині в порівнянні з

* Місцева еліта була полонізована, а перше покоління освіченого греко-католицького духовенства в Галичині ХІХ ст. – польськомовне; аналогічно в 1860–80-х рр. у галицько-руському політичному житті домінувала русофільська течія, яка, здавалося б, поглине українофільство.

рештою України, вдалося “створити сучасну, кодифіковану мову”. Передусім треба було виробити термінологію (через перші граматики, словники, входження народної говірки в літературу, переклади з інших мов) [39, с.72, 73]. Справді, у XIX ст. не існувало усталеного українського правопису, писали (за прізвиськом авторів правописів) “максимовичівкою”, “кулішівкою”, “желехівкою”, “драгоманівкою” тощо, у літературі використовувалася мішана за лексичним складом мова на основі церковнослов’янщини – “язичіє” з домішками місцевої говірки й іншомовних слів. Робилися навіть спроби запровадження для “руського” письма латинки.

Перемогу українофільської орієнтації в Галичині вчений, на відміну від І.Лисяка-Рудницького, зовсім не вважав неминучою, пояснював її винятково особливостями політичного розвитку Галичини, передусім в австрійсько-польсько-російському суперництві. Українська конструкція національної ідентичності в Галичині, вважав І.-П.Химка, мала нереалізовану альтернативу в особі загальноруської конструкції, русофільства. Характерною рисою концепції І.-П.Химки є пошуки витоків як української, так і всеруської ідеї поза межами краю, обидві вони були інкорпоровані з Російської імперії. Однак українська конструкція, в основі якої була “шевченківська” національна парадигма, виявилася на галицькому ґрунті більш життєздатною, ніж загальноруська (попри те, що остання цілеспрямовано формувалася в краї з допомогою, в тому числі фінансовою, російського уряду й окремих діячів, мала підтримку, особливо на початку XX ст., частини галичан, які сподівалися на можливість анексії Росією Галичини й визволення її з-під польського гніту) [33, с.495, 496; 32, с.264].

У рамках трьох етапів розвитку національних рухів так званих недержавних народів І.-П.Химка більш детально зупинився на дослідженні другої фази. Якщо протягом першої, “етнографічної” фази “національного відродження” село та його мешканці відігравали пасивну роль у цьому процесі, то в наступній фазі там виникають нові організаційні форми (хати-читальні, кооперативи тощо), з допомогою яких формувалася національна й політична свідомість українських селян. Хронологічні рамки цієї фази І.-П.Химка окреслює 1867–1900 рр., тобто від періоду конституційних реформ в Австро-Угорщині, що дали змогу селянству включитися в національну політику шляхом участі у виборчих кампаніях, до масштабних страйків у Галичині, які засвідчили перехід національного руху до третьої, “політичної фази” свого розвитку [45, с.219; 46, с.163].

Німецький історик А.Каппелер із позицій модерністів звернув увагу на такі відмінності “модерної нації” від “до-національних спільнот”: 1) у донаціональні часи суспільства були організовані “по горизонталі”, наприклад, за станами. Нації формуються “по вертикалі”; 2) ідея нації в модерну добу стає “найважливішою складовою інтегруючої ідеології”, раніше “етнічна самосвідомість була такою складовою, але не настільки важливою. Релігія, становий поділ, династія та інші складові мали більше значення”; 3) модерна нація – масовий, а не елітарний феномен, її виникнення пов’язане з участю широких мас населення в політиці, з демократією; 4) нація – явище модерної доби. Водночас “дискусію між модерністами та примордіалістами” він вважав питанням “тільки термінології” і стверджував, що “формування нації (nation-building) – це дуже тривалий процес...” [11, с.78]. На думку А.Каппелера, українці як “молодий народ” у XIX ст. відрізнялися від багатьох інших народів Європи тим, що мешкали в різних державах і розвивали “різні відгалуження національного руху”. Український рух набув масовості досить пізно й увійшов у свою вирішальну фазу не в умовах панування ліберальних течій у Європі (як, приміром, у чехів та італійців), а “під час виникнення і розповсюдження соціалістичних ідей”, що відобразилося в програмі національного руху (“змішування національних і соціалістичних орієнтирів”) [11, с.79, 80].

А.Каппелер на основі типології М.Гроха зробив порівняльний аналіз українського руху в Наддніпрянській Україні та Галичині в XIX–XX ст. [8; 10], підкреслював

несинхронність і запізненість темпів його розвитку в обох регіонах. Початок фази “А” А.Каппелер традиційно вбачає в проявах наукового інтересу до мови, літератури, фольклору й історії рідного краю в середовищі освічених дворян, нащадків козацької старшини на Лівобережжі наприкінці XVIII ст. На думку автора, національний рух галицьких українців почався на декілька десятків років пізніше, ніж у Росії, але це відставання було ліквідовано на початку фази “Б”. Вона почалася з утворення Кирило-Мефодіївського товариства в Києві 1846 р. і з “весни народів” в Австрійській імперії 1848 р. Однак якщо в Східній Україні фаза “Б” не дістала розвитку, то в Галичині революція невдовзі “стала коротким підготовчим етапом національно-культурного відродження і сприяла розгортанню динамічного політичного руху галицьких українців”. Після поразки революції відбувся перехід до фази “А” [8, с.105, 106].

В умовах лібералізації російського царизму в кінці 1850-х – на початку 1860-х рр. нечисленна українська інтелігенція Наддніпрянщини зробила нову спробу перейти до фази “Б”. Однак громадський рух, з огляду на підозри в українському сепаратизмі, був призупинений царизмом, невдалою стала й третя спроба вступу у фазу “Б” на початку 70-х рр. Після Емського указу 1876 р. унаслідок тотальних антиукраїнських репресій, політичної реакції в Росії національний рух відкинуто до фази “А”. Натомість розвиток українського руху в Галичині із 60-х рр. дедалі більше активізувався, що було пов’язано з конституційними перетвореннями в імперії Габсбургів. Протягом 1890-х рр. Галичина, єдина з усіх регіонів України, вступила до третьої фази “В”, що характеризувався масовим політичним рухом, створенням системи українських партій. Не зважаючи на урядові репресії, український національний рух у Росії в 90-х рр. почав четверте активізуватися, і цього разу вже остаточно вступив у фазу “Б”, на три десятиріччя пізніше порівняно з Галичиною. Однак навіть під час революції 1905–1907 рр. пожвавлення національного руху було незначним порівняно з масштабами російського соціалістично-революційного руху. Після поразки революції антиукраїнські репресії були відновлені, хоч, правда, властям не вдалося “деполізувати рух і відкинути його назад, до фази “А” [8, с.107, 108, 109].

А.Каппелер робить висновок, що “обидва варіанти українського національного руху відносно рано пережили фазу “А” й фазу “Б”, але вихід із фази “Б” було сповільнено й загальмовано. Тому фази “В” – етапу масового національного руху – було досягнуто досить пізно”. Отже, український рух у Росії почався раніше, ніж під Австрією, але із середини XIX ст. “темпи розвитку національних процесів у Галичині випередили російські”, які так і залишилися на другій фазі розвитку перед початком Першої світової війни [8, с.109]. Фактично, підсумовує історик, на українських землях, що перебували у двох різних за суспільно-політичним ладом державах, виникло два типи національних рухів, через формування структурно відмінних “субнацій” українці були змушені вести об’єднавчу політику [8, с.117, 118]. Якщо на теренах Галичини український рух став масовим уже на початок XX ст., українцям у Російській імперії це вдалось аж у 1917 р. [9, с.176]. А.Каппелер висловив думку, що підросійських українців можна “порівнювати з декотрими народами Західної Європи, які були переможені асимілюючою політикою централізованих держав та інтегровані в домінуючу культуру” (наприклад, більшість корсиканців і бретонців стали французами). Однак, на його думку, відстале російське самодержавство мало досить слабкий асимілюючий вплив [11, с.82, 83].

Особливості розвитку українського “національного відродження” XIX століття в контексті європейської історії висвітлював американець українського походження Р.Шпорлюк [43]. Він поклав в основу аналітичної схеми, по-перше, ідею Б.Андерсона про нації як “уявлені спільноти”, а по-друге, думку Л.Грінфелд про те, що виникнення практично всіх сучасних націй відбувалося в умовах протистояння (конфронтації) з іншими націями. Учений підтримав Грохівську модель формування націй на етнічній

основі, що пройшов “у трьох фазах чи етапах: академічному, культурному і політичному”. Під терміном “національне відродження” малося на увазі “усвідомлення себе, етносу як нації, як дійової особи історії і сучасного світу”. Грохівська “схема є тільки схемою”, у реальному житті, вважав Р.Шпорлюк, етапи часто “перехрещуються”, але ця схема цінна тим, що інспірує дослідника розглядати кожну національну історію аналітично, системно, допомагає “бачити ліс, а не тільки дерева”. Щоправда, недоліком підходу М.Гроха до періодизації національних рухів було названо наголос “на внутрішній історії, внутрішньому розвитку структури даної нації”, що не дає змоги належним чином розкрити міжнародні зв’язки, передусім між сусідніми народами, у процесі націотворення [43, с.159, 160; 12, с.277].

Сучасна українська національна свідомість, стверджує Р.Шпорлюк, бере свій початок із кінця XVIII ст. [41, с.4]. Щодо хронологічних меж трьох стадій “національного відродження”, то на українських землях під Росією другій фазі через урядові репресії “не дозволено розвинути, і український народ почав тільки у 1905 р. входити у другу фазу, так і її не досягнувши навіть у 1917-му”. Але із цього зовсім не випливає, що український національний рух так і не вступив у політичну фазу. Учений застосував гнучкий діалектичний підхід до періодизації “національного відродження”, ствердивши, що політизація національного руху, характерна для третьої фази, поступово проявлялась усередині другої – починаючи з кирило-мефодіївців. Натомість у Галичині друга фаза почалася в 1830–40-х рр., “і дуже швидко, бо вже 1848–49 рр., “наклалася” на неї фаза політична”. Здається, автор дещо переоцінює недорозвиненість українського руху на Наддніпрянщині на початку XX ст. і, навпаки, зашвидко починає другу й третю стадії відродження в Галичині, яка стала П’ємонтою України лише в останні десятиліття XIX ст. Що стосується особливостей, “парадоксів” “українського відродження”, то, вважає Р.Шпорлюк, Наддніпрянщина, що “на початковому етапі мала найкращі внутрішні передумови для розвитку, не змогла їх розвинути через втручання ззовні. Тим часом одна з відсталіших земель, завдяки власне зовнішнім стимулам, протягом кількох поколінь вийшла наперед...” [43, с.164].

В англomовній публікації, яка побачила світ в українському перекладі в збірці статей [40]*, Р.Шпорлюк виступив проти механічного застосування схеми М.Гроха, за якою “національне відродження” починається з наукової і культурницької фази, бо від самого початку національний рух мав, принаймні потенційно, політичне значення, навіть якщо його учасники заперечували “будь-який політичний контекст чи спрямування своєї діяльності”. На думку Р.Шпорлюка, моделі М.Гроха бракує усвідомлення тези, що “національне відродження” так званих “малих націй” було “крім іншого, свідченням, виявом *розпаду* (виділено автором. – *І.Р.*) іншої, вже існуючої нації” [40, с.243, 244]. “Український проект націотворення” Р.Шпорлюк вважав “спробою перетворення окраїн кількох націй (останні, в свою чергу, були окраїнами Заходу) в суверенну спільноту, здатну безпосередньо спілкуватися з ширшим світом...”. Нечисленна інтелігенція з традиціями локального патріотизму, усвідомленням особливостей історичного минулого, культурної спадщини не хотіла залишатися інтегральною частиною польської й російської націй, уже як модерних. Почалося творення “України” – уявленої спільноти, але не як чисте “окраїни”, а як “нової великої країни”, навіть назву для якої “будителі” нації обрали таку (від слова “окраїна”, “прикордоння”. – *І.Р.*), що “раніше позбавляла їхній народ права називатися нацією”. Поступово акумулювалися елементи, ознаки нової нації (історія, етнографія, територія, мова, усталення самоназви тощо), а далі спрацьовує вже відома схема: на заклик інтелектуалів через культурно-просвітницьку роботу відбулася “націоналізація” мас, залучення їх до політики [40, с.237, 240].

* “Те, що Автор зважується передрукувати без змін свої давні праці, викликає повагу до його методологічної послідовності й інтелектуальної сумлінності...”, – писалося в рецензії на цю збірку [17, с.87].

Р.Шпорлюк стверджує, що ідея української соборної нації “вперше була сформульована на сході, в Росії, а не в Австрії. Саме до цієї України після тривалих і ретельних роздумів вирішили приєднатися австрійські русини”. Спільні етнічні корені не могли бути достатньою передумовою для виникнення єдиної нації. Це усвідомлювали “будівничі” цієї нації, стверджує Р.Шпорлюк, а тому висунули “ідею соборної України”, свідомо й цілеспрямовано працювали над творенням єдиної стандартизованої мови, єдиного культурного, а згодом – і політичного простору. Ілюструючи цю думку, він вдається до формулювання, що українці Росії й Австрії стали однією нацією не тому, що розмовляли однією мовою – вони почали розмовляти однією мовою тому, що спочатку вирішили стати єдиною нацією: “Перетворення етнічної групи на націю вимагало роботи і бажання її зробити” [42, с.61, 62]. Автор вбачав дві основні причини, чому галичани, “вирішивши, що вони не повинні бути поляками”, водночас відкинули “російський варіант” і “не захотіли стати галицькою нацією”: 1) православна Україна-“Малоросія” мала культурні ресурси, які давали галичанам можливість компенсувати культурну й соціальну відсталість у протистоянні з католиками-поляками; 2) входячи до складу України, галичани ставали частиною національної спільноти, більшої за Польщу, не випадково вони називали Наддніпрянщину “Великою Україною” [41, с.9]. Приділяючи особливу увагу суб’єктивним чинникам націогенези, “модерністська” концепція Р.Шпорлюка наголошує на політичному значенні цього процесу від самого початку, але, по суті, не заперечує схеми М.Гроха, бо діяльність перших “будівничих нації” мала все ж таки культурницький напрям [12, с.279].

Інтерес західного читача до минулого й сьогодення молоді Української держави покликаний задовольнити дослідження, у яких обстоюється модерністська версія націотворення. Так, відомий британський дослідник Е.Вілсон назвав свою книжку “Українці: несподівана нація” (вийшло два видання – 2000 і 2002 рр., в українському перекладі – 2004 р.) [1]. “...Історія завжди вагітна різними можливостями, – стверджує автор. – Процес, у ході якого вони (жителі сучасної України. – *І.Р.*) ставали українцями, міг розвиватися по-різному” [1, с.10]. На думку Е.Вілсона, українофільство в Галичині почало поширюватися під впливом із підросійської України тільки в 1830–1840-х рр., значно активізувалося в умовах конституційних реформ у Габсбурзькій монархії 1860-х рр. і вже “на початок XX століття українофіли створили в Галичині цілісне громадянське суспільство...” [1, с.176, 179]. Визнаючи вирішальний вплив східноукраїнських діячів, особливо Т.Шевченка, П.Куліша й М.Грушевського, в утвердженні самобутньої української ідентичності, Е.Вілсон вважав, що на зламі XIX–XX ст. існували “дві України”, що “представляли дві цілком різні моделі національної ідентичності”. На підтвердження своєї думки він наводить слова М.Грушевського, який у статті 1905 р. із прикметною назвою “Галичина й Україна” висловив побоювання, що розділені українські землі можуть піти різними шляхами, була реальна загроза створення, за прикладом сербів і хорватів, двох національностей на одній етнографічній базі [1, с.152, 181, 194, 195].

Канадський історик Б.Кравченко обстоював модерністський підхід, що національна ідея та національна свідомість в Україні – це суспільний продукт XX ст. (хоч і не заперечував, що деякі суспільні процеси, які набули найбільшої сили в XX ст., почалися раніше). Учений пов’язував формування національної свідомості передусім із трансформацією українського суспільства з аграрно-традиційного в модерно-індустріальне. Національну свідомість (ідентичність) він вважав не вродженою ознакою людини, а результатом свідомої діяльності елітної групи, що сприяла мобілізації мас навколо виникнення “групової символіки”, специфічних національних вимог [15, с.13, 14]. У XIX ст., за словами Б.Кравченка, “України фактично не було”, тож “новий національний рух... мав утвердити її як ідеал”, що було можливо “лише шляхом демократизації соціальної структури та інтеграції нижчих класів у націю” [15, с.17, 54].

Враховуючи, що процес національного самоусвідомлення в XIX ст. знаходив відображення передусім у літературній сфері, канадський учений Г.Грабович пропонує розглядати його крізь призму літературних процесів. "...Кількома, далеко не пропорційними етапами, – пише він, – упродовж одного сторіччя здійснюється перехід від провінційної до національної самосвідомості". Цих етапів, на думку автора, було п'ять: 1) І.Котляревський і "котляревщина"; 2) "Історія Русів" і передромантики; 3) діяльність Т.Шевченка й кирило-мефодіївців; 4) пошевченківська доба, центральною постаттю якої був П.Куліш; 5) М.Драгоманов, з яким пов'язано нові параметри національного самоусвідомлення – "секулярність, соборність і цілісний європоцентризм". Безпосередній вплив Драгоманівської моделі автор вбачав у "першій українській власне політичній і власне незалежницькій програмі" – "Україні irredent-i" Ю.Бачинського, що "з'являється як своєрідне продовження естафети, в тому ж 1895 р., коли помирає Драгоманов..." [2, с.90, 91, 92, 93]. Г.Грабович заперечував "лінійність" у процесі національного самоусвідомлення, етапи були значною мірою синхронними та співіснували на певних відрізках часу. На жаль, у пропонованій схемі звернуто увагу на підросійську Україну й не знайшлося місця для Галичини, надніпрянсько-галицьких взаємин.

Сучасний російський учений О.Міллер, опираючись на модерністську версію, писав про два способи розкрити історію російсько-українських відносин у XIX ст. В одному випадку нація, наче трава, що пробивається крізь асфальт, неминуче долає всі перешкоди, створені імперією, а в іншому – завдяки вкрай нещасливому збігові обставин польська й австрійська інтриги, використовуючи як свідоме чи несвідоме знаряддя нечисленну й чужу народним інтересам групу українських націоналістів, розкололи єдине тіло "общерусской" нації. Вирішальну роль в утвердженні модерної української нації, вважає О.Міллер, відіграла підросійська Україна, під матеріальним та інтелектуальним впливом якої утверджувалися соборницькі настрої в Галичині. Однак перемога українства стала можливою завдяки збігові низки суб'єктивних факторів, які зашкодили повноцінній реалізації "загальноросійського" асиміляторського щодо українців процесу. Серед причин цього було названо невмілу політику Петербурга, пряму некомпетентність чиновників у міжетнічних взаєминах, появу суперхаризматичної постаті Т.Шевченка, а також недостатній радикалізм русифікаційних заходів [30; 31].

Таким чином, поширений у вітчизняній історіографії щодо XIX ст. термін українське "національне відродження" може використовуватися як науковий інструментарій із певними застереженнями, альтернативою йому є слово "націотворення", коли йдеться про свідому діяльність інтелігенції з метою утвердження національної свідомості. У висвітленні цієї проблеми існують відмінності між примордіалістами й модерністами, які, однак, зосереджуються перш за все у сфері термінології. Головне, що відрізняє модерністські версії націогенези українців, – це, по-перше, переконання в тому, що остання розпочалася саме в модерну добу, причому нижня хронологічна межа націогенези окреслюється кінцем XVIII ст.; по-друге, акцент на суб'єктивній ознаці нації, що мала пріоритет у процесі націотворення. Щоправда, й примордіалісти, й модерністи не заперечують того, що існування будь-якої нації має ознаки як об'єктивні (ті, що піддаються спостереженню й опису), так і суб'єктивні (самоусвідомлення певної спільноти, що вона становить одну націю). Обидві течії об'єднують також визнання важливості проблеми становлення української національної свідомості або ідентичності. Національна свідомість передбачає насамперед уявлення про себе як про національну спільноту, про націю [12, с.274, 280, 299].

Нормативне, універсальне визначення нації неможливо створити хоча б через відсутність якоїсь "ідеальної нації" у вигляді абсолютного феномена. Елементи примордіалістської моделі узгоджуються з модерністською в рамках теорії про існування двох різних типів націй – "домодерних" і "модерних". Відповідно, коли йдеться про модерну українську націю, слід аналізувати процеси, що розгорталися під впливом

Французької революції 1789–1794 рр., яка дала історичний приклад національної держави, що, певною мірою, став зразком для наслідування. Поширення демократичних ідей із Заходу, промисловий переворот змінювали уявлення про народ як носія суверенітету (до цього державність персоніфікувалася в особі правлячої династії: Романових у Російській імперії, Габсбургів – в Австрійській тощо). Український національний рух у XIX ст., за прийнятою в історичній науці для "недержавних" народів періодизацією, пройшов три стадії розвитку: 1) збирання спадщини (до середини 1840-х рр.), що характеризувалася збором лінгвістичних, фольклорних, історичних і літературних артефактів народу; 2) організаційну (до кінця 80-х рр. XIX ст.), виникнення організаційної інфраструктури національного руху – культурно-освітніх, наукових та інших інституцій; 3) політичну (з 1890-х рр.). Зрозуміло, що цей поділ не виключає наявності в певних хронологічних рамках елементів тієї чи іншої стадії "національного відродження", можливості перерв, стагнації і навіть зворотного розвитку. "Національне відродження" включало в себе формування і "соціалізацію" національної ідеї, поширення національної свідомості в маси, повинно розглядатися як тривалий, суперечливий і багатоаспектний процес.

1. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон ; пер. з англ. Н. Гончаренко та О. Гриценко. – К., 2004. – 552 с.
2. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов / Г. Грабович // Сучасність. – 1996. – № 12. – Грудень. – С. 90–94.
3. Гринів О. Українська націологія. XIX – початок XX століття. Історичні нариси / О. Гринів. – Львів, 2005. – 288 с.
4. Дашкевич Я. "Весна народів" 1848 року та її передісторія в Україні / Я. Дашкевич // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: гуманітарні науки. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 5–13.
5. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі / Я. Дашкевич // Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України (Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 8–15.
6. Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. / С. Єкельчик. – Мельбурн, 1994. – 125 с.
7. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації / Я. Ісаєвич // Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України. – С. 16–22.
8. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння / А. Каппелер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 104–119.
9. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер ; перекл. з нім. Х. Назаркевич. – Львів, 2005. – 360 с. (Див. також: Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад / Перевод с нем.: С. Червоная. – М., 1997. – 344 с.).
10. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії / А. Каппелер // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 48–56.
11. Каппелер А. Формування української нації у Російській імперії XIX ст. на тлі націотворчих процесів у Європі / А. Каппелер // Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України. – С. 78–83.
12. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К., 1999. – 352 с.
13. Касьянов Г. Парадокси української парадоксалистики / Г. Касьянов // Критика. – 1999. – Грудень. – Ч. 12 (26). – С. 28–30.
14. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К., 2000. – 256 с.
15. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Б. Кравченко ; пер. з англ. В. Івашко та В. Корнієнко. – К., 1997. – 425 с.
16. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
17. Кулик В. Перечитування історика / В. Кулик // Український гуманітарний огляд. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 86–107.
18. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю. Левенець. – К., 2001. – 585 с.

19. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : у 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 173–191.
20. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т. 1. – С. 145–171.
21. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т. 1. – С. 193–202.
22. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т. 1. – С. 413–450.
23. Магочій П.-Р. Історія України / П.-Р. Магочій ; авторизований пер. з англ. Е. Гейдела, С. Грачової. – К., 2007. – 640 с.
24. Магочій П.-Р. Кінець національних держав / П.-Р. Магочій // Критика. – 2000. – Ч. 4 (30). – Квітень. – С. 11–13.
25. Магочій П.-Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів / П.-Р. Магочій ; перекл. з англ. С. Біленький та Н. Кушко. – Ужгород, 2006. – 120 с.
26. Магочій П.-Р. Українське національне відродження: нова аналітична структура / П.-Р. Магочій // Галичина. Історичні есе / П.-Р. Магочій. – Львів, 1994.
27. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
28. Магочій П.-Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948) / П.-Р. Магочій ; авторизований пер. з англ. – Ужгород, 1994. – 296 с. (перше видання цієї книжки вийшло англійською мовою в 1978 р. – І.Р.).
29. Мельник Л. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII – початок XX ст.) / Л. Мельник. – К., 1992. – 84 с.
30. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. И. Миллер. – М., 2006. – 248 с.
31. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб., 2000. – 260 с.
32. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження / М. Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – С. 254–280.
33. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 465–500.
34. Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / відп. ред. В. Сарбей. – К., 1994. – 189 с.
35. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.
36. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16.
37. Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей // Україна кризь віки. – К., 1999. – Т. 9. – 336 с.
38. Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині / Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 59–70.
39. Химка І.-П. Український національний рух у Галичині XIX ст. в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи / І.-П. Химка // Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України. – С. 68–77.
40. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк. – К., 2000. – 354 с. (Див. також: *Sporluk R. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. – Stanford-California, 2000. – 438 p.*)
41. Шпорлюк Р. Створення України / Р. Шпорлюк // Людина і світ. – 2000. – № 3. – С. 2–10.
42. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави / Р. Шпорлюк // Сучасність. – 1996. – № 12. – Грудень. – С. 53–65.
43. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть / Р. Шпорлюк // Україна: наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 159–167.
44. Encyclopedia of Rusyn History and Culture. Revised and expanded edition. Edited by P.-P. Magocsi and I. Pop. – Toronto–Buffalo–London, 2005. – 569 s.
45. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century / J.-P. Himka. – Edmonton, 1988. – 358 p.
46. Himka J.-P. Religion and nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900 / J.-P. Himka. – Montreal–London–Ithaca, 1999. – 236 p.

The article deals with the conceptual basis of Ukrainian “national revival” of the 19th century in view of modern scientific approaches. The scheme of the history of Ukrainian movement has been made. It is of not only scientific but also of social and political value because of problems of origin and historical roots of modern Ukrainian society is taken into account.

Key words: “national revival”, Galicia (Galychyna), nation, premordialists, modernists.

УДК 94 (477) “18”

ББК 63.3 (4 Укр.) 5

А.І. Міщук

РЕЛІГІЙНА ПРОБЛЕМАТИКА У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ЮЛІАНА ЦЕЛЕВИЧА

Стаття присвячена дослідженню різних аспектів релігійної проблематики в науковій діяльності Ю.Целевича. Автор аналізує праці Ю.Целевича та їх значення в розвитку національної історіографії.

Ключові слова: Целевич Ю.А., Галичина, релігія, святий, церква, монастир, апостол.

Релігійна проблематика посідала одне із чільних місць у творчому доробку Юліана Целевича. Це не випадково, адже він, будучи глибоко віруючою людиною, у своїх дослідженнях намагався простежити й оцінити вплив релігії як на суспільні відносини, так і на окремо взятих особистостей, йому були не байдужими й цікавими окремі аспекти історії церкви.

На сьогодні, на жаль, відсутнє дослідження, у якому було б проведено комплексний аналіз праць Ю.Целевича, присвячених релігійній проблематиці. Наявні на даний час рецензії присвячені передовсім аналізу монографії “Історія Скиту Манявського” [6; 13; 14; 17; 18; 19]. Певну спробу донести до громадськості спадщину Ю.Целевича здійснено в 1993 р., коли були видані матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича [10]. Автори доповідей зробили поверхневий аналіз праць Ю.Целевича на основі розвідки Б.Барвінського [6].

Саме тому нагальною стала потреба глибокого та ґрунтовного дослідження насамперед тієї частини творчої спадщини Ю.Целевича, яка безпосередньо присвячена релігійній проблематиці, характеристики запропонованих істориком концепцій, а також показати його внесок у розвиток національної історіографії.

У праці “Життя просвітителів славян святих рівноапостольних Кирила і Методія” [2; 3] Ю.Целевич торкнувся цілого ряду питань, пов’язаних із діяльністю цих просвітителів і запровадженням християнства серед слов’янського світу.

Найбільшим і найпочеснішим покликанням у житті людей на глибоке переконавання Ю.Целевича є служіння Богу й християнській вірі. Саме тому він виокремлював тих сподвижників віри, які відреклися від власних потреб і присвятили своє життя тому, “щоби голодних наситити, жаждущих напоїти, темних просвітити, погніваних поєднати а неуків навчити” [3, с.3–4].

Дослідник коротко розкрив особливості становлення особистості Кирила й Методія, показав їх місіонерську діяльність у Малій Азії, Хозарії. Проте найбільшу увагу у своїй праці автор зосередив на процесі поширення християнства серед слов’янських народів. Історик особливо зацентрував увагу на тому, що в IX ст. окрім німців, італійців, французів, англійців, які були католиками, та православних греків разом із “надбалканськими слов’янами” ніхто більше не сповідував християнство. Решта народів Європи сповідувала інші релігії. Як приклад Ю.Целевич наводить Іспанію, де значного поширення набуло мусульманство, а скандинавські народи поклонялися “вигаданим богам”, тобто сповідували “язичництво” [3, с. 11–12].

Поряд із тим Ю.Целевич відзначає та підкреслює характерну особливість слов’янських народів, яка полягала в тому, що, на відміну від хозарів і “сарацинів”,

вони були миролюбними й здатними до сприйняття нового через свої, притаманні тільки їм, людські риси (доброту, милосердя, сердечність, розум).

З постагтю святого Кирила дослідник пов'язував виникнення першої слов'янської азбуки – “кирилиці”. Вона відрізнялася від інших, уже відомих на той час, азбук однією характерною ознакою, яка, на думку історика, полягала в тому, що в “кирилиці” на кожен окремий звук припадала окрема буква, на відміну від грецької чи німецької [3, с.18–21].

З появою писемності й книг Ю.Целевич пов'язував значне поширення не тільки християнства, але й передачі наукових знань як своїх власних, так і запозичених. Щодо слов'янського письма, то, відповідно до переконання автора, визначити, на основі якої слов'янської мови була створена “кирилиця”, буде дуже важко. При цьому він проаналізував наявні на той час концепції, відзначаючи, що в основу письма лягла мова, якою на той час користувалися всі слов'яни, що мешкали на правому березі річки Дунай (болгари, хорвати, серби та ін.), або мова тих, що проживали в Панонії (південно-західній частині Угорщини й аж до Каринтії та Штірії). На думку Ю.Целевича, не важливо, яке саме письмо взяв за основу святий Кирило, оскільки кожен із представників слов'янського світу може легко зрозуміти один одного. Це письмо називають старослов'янським або церковним. Автор стверджував, що старослов'янську мову можна легко зрозуміти, читаючи Євангеліє [3, с.22–27].

Проблемі прийняття християнства в Галичині Ю.Целевич присвятив розвідку, яка була опублікована в 1888 р. у газеті “Діло” [1]. Як відомо, про прийняття християнства на прикарпатських теренах ідеться в монографії А.Петрушевича [16]. На початку розвідки Ю.Целевич відзначив, що його дослідження відрізняється від означеної вище монографії. Це зумовлено характерним стилем написання, притаманним Ю.Целевичу.

Перш за все, він акцентує увагу на тому, що місіонерська діяльність святих Кирила й Методія поширювалася не лише “на Болгарію, Панонію і Велику Моравію”, оскільки учні апостолів і слов'янські проповідники поширювали християнство в карпатському регіоні [1].

Аналізуючи “панонську біографію” св. Методія, автор прийшов до висновку, що проповідники християнської віри поширювали своє вчення на територію, яка прилягала аж до річки Вісла. Зокрема, він цитує фрагмент, у якому св. Методій закликає язичницького князя добровільно прийняти християнство. Акцентує увагу Ю.Целевич і на тому, що в чесько-моравських письмових пам'ятках збереглися відомості стосовно перших місіонерів, які направлялися в Польщу й Русь.

З-поміж основних шляхів поширення християнства дослідник виокремлював захоплення території аж по річки Стрий і Буг у кінці IX ст. великоморавським князем Святославом. Саме з означеного періоду, на думку автора, на цих землях поширювалося християнство, аж до появи угорців.

Відзначив Ю.Целевич і той факт, що із часом “Червленські міста” перейшли під владу польського короля Мешка I і не входили в склад Київської Русі. На переконання історика, це було пов'язано з тим, що “предки наші воліли получитися з “крещеними” ляхами, як зі своїми братами-язичниками” [1]. Об'єднання українських земель відбулося в 981 р., коли Володимир Великий захопив “Червленські міста”, а в 993 р. зайняв територію над р. Дністер. Ю.Целевич стверджував, що останній похід Володимира був вдалим у зв'язку з тим, що християнство було вже офіційною релігією в Київській Русі [1]. При цьому автор висуває припущення, що в той час релігійна приналежність була більш вагома, ніж міжплемінні відносини.

У кінці розвідки Ю.Целевич висловив думку про те, що прийняття християнства в Галичині пов'язано з діяльністю св. Методія і його учнів, а вшановувати пам'ять

Володимира Великого в Галичині слід як князя, який об'єднав українські землі в одну державу – Русь.

Питання про час прийняття християнства в Галичині не вирішено остаточно в українській історіографії. Однак концепція Ю.Целевича щодо поширення християнства в кінці IX ст. залишається актуальною й на даний час, оскільки в більшості досліджень прямо чи опосередковано знаходимо підтвердження його думкам [8, с.31; 11, с.12; 12, с. 91].

У монографії “Історія Скиту Манявського” [4; 5], крім дослідження діяльності монастиря і його впливу на життя Галичини, учений проаналізував політичну й релігійну ситуацію, яка склалася в кінці XVI – на початку XVII ст. на українських землях, що перебували під владою іноземних держав.

Характеризуючи становище православної церкви на українських теренах у складі Корони Польської й Великого Князівства Литовського, Ю.Целевич констатував, що вона перебувала “на самому краю погибелі”, та подавав власне бачення причин, які це зумовили [4, с.4]. Передовсім, на думку автора, церква втратила підтримку верхівки української знаті, більша частина якої перейшла після укладення Люблінської унії (1569 р.) від справ релігійних до політики. Можливість зрівняння в правах із польською знаттю зумовила, на думку історика, посилення серед значної частини українців прагнення брати участь у державних справах і здійснювати вплив “на двор, в соймі, в сенаті и в трибуналах” [4, с.4–5]. На переконання Ю.Целевича, політичні й станові права та привілеї, які отримала українська знать, виходили для неї на перший план, проблеми церковні вважалися провінційними й не вартими уваги. Такий стан призвів до невтішних результатів: значна частина спадкоємців знатних українських родів відмежовувалася все більше від свого національного коріння. Отримавши освіту “з рук чужосторонніх учителів” або за кордоном, вони захоплювалися і переймали окремі елементи культури інших народів і при цьому, як відзначав Ю.Целевич, більшість української знаті рідне “руске” вважала за недостойне уваги. Наслідування всього чужоземного ставало ознакою доброго тону та освіченості. З навчальних закладів значна частина православного українства виходила “латинниками або протестантами” [4, с.6]. На думку автора, в першій половині XVII ст. залишилося дуже мало знатних українських родів, що дотримувалися православного обряду.

Закономірним вважав Ю.Целевич той факт, що слідом за представниками аристократії переходили з православ'я на католицизм шляхта, а згодом міщани з великих українських міст. Дослідник ставить перед собою запитання щодо того, чи здійснила православна церква свій пастирський обов'язок стосовно охорони вірних від наступу католицизму й одразу ж дає відповідь, наголошуючи на тому, що православ'я перебувало в стані найнижчого занепаду. Одну з причин занепаду православної церкви Ю.Целевич убачав у тому, що після Люблінської унії змінився порядок призначення “владик”. Якщо за давнім звичаєм, як відзначав автор, на вільне місце “владику” обирало духовенство за згодою бояр, міщан, а король або великий князь литовський лише підтверджував вибір, то згодом це право перебрав на себе польський король, який, як зазначав Ю.Целевич, призначав на “владик” осіб, які відзначились у служінні короні Речі Посполитої. При цьому Ю.Целевич зауважив, що й на державні посади призначалися кандидатури за подібним принципом [4, с.10–13]. Цікавою є рецензія О.Калиновського, у якій він висловив ряд зауважень щодо змісту й окремих трактувань подій Ю.Целевичем. Передовсім, рецензент дорікав досліднику за те, що останній, на його думку, неправильно тлумачив привілеї та права, які начебто одержала українська знать після Люблінської унії (1569 р.). О.Калитовський на відміну від Ю.Целевича стверджував, що за наслідками унії українська знать не отримала й частини тих прав, якими користувалися поляки, і була налаштована проти її укладання. Рецензент звертає увагу й на те, що, розкриваючи занепад православної церкви, Ю.Целевич не використав

відомі на той час розвідки О.Левицького та М.Костомарова, у яких були подані цікаві думки [13, с.359–360]. Краєзнавець І.Скрипник цілком слушно зауважив те, що Ю.Целевич у своєму дослідженні не розглянув причин і наслідків прийняття Берестейської церковної унії [17].

Саме в період найбільшого занепаду православна церква змушена була зібрати всі сили й дати серйозну відповідь католицизму. Проте їй так і не вдалося поновити втрачені позиції. Особливо це стосувалося Львівської і Перемишльської єпархій, де її впливи похитнулися. Провідна роль (за Ю.Целевичем) у відновленні авторитету православ'я відводилася монастирям, де панував суворий аскетизм. Саме такий монастир був створений у Маняві, він відіграв важливу місію форпосту православ'я.

Розкрив Ю.Целевич і роль монастирських ченців у реформуванні церкви, які своїм прикладом спонукали інших духовних осіб до поступового підняття православ'я із занепаду. Виходу з кризи, на думку автора, крім усього іншого, сприяла діяльність польських королів Стефана Баторія та Жигмонта III, які забороняли відчужувати майно та здійснювати інші насильницькі заходи стосовно православних монастирів. Згадав Ю.Целевич і про роль козацького гетьмана П.Сагайдачного, який звернувся з проханням до єрусалимського патріарха, щоб останній висвятив митрополита Київського й шість православних владик. Така зміна в житті церкви, на глибоке переконання історика, призвела до того, що міщани почали об'єднуватись у братства, які, крім дотримання релігійного гуманізму, підтримували церкву матеріально, зберігали моральну чистоту православної віри. Братствам належала заслуга в заснуванні шкіл і друкарень. Автор навів дати створення ставропігійського братства у Львові (1586–1588 рр.), Луцьку (1588 р.), Києві й Слуцьку (1620 р.) та інших містах [4, с.11].

Розкриваючи розлоге тло внутрішньої ситуації на українських землях, історик безпосередньо звернув увагу на процес заснування православних монастирів у Галичині. Офіційною датою відкриття Манявського монастиря Ю.Целевич вважав 13 вересня 1612 р. на свято Воздвиження Чесного Хреста, адже тоді “повсталася в Маняві обитель звана Великоскитською” [4, с.15].

Важливою подією в історії монастиря, на думку Ю.Целевича, стало те, що в 1620 р. Скит отримав від царгородського й александрійського патріархів грамоту з привілеєм ставропігійським, що мало символізувати значення монастиря в піднесенні ролі православної церкви. На підтвердження цього автор наголошує на тому, що в кінці XVII ст. Скит відіграв вагомий роль у житті монастирів Львівської та Перемишльської єпархій, зазначаючи, що останній був своєрідним центром православної християнської віри.

Розкрив автор події 1648 р., коли повстання, яке очолив Семен Височан, охопило більшу частину Галичини. Ю.Целевич акцентує увагу на тому, що “додержали монахи Скитски твердо и непохитно вірність королеви і Річи посполитой” [4, с.35]. Такий крок дав змогу отримати прихильність із боку короля Яна Казимира та галицького старости Андрія Потоцького, які підтвердили права й привілеї монастиря та не втручались у діяльність останнього. З цим твердженням не погодився В.Грабовецький, який запевняв, що монахи надавали допомогу повсталім галичанам [7, с.209].

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. польський уряд розпочав новий наступ на православну церкву. Проте, як зазначав автор, польська влада щодо монастиря не здійснювала жодних репресивних заходів, а, навпаки, підтверджувала через своїх представників у Галичині привілеї як у торгівлі, так і у володінні майном.

За визначенням Ю.Целевича, на “Червоной Русі” православним залишився Скит зі своїми трьома меншими монастирями. Розкрив автор і взаємовідносини Скиту з Львівським ставропігійським братством на основі їх листування між собою. Хоча багато православних перейшло в унію, проте, як відзначав Ю.Целевич, попри окремі

об'єднавчі настрої частина ченців Скиту не піддавалася натиску й залишалася православною.

Перший поділ Речі Посполитої в 1772 р. спричинився до включення Галичини в склад Австрійської імперії. Тому Ю.Целевич у своєму дослідженні приділяє увагу становищу монастиря вже за нових історичних обставин. Так, на основі документального матеріалу він розкриває звернення ченців до австрійської цесаревни Марії Терезії з проханням, щоб вона підтвердила надані раніше права монастирю, а під 1776 р. Скит отримав право розпоряджатися своїми земельними наділами, а також, як зазначав Ю.Целевич, забезпечувався захист православних у Галичині [4, с.112–113].

Зазначимо, що ще при дослідженні проблеми закриття Скиту Манявського за часів правління цесаря Йосифа II Ю.Целевич використав першоджерела (урядові документи, на які неодноразово посилається), відомі вже на той час розвідки та ряд інших документів, які стосуються Скиту.

Розкриваючи причини, які призвели до закриття монастиря в Маняві, автор стверджує, що “знесення Скиту не можна назвати актом несправедливим”, оскільки “Йосиф II не пропустив жодному монастиреві з напрямом аскетично-контемпляційним” [4, с.119]. Антін Копистинський у своєму дослідженні зазначав: “Він (Йосиф II) зменшив число святочних празничних днів та постановив знести всі монастирі, в яких монахи посвячували весь час молитвам та постам, а не виконували якої небудь соціально-культурної праці” [15, с.27].

Ю.Целевич також наводить факти того, що єдина православна “обитель” мала дуже великий вплив на уніатське населення околиць, і як доказ згадує факт, коли в 1774 р. уніатське духовенство подало прохання до Відня, щоб було закрито Скит. Через 11 років, як відзначає автор, цесар Йосиф II видає наказ про знесення Скиту й передачу його майна до релігійного фонду в Буковині. Досліджуючи дану проблему, історик натрапив на акт комісара станіславського уряду І.Ф.Яшевського із завідателем солотвинських камеральних добр Штрасером від 6 вересня 1785 р. про закриття монастиря [4, с.121–122]. Отже, як бачимо, доручення цесаря було виконано, і фактично з того часу монастир припинив своє існування.

Протилежну й не зовсім правильну думку висловлює Б.Дідицький у “Літописі Руси” (от 1340 до 1887 года)”. Описуючи причини та сам процес закриття монастиря, він зазначав: “А міг би хто думати, що сей добрий Цесар скасував послідній монастир православний. Но він це не робив. Річ діялася справді так. Уніатський старий (протоігумен) Василіанів, ніякій Братковський подав до цесаря просьбу аби сей єдиний еще православний монастир в Маняві, яко “непотрібний” скасувати. Добрий монарх Іосиф II зараз відповів: “Чцо на таку касацію не позволяе, а на против желае собі, щоби Русини – уніати з православними були в любові і щоби через богобоязне життя ще для православних старались бути приміром”. Незважаючи на то царськое письмо, пан староста в Станіславові латинник, самовільно запечатав Скит Манявський і розігнав православних монахів, за що цесар Іосиф II довідавшись о тім пізніше виразив тому старості своє велике незадоволення” [9, с.38].

Важливим досягненням Ю.Целевича, як бачимо, було те, що він на основі офіційних документів чітко визначив час закриття монастиря, оскільки до появи його праці в українській історичній науці XIX ст. загальноприйнятою була дата, яку подав Іван Вагилевич у своєму дослідженні “Монастир Скит в Маняві”, а саме – 1783 [21, с.12] (До цього вважалося, що Скит було закрито в 1781 р.). У 1927 р. виходить праця А.Копистянського, у якій автор повністю опирається на дослідження Ю.Целевича й подає наведену дату закриття монастиря [15, с.27].

Польський історик Л.Дзедзіцький, сучасник Ю.Целевича, у науковому виданні “Kwartalnik historyczny” [19] за 1887 р. помістив рецензію, у якій подав короткий історіографічний огляд праць, що стосувалися історії Скиту й побачили світ до публікації

монографії. Рецензент стверджував, що вагомий внесок у дослідження даної проблеми зробив Ю.Целевич, поряд із тим піддав критиці автора за те, що він декілька разів подавав суперечливі дані щодо боротьби православного Скиту проти унії. Свої думки рецензент базував на окремі факти, поміщені в тексті монографії, з яких нібито видно, що монастир опирався унії завдяки допомозі з Росії й Молдавії та ліберальному ставленню польської влади. Л.Дзедзіцький наводить також погляди В.Лосінського, подані ним у рецензії “Малярство церковне на Русі” [19], де останній стверджував, що дух унії не знайшов підтримки й поширення в Скиті, а вплив уніатської церкви на іконописання не простежувався навіть після відбудови монастиря в середині XVII ст.

Рецензент підкреслював, що автор розкрив загалом докладно наслідки закриття монастиря та подальшу долю його майна, описав руїни, обґрунтував місце в духовному житті краю, подав список ігуменів. Особливо звернуто увагу на збірник грамот, листів і деяких судових документів, уміщених у монографії Ю.Целевича, на основі яких її було написано.

Проблема історії церкви посідала чільне місце у творчому доробку Ю.Целевича. Його дослідження, присвячені діяльності святих Кирила й Методія в аспекті поширення християнської віри, проблем запровадження християнства в Галичині, сприяли пошвавленню інтересу до цієї проблематики в українській історіографії. Найбільш вагомим є той факт, що він зумів на основі матеріалів і документів подати власні підходи та гіпотези до оцінки подій. Ґрунтовний аналіз і критична оцінка архівних документів, мемуарів, опублікованих матеріалів дали можливість досліднику показати розлоге історичне тло розвитку Скиту Манявського від заснування аж до його закриття, висвітлити події в проблемному викладі, що є доказом високого рівня автора як науковця. Висновки й судження Ю.Целевича щодо історії монастиря в Маняві залишаються актуальними та використовуються в сучасній історичній науці.

1. Початки Християнства в Галичині // Діло. – 1888. – № 104. – 22 травня.
2. Целевич Ю. Життя просвітителів славян святих рівноапостольних Кирила і Методія / Ю. Целевич // Батьківщина. – 1881. – Ч. 14. – 16 липня.
3. Целевич Ю. Життя просвітителів славян святих рівноапостольних Кирила і Методія / Ю. Целевич. – Львів : Накл. НТШ, 1881. – 56 с.
4. Целевич Ю. Історія Скиту Манявського від его основания аж до замкнення (1611–1785) / Ю. Целевич. – Львів : Накл. НТШ, 1887. – 136 с.
5. Історія Скиту Манявського / [написав д-р Ю. Целевич, Львів 1887, накладом автора] // Діло. – 1887. – №36. – 9 квітня.
6. Барвінський Б. Д-р Юліан Целевич (23.III.1843 – 24.XII.1892) і його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів / Б. Барвінський. – Львів : Накл. НТШ, 1927. – 336 с.
7. Грабовецький В. Галичина: Проблеми середньовічної і нової історії : зб. статей / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 312 с.
8. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.
9. Дідицький Б. Літопис Русі (от 1340 до 1887 года) / Б. Дідицький. – Львів : Друк. Ставроп. Інститута. – 96 с.
10. Історик, етнограф, педагог : матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича. – Івано-Франківськ, 1993. – 84 с.
11. Історія релігії в Україні : у 10 т. / [за ред. П. Яроцького]. – К. : Укр. центр духов. культури, 1997. – Т. 2. Українське православ'я. – 376 с.
12. Історія релігії в Україні : навчальний посібник / [за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького]. – К. : Знання, 1999. – 735 с.
13. Калитовський О. До історії галицької Русі / О. Калитовський // Зоря. – 1886/7. – Ч. 21. – С. 359–360.
14. Качкан В. Українське народознавство в іменах : [навч. посібник] у 2-х ч. / В. Качкан. – К. : Либидь, 1994. – Ч. 1. – 336 с.
15. Копистянський А. Скит Манявський / А. Копистянський. – Перемишль : Накладом Українського голосу, 1927. – 27 с.

16. Петрушевич А. Краткое историческое известіе о введеніи христіанства в Предкарпатских странах во времена св. Кирила и Методія / А. Петрушевич. – Львов, 1882. – 76 с.
17. Скрипник І. Юліан Целевич та його “Історія Скиту Манявського” / І. Скрипник // Вперед. – Івано-Франківськ, 1991. – 7 вересня.
18. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко. – Львів : Накладом укр.-руської видавничої спілки, 1910. – 444 с.
19. Dziedzicki L. Istorja Skitu Maniawskiego ... / L. Dziedzicki // Kwartalnik historyczny. – Rocznik 1. – Lwów, 1887. – S. 621–627.
20. Losinski W. Malarstwo starocerkiewne na Rusi / W. Losinski // Kwartalnik historyczny. – rocznik 1. – Lwów, 1887. – S. 184–187.
21. Wagylewyz J. Monastyr Skit w Maniawie / J. Wagylewyz. – Lwów : Nakl. K. Jablonskiego, 1848. – 24 s.

The article is devoted to research the different aspect of the religions problem in the scientific activity of Y.Tselevich. The author of the article analyzed some investigations of Y.Tselevich and his role in the development of national historiography.

Key words: Tselevich Y. A., Galychyna, religion, church, apostle, monastery, saint.

УДК 725.94:94(477)

ББК 85.136.1(4 Укр)

Г.В. Бурдуланюк

УКРАЇНСЬКЕ МОНУМЕНТАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО ПРИКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті розглядається розвиток українського монументального мистецтва на Прикарпатті в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Приділено увагу, зокрема, висвітленню внеску в розвиток скульптури Михайла Паращука, Григорія Кузнецовича, Михайла Бринського, наддніпрянського скульптора Михайла Гаврилка та інших митців. Показано також роль у розвитку монументального мистецтва краю скульптурного відділу керамічної фабрики Івана Левинського у Львові та фаянсового заводу в Пацикові коло Станіслава.

Ключові слова: монументальне мистецтво, скульптура, Прикарпаття, художні виставки.

Історія розвитку українського монументального мистецтва Прикарпаття другої половини ХІХ – початку ХХ століть є недостатньо вивченою проблемою української історичної науки. Серед досліджень радянського періоду виділяються узагальнюючі праці з історії вітчизняного мистецтва [11; 13; 16; 17] та публікації, присвячені окремим митцям із царини українського монументального мистецтва [7; 10; 14; 19; 21], у яких побіжно висвітлені деякі факти з історії монументального мистецтва краю. В означеній проблематиці певних успіхів досягли у своїх дослідженнях і сучасні українські вчені [5; 6; 8; 9; 15; 18; 20; 24]. Однак порушена тема ще не знайшла цілісного висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії.

Метою статті є вивчення історії українського монументального мистецтва на Прикарпатті в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть.

У досліджуваній період монументальне мистецтво в краї набуло належного розвитку. Важливе місце в ньому належить скульптурній шевченкіані. Наприкінці ХІХ століття один із перших у світі пам'ятний знак Т.Шевченку було споруджено біля Сокільської скелі поблизу села Тюдів на Косівщині. У роки Першої світової війни австро-угорським солдатам треба було будувати в горах нову дорогу. Саме на проєктній лінії стояв шестиметровий обеліск Кобзареві. Довідавшись про це, селяни Тюдова й навколишніх сіл на дерев'яних колодах із примітивним рихтуванням – укріпленням пересунули обеліск на п'ятнадцять метрів у бік. За свідченням очевидців, у цій відповідальній роботі брали участь близько п'ятдесяти селян [4].

У 1911 р. на відзначення 50-річчя з дня смерті Т.Шевченка пам'ятник у формі піраміди йому було споруджено в селі Вовчинець біля Станіславова, а в наступному 1912 р. пам'ятник на честь поета було відкрито в Надії Долинського району [9, с.7].

Пам'ятник у Вовчинці відкрито за ініціативою членів місцевого осередку товариства “Просвіта” Г.Борисюка, М.Дебенка, А.Світного та інших. Він нагадував піраміду, складену з великих кусків каменю робітниками-каменотесами М.Григорашем, Г.Новгородським, Г.Хробатином. У верхню частину пам'ятника було вмонтовано барельєф Т.Шевченка й мармурову табличку з написом: “Встане Україна і розвіє тьму неволі, світ правди засвітить” [6, с.62].

Особливо багато пам'ятників і меморіальних дощок Кобзареві було встановлено в краї під час святкування 100-річчя з дня його народження в 1914 р. 9 березня меморіальну дошку поету було відкрито в Городенці. 25 березня 1914 р. в урочистій обстановці барельєф поета й таблицю роботи скульптора Г.Кузневича було відкрито на будинку товариства “Сокіл” у Станіславові [14, с.307]. З цієї нагоди українські товариства міста організували урочистий багатотисячний похід вулицями міста за участю близько 200 активістів товариств “Січ” і “Сокіл” з Опришовець, Чернієва, Чукалівки, Ямниці та інших сіл, що їхали на конях попереду маніфестації. На відкритті барельєфа виступив із промовою посол Л.Бачинський [1].

28 травня 1914 р. погруддя поета було урочисто відкрито в Коломиї. Косівчани ж висипали над річкою Рибниця високий курган і встановили п'єдестал із бюстом поета роботи скульптора М.Гаврилка. Відкрили пам'ятник 19 липня 1914 р. В урочистостях взяли участь кілька тисяч людей. Виступив перед ними виходець із Косова письменник М.Павлик. Тоді ж пам'ятники Т.Шевченку з'явилися в Шешорах Косівського, Сільці Тисменицького, Микулинцях Снятинського, Братишеві Тлумацького районів [22, с.7]. Загалом, за підрахунками професора В.В.Грабовецького, у той час на честь Т.Шевченка в Галичині було споруджено 31 пам'ятник і встановлено 41 меморіальну дошку [11, с.4].

Іншою формою вшанування Кобзаря були так звані Шевченкові могили, що їх висипали тоді мешканці сіл Прикарпаття. З'явилися вони в Балинцях, Вовчківцях, Тулові та інших селах краю. Про спорудження однієї з таких символічних могил зворушливо писав В.Стефанік: “Сипали другі села на пам'ятку – та і ми. Клопіт такий був, бо старі не пускали вдень сипати, бо робота в полі, а ми змовилися і сипали ночами: одні кіньми, другі тачками, інші лиш рискалями... Як ми її досипали, то світало, роса нас припала, і ми посідали довкола, бо ноги боліли. А старший син Маріїн виліз на сам вершечок та й так ладно говорив до нас, що з цієї могили будемо дивитися на велику могилу на Україні (в Каневі. – Г.Б.), щоби ми були всі одної мислі. Дивився так дивно, начеб по правді на зорях бачив Україну. Потім ми повставали і співали пісні” [21, с.197]. Ця розповідь відомого письменника свідчить про глибоку любов жителів краю до Т.Шевченка, про сподівання на возз'єднання всіх українських земель.

На початку ХХ століття жителі Прикарпаття увічнили також у бронзі та граніті одного з діячів “Руської трійці” – письменника Маркіяна Шашкевича. У 1911 р., відзначаючи 100-річчя від дня його народження, жителі Коломиї урочисто відкрили на приміщенні Народного дому на його честь пам'ятну дошку. Подібні пам'ятні дошки на честь поета були тоді відкриті також у Бурштині, Долині та Снятині [8, с.84].

Слід згадати й про те, що в 1874 р. було відкрито пам'ятний обеліск в урочищі Косачів біля Коломиї на тому місці, де в 1485 р. стояв трон польського короля Казимира Ягеллончика, якому складав присягу молдавський воевода Стефан [15, с.188–189].

У досліджуваний період галицький скульптор М.Паращук створив ряд бюстів діячів української культури, зокрема Т.Шевченка, І.Франка, М.Лисенка, а також вихідців із Прикарпаття – письменників В.Стефаніка та М.Яцківа [20, с.111].

Прикарпаття відіграло важливу роль і в житті та творчості скульптора з Полтавщини М.Гаврилка. Через переслідування за участь у революційних подіях 1905–1907 років, митець змушений був виїхати в Галичину. Тут він створив високомистецькі

погруддя українських письменників Т.Шевченка, М.Шашкевича, Ю.Федьковича, тематичні композиції “Бандурист”, “Прощання”, “Козак на коні” тощо [16, с.96].

У 1910 р. М.Гаврилко деякий час перебував у прикарпатському містечку Болехів, де створив портрет-плоскорізьбу Т.Шевченка. Напередодні святкування 50-річчя з дня смерті поета болехівська торговельна кооперація “Надія” своїм коштом відлила це барельєфне зображення Кобзаря в гіпсі та бронзі й масово поширювала серед жителів Галичини. Були випущені й поштові листівки із цим портретом поета [2]. Пізніше митець виконав барельєф-медальйон Кобзаря, що теж масово поширювався серед населення майстернею відомого архітектора зі Львова І.Левинського [16, с.96].

У досліджуваний період розпочав свій творчий шлях також уродженець села Долина Тлумацького району скульптор М.Бринський. Навчався він у художньо-промислових школах у Закопаному й Відні та в Празькій академії образотворчого мистецтва [19, с.14]. У 1906–1908 рр. митець працював у Станіславові в будівельній фірмі, що займалася виготовленням прикрас для нових будинків. Виліплені ним чудернацькі фігури сатирів для оздоблення української гімназії в Станіславові (тепер вул. Шевченка, 44) збереглися до наших днів і милують зір оригінальністю виконання.

Пізніше, навчаючись у Віденській вищій художньо-промисловій школі при Академії образотворчих мистецтв, він створює цікаві роботи: “Погруддя селянки”, “Хлопчик з гускою”, “Чоловічий портрет”, а в 1912 р. створює пам'ятник на Оттакрінгському цвинтарі у Відні робітникам, що були розстріляні у вересні 1911 р. на вулицях міста під час виступу за підвищення заробітної плати й скорочення робочого дня [19, с.1–2]. Згодом митець створив бюст “Шевченко – поет”, який подарував українському товариству “Родина” у Відні, та скульптури “Еней рятує свого батька” й “Чоловіча голова” [10, с.17]. Пізніше М.Бринський тривалий час жив у Чехословаччині. Серед творчого доробку митця цього періоду слід згадати скульптурні портрети Д.Вітовського та вченого І.Горбачевського [5, с.4, 6].

Інший уродженець Прикарпаття митець із Березова на Косівщині О.Северин навчався у Віденській академії мистецтв, потім деякий час там працював. У 1912 р. він влаштував звітну ювілейну виставку своїх творів до 50-річчя творчої діяльності, на якій було представлено понад двісті мистецьких робіт [16, с.46].

На початку ХХ століття в селі Братишів Тлумацького району народився скульптор Г.Крук, а в Яблунові на Косівщині – скульптор Нестор Кисілевський, які згодом працювали в еміграції.

У досліджуваний період у розвитку монументального мистецтва в Галичині важлива роль належить уродженцю міста Долина відомому архітектору та промисловцю І.Левинському. Він організував у Львові своєрідний скульптурний відділ, який займає важливе місце в процесі становлення професійної скульптури в Галичині, особливо такого її напрямку, як керамічна скульптура.

У 1889 р. він створив у Львові власну керамічну фабрику, а в 1892 р. – скульптурний відділ при ній [18, с.16, 26]. До роботи в згаданому відділі запрошувалися відомі скульптори М.Гаврилко, М.Паращук, Р.Левандовський, Г.Кузневич, Й.Левицький та інші. Значним здобутком фабрики І.Левинського стало виготовлення за зразками Теофіла й Олександра Джулинських цілої серії парних статуеток, що відображали селянський і міщанський народний одяг етнографічних районів Галичини [24, с.49–50]. Серед найцікавіших скульптурних творів, що тут виготовлялися, слід відзначити дві ювілейні медалі М.Гаврилка із зображенням Т.Шевченка. Були й інші здобутки скульптурного відділу у вирішенні шевченківської тематики. Тут виготовлялися медалі, плакетки, монументальні твори М.Паращука, М.Гаврилка, Г.Кузневича. Для Народного дому в Стрию, гімназії в Кіцмані, Музичного інституту імені Лисенка й Українського театру імені Котляревського у Львові було виконано бюсти Т.Шевченка, призначені для ніш інтер'єрів та екстер'єрів [18, с.27].

Діяльність скульптурного відділу була також тісно пов'язана з архітектурно-будівельною діяльністю І.Левинського та його соратників. Тут виготовлялися з бетону барельєфи, горельєфи та круглі скульптури, що замовлялися переважно для екстер'єрів тих споруд, які проектувалися І.Левинським і його помічниками у Львові та інших містах Галичини.

Вироби керамічної фабрики І.Левинського неодноразово експонувалися на різних етнографічних і промислових виставках, зокрема, у Львові (1892–1894, 1902, 1909–1910), Києві (1911, 1913), Одесі (1911), Коломиї (1912), Парижі (1910), Кракові (1905–1906) та інших містах [18, с.12, 23, 49]. І всюди вони отримували найвищі нагороди.

Як бачимо, І.Левинський своєю активною різносторонньою діяльністю вніс вагомий вклад у розвиток скульптури в Галичині.

Слід згадати й про те, що в кінці XIX – на початку XX століть у селі Пациків (нині – Підлісся. – Г.Б.) коло Станіславова діяв фаянсовий завод. За проектами скульпторів Й.Левицького (родом із Уторопів на Косівщині), А.Попеля, Ю.Хмелевського, С.Чапека та інших тут виготовлялися високомистецькі вироби з фаянсу та майоліки, переважно невеликі статуетки, що зображували постаті жінок, птахів, звірів, дерева, рослини тощо. Талановито виконані, зокрема, такі пациківські скульптури, як закохана пара в одязі XVIII століття, зігнута в манірному поклоні молода панянка, скульптури на жанрові теми: “Пара, що танцює” С.Чапека, “Зачитана” Ю.Хмелевського, “Селянин з пороссям” А.Попеля, у якій відтворено сцену з ярмаркового життя. З творів, присвячених місцевій тематиці, слід виділити скульптурну групу “Сестри”, у якій автор зобразив двох молодих дівчат у народному гуцульському вбранні, вірно передавши його деталі [13, с.356]. Вироби пациківського заводу здобули широку популярність серед жителів краю та в сусідніх країнах.

Наприкінці слід підкреслити й ту обставину, що все більше зацікавлення громадськості українським мистецтвом створило умови для відкриття в 1905 р. у Львові за ініціативи та підтримки митрополита А.Шептицького Національного музею, який активно почав колекціонувати кращі твори живопису, графіки та скульптури.

Засновник виділив для музею 175 тисяч корон і 3800 експонатів. У 1912 р. він вирішив на утримання музею щорічно виділяти 18 тисяч корон упродовж десяти років [12, с.9, 69]. Це спричинилося до того, що згаданий музей швидко перетворився в справжній центр українського мистецтва Галичини, у якому важливе місце займали й твори мистецтва з Прикарпаття. У досліджуваній період із музеєм тісно співпрацювали й вихідці з нашого краю, зокрема, художник М.Сосенко, учені М.Павлик і В.Шухевич.

Аналізуючи монументальне мистецтво того часу, бачимо, що на Прикарпатті воно досягло високого рівня свого розвитку. З'явилися твори історико-культурної та побутової тематики. У монументальному мистецтві наприкінці досліджуваного періоду утвердився реалістичний напрям. Твори, виготовлені митцями – вихідцями з краю та тими, хто підтримував із Прикарпаттям тісні творчі зв'язки, стали важливою складовою частиною українського мистецтва другої половини XIX – початку XX століття.

1. Діло. – Львів, 1914. – Ч. 74. – 3 квітня.
2. Комсомольський прапор. – Івано-Франківськ, 1980. – 8 березня.
3. Неділя. – Львів, 1911. – Ч. 43–44. – 5 листопада.
4. Лубів А. Спогад Сокольської скелі / А. Лубів // Прикарпатська правда. – 1971. – 4 грудня.
5. Аронець М. Скульптор Михайло Бринський / М. Аронець. – Івано-Франківськ, 2003. – 6 с.
6. Арсенич П. Шевченко і Прикарпаття / П. Арсенич. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. – 200 с.
7. Атанасов П. Скульптор Михайло Парашук / П. Атанасов // Жовтень. – 1969. – № 11. – С. 100–105.
8. Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. Короткий нарис / В. Бурдуланюк. – Івано-Франківськ, 1997. – 95 с.
9. Бурдуланюк В. Пам'ятки культури Івано-Франківщини / В. Бурдуланюк. – Івано-Франківськ, 1998. – 55 с.
10. Гапак С. Скульптор Михайло Бринський / С. Гапак. – Пряшів, 1971. – 79 с.

11. Грабовецький В.В. Скульптурна шевченкіана Прикарпаття / В.В. Грабовецький, Б.В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1989. – 24 с.
12. Двадцятьп'ять ліття Національного музею у Львові. – Львів, 1931. – 123 с.
13. Історія українського мистецтва : в 6 т. – К. : Мистецтво, 1970. – Т. 4. – Кн. 2. – 485 с.
14. Максисько Т. Шевченкіана Григорія Кузнецовича / Т. Максисько // Образотворче мистецтво. – 1971. – № 5. – С. 30–31.
15. Монолатій І. Коломисзнавство / І. Монолатій. – Коломия, 1996. – 299 с.
16. Німенко А. Українська скульптура другої половини XIX – початку XX ст. / А. Німенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 116 с.
17. Німенко А. Пам'ятники Тарасові Шевченку / А. Німенко. – К. : Мистецтво. – 1964. – 52 с.
18. Нога О. Іван Левинський / О. Нога. – Львів : Основа, 1993. – 77 с.
19. Полек В. Михайло Бринський. Бібліографічний покажчик / В. Полек. – Львів, 1968. – 19 с.
20. Сидор О. Пластика Парашука / О. Сидор // Жовтень. – 1979. – № 2. – С. 111–115.
21. Стефаник В. Твори / В. Стефаник. – К., 1964. – 246 с.
22. Шевченківський словник : у 2 т. – К. : Головна редакція УРЕ, 1976. – Т. 1. – 415 с.
23. Шпирало Л. Народний одяг зі збірок керамічної пластики фабрики Івана Левинського / Л. Шпирало // Мистецькі студії. – Львів, 1991. – Ч. I. – С. 49–50.

The article deals with the development of Ukrainian monumental art in the Precarpathian region in XIX – the beginning of XX centuries.

Attention is given to the contribution of Mychajlo Parashchuk, Grygorij Kuznevych, Mychajlo Brynskyj, Mychajlo Gavrylko and other artists to the development of sculpture. The role of the sculptural department of the Ivan Levynskyj ceramic factory in Lviv and of the faience plant in Patsykyv near Stanislaviv is shown.

Key words: monumental art, sculpture, The Precarpathian region, art exhibitions.

УДК 321.1 (477.8)

ББК 66.5

І.С. Монолатій

“ВСЕ СТАЛО НАШИМ”: МІЖЕТНІЧНІ ВЗАЄМИНИ В КОЛОМИЇ ЗА ПЕРШОЇ РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1939–1941 рр.)

У статті проаналізовано особливості міжетнічної взаємодії в західноукраїнському місті Коломия в 1939–1941 рр. Охарактеризовано суспільно-політичну, етносоціальну політику нового, радянського режиму стосовно українського, польського, єврейського й частини німецького населення. З'ясовано, що реакція українців та євреїв на вступ підрозділів Червоної Армії на територію Західної України й приїзд органів радянської влади до Коломиї заклала перші протиріччя у відносини між поляками, з одного боку, і українцями та євреями – з іншого, які особливо активізувалися в період Другої світової війни. Показано, що на міжетнічні взаємини в Коломиї суттєвий вплив мала обставина, якими кадрами за національною ознакою був складений на всіх рівнях апарат управління. Це слугувало орієнтиром у питанні про лідерів і аутсайдерів серед етнічних спільнот, визначало суспільний статус, певною мірою “престиж” кожної національності.

Ключові слова: Коломия, радянська окупація, міжетнічні взаємини, етнічні спільноти, стереотипи, політика органів влади, репресії.

Територію Західної України можна розглядати як “контактну зону” міжетнічних відносин, розуміючи під цим обмежений простір, де відбувається найбільш активна взаємодія між представниками етнічних груп і спільнот, а також помітною є різниця в характері міжетнічної взаємодії. Ця територія може вважатися своєрідним механізмом соціального конструювання кордонів між етносоціальними групами, для яких етнічний фактор і політичний контекст у 1939–1941 рр. відіграли визначальну роль.

Західноукраїнське місто Коломия – політичний та адміністративний, культурний центр Покуття – завжди було важливим осередком контактів між українцями й представниками інших національностей і народностей на всіх етапах її історичного розвитку, а особливо в першій половині XX ст. Не зважаючи на традиційну поліетнічність і поліконфесійність Покуття в цілому й Коломиї зокрібно, яка простежується ще із

середніх віків, одні національні меншини (євреї, поляки; у певний час – німці) стають панівними більшістю, інші – асимілюються з місцевим населенням чи з панівною нацією (чехи, болгари, вірмени) або зберігають окремі елементи національної ідентичності (німці). Такий національний уклад спостерігався від середини XVII ст. і до початку Другої світової війни.

У міжвоєнний період – 1921–1939 рр. – у Коломиї спостерігалася певна динаміка взаємовідносин між основними етнічними спільнотами – українцями, поляками, євреями й німцями. У середині контактних зон активізувалися процеси, які привели до утворення нових міжетнічних об'єднань, відбулося переструктурування в системі міжетнічних взаємин. Процеси модернізації на Покутті йшли повільно; міське й сільське суспільство зберігало риси традиціоналізму й архаїчності, а міжетнічні взаємини характеризувалися тяглістю та відносною стійкістю, оскільки були зумовлені успадкованою від попередніх поколінь системою взаємодії етнічних груп, у якій кожен етнічний елемент займав свою нішу й виконував певні функції.

Однією з найвпливовіших і найчисельніших українських організацій міста й повіту було товариство “Громада” (1906–1914, 1921–1923, 1931–?), яке постійно переслідувала польська поліція. У його лавах перебували свідомі діячі “Українського громадянського комітету в Коломиї”, Українського студентського союзу (УСС), Української військової організації (УВО), “Жіночого кружка”.

У 1920–1930-х рр. у Коломиї активно діяли філії й осередки УВО, а відтак ОУН, Української соціалістичної радикальної партії (УСРП), Української партії незалежних соціалістів (УПНС), Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), “Пласт”, товариств “Просвіта”, “Луг”, “Сокіл”, “Каменярі”, “Українська католицька спілка” (УКС), “Сельроб-єдність”. Їхня активна позиція свідчила про різну політичну організованість і певну єдність усіх українців міста.

Нечисленними й такими, що не відігравали особливої ролі в житті міжвоєнної Коломиї, були польські, єврейські та німецькі політичні партії й організації [12, с.52]. Серед них – польські “Стрілецький зв'язок”, “Безпартійний блок взаємодії з урядом”, “Коло приятелів гарцерства”, “Легіон молодих”, “Молода Польща”, “Коло покутян”, Польська соціалістична партія (ПСП), Християнсько-Демократична партія (ХДП), Народно-Демократична партія; єврейські, переважно сіоністські, – “Агавас Хесед”, “Гатхія”, “Гірахтуд”, “Техалуц”, “Гордон А.Д.”, “Гордонія”, Бунд, Агудат-Ізраель, Поалей-Ціон; німецькі – “Спілка німців-католиків Малопольщі” та інші.

Історично склалося так, що впродовж міжвоєнного періоду на Покутті, і в Коломиї зокрема, етнічні протиріччя між українцями, євреями, поляками й німцями визначали етнопсихологічний клімат, хоч і мали латентний характер. Фаворитизм польської групи провокував приховану роздратованість дискримінованих етнічних спільнот, зокрема українців та євреїв [1, с.21–22, 201–202]. Разом із тим існував такий “стримуєчий” фактор, як традиції міжетнічних взаємин. Коломийські українці, поляки, євреї та німці нагромадили багаторічний досвід спільного мирного проживання, який ґрунтувався на історично складених звичаях і традиціях. З одного боку, між етнічними спільнотами в місті існувала певна дистанція, зумовлена взаємними стереотипами, різноманітністю політичних культур, конфесійної приналежності й мови. З іншого боку, між етнічними спільнотами відбувалася постійна взаємодія, яка базувалася на домінуванні тієї чи іншої групи в певних ділянках життєдіяльності, що зумовлювало необхідність підтримання стабільних міжетнічних відносин [10, с.202]. Чергова модифікація західно-українського суспільства в 1939–1941 рр. не привела до повного зникнення попередніх традицій, а система міжетнічних взаємин у Коломиї ще зберігала певну стійкість [1, с.11, 15–16].

На 1 січня 1939 р. до Коломийського повіту Станіславівського воєводства входили 2 міста (Коломия й Печеніжин) і 83 сільські громади із загальним населенням 184690 осіб (у тому числі – 132565 українців, 16845 поляків, 1255 польських колоністів, 9370 латинників, 21720 євреїв, 2935 німців та інших [11, с.205]. Станом на 20 березня 1939 р. у Коломийському повіті проживало 164789 осіб, у т. ч. у гміні Коломия – 35504 особи [6, арк.4–30]. У самому місті, за даними Р.Бриковського, у 1938 р. мешкало 44530 осіб, у т. ч. 19150 євреїв, 13400 поляків, 9450 українців, 2530 німців [1, с.201].

Діаграма 1

Початок Другої світової війни у вересні 1939 р. ознаменував незворотні та суттєві зміни й у повсякденному житті Коломиї. На другий тиждень війни варшавський уряд, із короткими перервами, перебував у Коломиї, Косові, Кутах. Уже 13 вересня о 19 год., за розпорядженням маршала Е.Ридз-Смігли, у Коломию була перенесена квартира Головного уряду, а 14 вересня в місто він прибув особисто в супроводі прем'єр-міністра генерала Ф.Славой-Складковського, міністра закордонних справ Й.Бека, чиновників уряду й офіцерів.

Чекаючи приходу німців, чимало коломиїців по радіо з Києва почули, що Радянський Союз уклав договір із Німеччиною та що Червона Армія йде їх “визволяти” від польсько-панського гніту. Для місцевого люду це стало справжньою несподіванкою. Упродовж кількох днів у Коломиї не було жодної офіційної влади: польські війська відступили, польська адміністрація та поліція втекли. Ще вранці 17 вересня в Коломиї стало відомо, що загони Червоної Армії наближаються до міста. Ініціативний комітет із членів КПЗУ взяв на себе функції тимчасового управління містом. Нашвидкуруч написали привітання на великих червоних полотнищах українською, польською та єврейською мовами. Увечері на ратуші вивісили червоний прапор [1, с.48, 49].

До міста радянські війська ввійшли 18 вересня – першими в'їхали бійці 81-го кавалерійського ескадрону. Вони зайняли залізничний вокзал, міст через Прут, пошту, телеграф, банківські установи. Нарешті, у вівторок 19 вересня в Коломию в'їхали радянські танки. За ними відразу приїхали цивільні, політруки та партійці, які стали наводити новий лад. Вони зробили на коломиїців таке саме гнітюче враження, як їхня армія. Сірі, погані, непривітні, примітивні, зате самовпевнені та бундючні. Поступово місто заповнювали прибулі зі сходу України службовці, учителі та лікарі.

Сучасники тих подій згадували: “Накупивши кольорових нічних сорочок в комісійних крамницях, їхні жінки з задоволенням проходилися в них вулицями міста, будучи певними, що придбали “хороші плаття”. ... З'явилися нові назви вулиць, пам'ятники Леніну і Сталіну, державні підприємства, державні школи, державна газета, тобто *все стало нашим* (курсив наш. – І.М.). У місто наїхало багато злих облич, на вулицях і в установах частіше стали лунають російські матюки, а простакуваті російські матрону, жінки офіцерів, мили яблука в унітазах і дивувалися, як воно гарно мис. Голодні червоноармійці, мов саранча, змітали всі харчі з багатих єврейських крамничок, їли навіть дріжджі” [1, с.60, 61]. І далі: “На вулицях спостерігалася щораз

більше нових пришельців зі Сходу: косоокі, монгольські обличчя з широкими вилицями; присадкуваті опасисті московки з яркопідмальованими губами, яснофарбованим волоссям, що вели себе самовпевнено, з нахабною крикливістю. Частіше зустрічалися п'яниці. Місто поволі почало втрачати свій первісний вигляд, свою духовну притаманність, ознаку приналежності до західної культури” [1, с.61].

Уже в жовтні було створено перше представництво радянської влади – тимчасову міську управу, яка проіснувала до середини грудня 1939 р. Її очолив офіцер танкової групи Андрій Бойко, пізніше – перший секретар Коломийського МК КП(б)У. За вказівкою нового керівництва “визволителі” ліквідували всі українські партії, товариства й організації. Промислові й торговельні підприємства було націоналізовано. Бібліотеки очистили від “націоналістичної” літератури й замінили комуністичною.

Для формального утвердження нового режиму в місті 22 жовтня 1939 р. провели вибори до Народних зборів Західної України. Коломийці не бажали брати в них участь, тому радянські органи силоміць зганяли людей на виборчі дільниці. Від Коломийського повіту обрали 36 делегатів, у тому числі коломийців – В.Білана, І.Михалевського, О.Кузьму, М.Черкаса, В.Проців, Ф.Сенюка, І.Чумака. У цьому переліку знаходимо й Шехтер Шайндлю Хаїмівну – єврейку із середньою освітою. У грудні реорганізували Тимчасове управління та сформували Коломийський повітовий виконавчий комітет [1, с.79, 80–82].

Наприкінці січня 1940 р. на підставі указу Президії Верховної Ради УРСР про ліквідацію повітів і волостей та утворення районів на території колишнього повіту, крім Коломийського, було утворено ще 14 районів [1, с.108, 109]. У лютому Станіславський облвиконком видав постанову про створення Коломийської міської ради депутатів трудящих. Міськраду очолив В.Білоус.

Для участі коломийців у виборах до Верховної Ради СРСР (Ради національностей) і Верховної Ради УРСР у Коломії створили відповідно 590 і 366 виборчих округів. 24 березня за “Сталінський блок комуністів і безпартійних” у Коломії “проголосувало” майже 98 % виборців [1, с.110]. Проте, як свідчать факти, ані численні “мітинги” й “демонстрації” коломийських трудівників, перші міські партійні та комсомольські конференції, нове радянське керівництво не змогли подолати глибокої економічної кризи тих часів [14, с.83, 84, 92].

Слід зауважити, що каталізатором розвитку міжетнічних взаємин слугувала політика місцевих органів влади радянського режиму щодо різних груп населення Покуття. Значну роль у зростанні міжетнічного протистояння відіграли класові чистки. Історично склалося так, що соціальна структура міського суспільства значною мірою збігалася з етнічною. Тому в дискримінованій радянським режимом етнічній структурі за класовою ознакою переважали поляки, що призвело до прискорення не тільки класової, а й етнічної дискримінації суспільства. Санкціонована державою соціальна нетерпимість у ситуації першої радянзації призвела до зростання міжетнічної напруги. Польське населення, яке піддавалося політичним репресіям із боку радянської влади, акумулювало у своєму середовищі деструктивну енергію, спрямовану як проти радянського режиму, так і проти інших етнічних груп. Нерідко саме поляки були ініціаторами співпраці з каральними органами НКВС. Показовим тут називають учинок коломийського нотаріуса Полльо. Після відступу більшовиків із Коломії в 1941 р. міська націоналістична газета написала про це так: “Перед нами декілька товстих докладно списаних грубесних книг, що їх вдалося нам забрати з контори бувших коломийських енкаведистів, які зараз вже в початках своєї діяльності почали користуватися записками “пана презиса” Полльо. Знаходимо тут докладну статистику даних не тільки про поодинокі народності міста та Коломийського повіту, є тут також список усіх українських товариств, що діяли на цьому терені, крім цього найважливіше, описані тут усі поодинокі члени товариства, які чим небудь вибивалися понад звичайні одиниці загалу. Українсь-

ке громадянство Коломії дивувалось, що НКВД зараз таки по приході радянської влади почало виловлювати всіх тих українських громадян, які працювали на суспільній ниві, провадили нашим господарством, культурним чи політичним життям. Тепер нам ясно: НКВД перебрало від “Озону” (проурядова партія, якою в Коломії і повіті керував нотар Полльо. – І.М.) його докладний еляборат, певно і навіть з розмислом. Залишений до розпорядимости комуністам, щоб вони не потребували собі сушити голову над вишукуванням і виловлюванням непримиримих сепаратистів. В цьому ділі заслуга “Озону” та його “презеса нотаря Полльо” справді велика” [4].

Це, між іншим, показує, що на міжетнічні взаємини суттєвий вплив мала й та обставина, якими кадрами за національною ознакою був складений на всіх рівнях апарат нового, радянського управління. Це слугувало орієнтиром у питанні про лідерів і аутсайдерів серед етнічних спільнот, визначало суспільний статус, певною мірою “престиж” кожної національності. Органи радянської влади на початках свого урядування на Покутті й зокрема в Коломії ліквідували монополію поляків у сфері місцевого управління, а до складу апарату самоврядування ввели представників інших етнічних груп – українців і почасти євреїв, розширивши тим самим контактну зону, створивши можливість для зміни характеру міжетнічних взаємовідносин.

Місцеві євреї скористалися усуненням польської інтелігенції та службовців із суспільно-політичної сфери, оголенням адміністративно-господарського апарату. Наслідком маргіналізації єврейського населення стала поява групи, готової до рішучих дій для реалізації свого особистісного, соціального й суспільного потенціалу. Необхідно відзначити традиційно високий відсоток серед євреїв людей вільних професій, тобто наявність інтелігентної та напівінтелігентної маси населення. Вони використовувалися для формування рядів прибічників режиму, оскільки належали до “пригніченої” за Другої Речі Посполитої національної групи й здебільшого своїй мали потрібне соціальне походження. У 1939–1940 рр. єврейська маргінальна маса “вихлюпнулася” в нову соціальну нішу, займаючи місця в нових державних структурах. Факт присутності місцевих євреїв у бюрократичному апараті став найбільшим подразником для інших етнічних груп.

Цю думку можна підтвердити на прикладі виробничого сектора міста. Так, протягом двох-трьох місяців у Коломії вже працювала переважна більшість підприємств, керівниками яких були призначені євреї.

Наприкінці 1939 – на початку 1940 рр. більшість коломийських підприємств уже працювали під керівництвом євреїв: гардинно-трикотажна фабрика ім. Крупської (директор – Н.Майзлер), фабрика щіток ім. Клари Цеткін (директор – Т.Грунвер, потім – Штенгель), меблева фабрика ім. Ворошилова (директор – С.Ельстер), державний млин № 1 (директор – П.Лангштейн), державний млин № 17 (директор – Шульман), Коломийський плодозавод (директор – І.Трахт) [1, с.92, 93].

На вересень 1940 р. у місті працювало 15 артілей, 10 з яких керували євреї: “Червона швея” (голова правління – Г.Парнес), “Червоний галантерейник” (голова правління – Остерзецер, потім – Фрімент), “Червоний шкіряник” (І.Гелес), килимарників “17 вересня” (В.Рат), кравців “Нове життя” (М.Крініц), меблярів (С.Ельстер), “Картонажник” (В.Кестен), артіль харчпрому (Б.Кляффе, потім – А.Рат), артіль винпрому (Ферстер, потім – Ю.Гот) [1, с.90, 91].

Тогочасна коломийська періодика писала: “Ще за Австрії під час попередніх виборів жиди були явними агентами польської шляхи й помічниками всяких виборчих шахрайств. Многі жидівські інтелігенти навіть (не так ще давно) називали себе “поляками мойжешового визнання”. А навіть пізніше, коли вже заложено соціалістичну жидівську партію – жиди майже все йшли рука в руку з польсько-шляхетською клікою. Також і під Австрією і під Польщею, а навіть ще під совітами жиди, а особливо жидівки, всюди публічно на вулицях, по skleпах чи в кіно – уживали демонстративно

польської мови. Ще й місяць не минув (у жовтні 1939 р. – *І.М.*), як, наприклад, Театральна вулиця в Коломиї по полудні і вечером робила враження якої “Б-Б” у Кракові або “Краковського пшедмесця” у Варшаві. Волочилися нею цілі громади молодих жидів і жидівок і демонстративно говорили по-польськи. Це була чиста провокація. Тим більше, що й більшовики признавали українськість нашого міста і навіть названня вулиць і склепів помістили в українській мові” [5].

Зі спогадів очевидців відомо, що більшість міського населення, крім найбільш, зазвичай, лікувалася вдома в приватних лікарів. Українське робітництво переважно належало до стану безробітних і здебільшого не могло сплачувати витрати на лікування. Коломийські лікарні, як майже всі тогочасні державні заклади, були полонізовані.

У 1939 р. у міському шпиталі працювали один лікар-українець і п’ять лікарів-євреїв. Характерно, що більшість євреїв в установі дотримувалася пропольської позиції. У своїх розмовах вони, за спогадами очевидців, постійно хвалили Польщу й поляків саме за те, чого полякам бракувало – толерантності до місцевих жителів. “Один раз трапилось, – читаємо в спогадах М.Кейван, – що я заговорила по-українському до місцевого жида. Той розкричався на мене і то неабияк, мовив, як я смію говорити до нього “чужою” мовою, що живемо в Польщі, і я обов’язана говорити по-польському. Я поскаржилася Шайні (тодішній завідувач відділу, поляк – *І.М.*), він засміявся і сказав не зважати на це, бо той пацієнт напевно комуніст, як і всі жиди, і лише чекає, щоб Польща завалилася. Щоб усі жиди були комуністами, я не вірила, але щодо того пацієнта, Шайна не помилився. Коли прийшли більшовики, він перший заговорив до мене по-українському і висловив радість з розпаду “панської Польщі” [8, с.480].

Коли 1 липня 1940 р. було оголошено, що радянські війська 15 червня вступили в Литву, 17 червня – у Латвію та Естонію, а 28 червня зайняли Чернівці, Бельці, Кишинів (Бессарабія та Північна Буковина), коломийська влада з приводу цього зразу ж провела кілька мітингів. На них коломийські євреї переконували, що “схвалюють і радіють повідомленню про те, що радянські танки приєднали до Союзу Бессарабію і Північну Буковину” [16]. Робітник меблевої фабрики Н.Бретлер запевнив: “На ознаменування цієї історичної події я беру на себе підвищені зобов’язання виконувати норму на 140 процентів, ущільнити свій робочий день, брати активну участь у культурно-освітній праці” [17].

Про масове засилля євреїв у той період майже в усіх сферах коломийського життя свідчила тодішня міська комуністична газета “Червоний прапор”, серед дописувачів якої майже 90 % були винятково коломийські євреї, а решта – колишні члени КПЗУ й тодішній партактив. Не дивно, зазначає С.Андрієшин, що місцеві люди з обуренням говорили між собою: “Та це якась жидівська Україна” [1, с.204].

Посилення польсько-єврейської конфронтації в суспільно-політичній сфері сприяло формуванню надзвичайно живучих міфологем “польського походження”: про зрадників євреїв, які “встромили ножа у спину” польській державі, яка відчайдушно бореться з ворогами; про ненависть євреїв до всього польського, до поляків, до Польщі, про їх бажання помститися полякам; про одностайну підтримку єврейським населенням радянського режиму; про адресну підтримку євреїв радянською державою.

Буквально з перших днів радянської влади в Коломиї почалися арешти й депортації. Одними з перших червоні танкісти припровадили до коломийської в’язниці заарештованих на Черемоші польську поліцію, недавніх суддів, прокурорів, а також кілька десятків військових старшин та офіцерів. Як зауважує С.Андрієшин, на кордоні енкаведисти ще впродовж тривалого часу виловлювали десятки молодих поляків, які неодноразово робили спроби перейти його, але більшість із них, пройшовши через енкаведистські слідчі камери й Станіславський військовий трибунал, була розстріляна. Через тиждень, 25 вересня 1939 р., у Коломиї була створена підпільна організація

польської молоді, так звана “Підпільна армія”. Однак уже 15 листопада того ж року всіх членів-підпільників заарештували енкаведисти й після жорстоких тортур відправили до Станіславського суду, після чого слід більшості засуджених загубився назавжди. Незавидна доля спіткала коломийських поляків – власників підприємств: директора польського банку Томаша Стафела (розстріляли), директора фабрики машин Владислава Плезя (розстріляли), власників механічно-ливарного заводу Кароля й Болеслава Біскупських (8 років таборів і повна конфіскація майна).

Початок 1941 р. був надзвичайно важким для українського населення міста й околиці. Тоді, за спогадами М.Кейван, “...в Коломиї відбулися арештування й вивозення на Сибір. На залізничній станції три дні стояли товарні потяги і їх заповнювали призначеними на вивіз людьми. У місті панував страх та нервово напруження. В один із таких днів до лікарської кімнати, де була я і Фріш, зайшов Геллер (обидва лікарі-євреї – *І.М.*), якийсь винятково веселий і вдоволений, ще й почав оповідати найновіші жарти, що кружляли між поляками. Фріш висловив здивування, що в такий час комусь хочеться жартувати. На це Геллер сказав:

– Будьмо щирі. Знаємо, що вивозять українців, не жидів. Чого ж я мав би сумувати?

Коли він відійшов, Фріш сказав, що не дивується антисемітам. Поки між жидами є такі, як Геллер, мусять бути й антисеміти” [8, с.490].

Документально відомо, що в липні – серпні 1941 р. рідні шукали в’язня коломийської тюрми Яна Стажецького та учня коломийської СШ №2 Нуся Білинського. У 1941 р. коломийці поповнили ряди депортованих у Сибір. Так, Карло, Анна й Антоній Жураковські були репресовані й вивезені на дільницю Тюбіль Даурського району Красноярського краю. Унаслідок початку бойових дій безпосередньо між Німеччиною та СРСР і втечі радянської адміністрації, у червні 1941 р. із тюрем Коломиї та Печеніжина евакуювали 453 арештантів, а також готували 15 вагонів лише для в’язнів коломийської тюрми [1, с.223, 224; 2; 3]. Загалом же органи радянської держбезпеки в 1926–1969 рр. репресували 258 коломийців (мешканців і уродженців міста, яких пізніше реабілітували) [Підраховано за 15, с.107–350].

У січні 1940 р. за попередньою домовленістю урядів СРСР і Третього райху із західних земель України, зокрема й Покуття, почалася депортація німецьких колоністів із Маріягільфу, Багінсбергу, Славці, Флебергу й Розенску. Тоді ж більшовики проводили депортацію поляків на терени Казахстану та в Сибір. Вивозили найперше сім’ї урядовців, поліціантів, офіцерів, а також польських колоністів [1, с.156, 157].

За німецької окупації відновили гміни, повіти, округи. Утворено Коломийську округу, межі якої були значно більшими за колишній однойменний район. Від 1 серпня 1941 р. Коломию оголосили окружним центром дистрикту Галичина. Наведена діаграма [7, арк.42, 43] показує зміни в чисельності етнічних і соціальних груп уже за два роки – у 1943 р.

Таким чином, у 1939–1941 рр. відбувалися значні кількісні та якісні зміни етнічного складу населення Покуття загалом і Коломиї зокрема. Переміщення населення були як стихійними, так й ініційованими органами державної влади. До цього необхідно додати й внутрішню міграцію – переважно із сільської місцевості в міста та містечка регіону. У переважній більшості випадків особливе значення мала етнічна приналежність населення. У 1939–1941 рр. на Покутті зберігалися помітні тенденції збільшення єврейської діаспори за рахунок приїжджих із радянських теренів і зменшення за рахунок емігрантів із боку польської групи. Приплив приїжджих став сильним подразником і в багатьох випадках провокував міжетнічну напругу. У той самий час насильницьке зменшення польської частини населення сприяло посиленню етнічності польської діаспори й кристалізації серед поляків негативних образів інших етносів, передусім євреїв.

Діаграма 2

Зміна суспільно-політичного режиму у вересні 1939 р. призвела до руйнування існуючої до того часу та створення нової соціальної й етнічної ієрархії в досліджуваному регіоні. Першим етапом у міжетнічній боротьбі за нове суспільно-політичне й правове становище став період від початку Другої світової війни до окупації підрозділами Червоної Армії території Західної України, зокрема Покуття й Коломиї. У цей короткий проміжок часу визначалися позиції соціальних і етнічних груп у питанні перспектив приєднання західних областей до Української РСР. Реакція українців та євреїв на вступ підрозділів Червоної Армії на територію Західної України й зокрема Покуття, по суті, заклала перші протиріччя у відносини між поляками, з одного боку, і українцями та євреями – з іншого.

Польська спільнота Коломиї хворобливо переживала втрату польської державності й неминучі зміни у власній долі. Ефект травми поглиблювався й “зрадницькою” поведінкою представників інших етнічних груп. Численні повідомлення польських громадян підтверджують, що для них важким ударом було бачити ентузіазм місцевих євреїв та українців, які організували загони самооборони й міліції, що діяли проти відступаючих відділів польської армії й готували заходи для урочистої зустрічі Червоної Армії. Патріотичні почування поляків були ображені. Місцеві поляки, які донедавна мали пріоритет у всіх сферах життя, гарантований польською державою, з утратою державності відчували втрату етнічної безпеки. У багатьох місцевостях Покуття, побіч шляху наступу Червоної Армії, особливо в сільській місцевості, нерідко відбувалися вбивства втікаючих польських військовослужбовців, місцевих представників польської адміністрації, а також організація насильницьких дій із боку польської армії щодо українців і євреїв (акції пацифікації). У містах і містечках Покуття, через які пролягав шлях Червоної Армії, конфлікти на етнополітичній та етносоціальної основі швидко були взяті під контроль. Нове протистояння “поляки – українці і євреї” поглиблювалося на другому етапі міжетнічної боротьби за нове місце в суспільній структурі, у період радянзації Покуття.

1. Андрієшин С. Коломия 1939–1941. Короткий аналіз суспільно-політичних взаємин на Коломийщині / С. Андрієшин. – Коломия : Вік, 2003. – 292 с.
2. Большевицькі методи допиту (про мешканця Коломиї Іллю Візерканюка) // Воля Покуття. – 1941. – 17 серпня.
3. В’язниця НКВД в Коломиї // Воля Покуття. – 1941. – 17, 24 серпня.
4. Воля Покуття. – 1941. – № 6.
5. Воля Покуття. – 1941. – № 10–11.
6. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 8-сч, оп. 1, спр. 658. – 68 арк.
7. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. Р-37, оп. 1, спр. 13. – 45 арк.

8. Кейван М. П’ять років у шпиталі в Коломиї / М. Кейван // Коломия й Коломийщина : збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія: Комітет коломиян, 1988. – С. 477–498.
9. Монолатій І. Громада / І. Монолатій // Енциклопедія Коломийщини. – Зшиток 4, літери Г, Г; за ред. М. Васильчука, М. Савчука. – Коломия : Вік, 2006. – С. 149–151.
10. Монолатій І. Гетто / І. Монолатій // Енциклопедія Коломийщини. – Зшиток 4, літери Г, Г; за ред. М. Васильчука, М. Савчука. – Коломия : Вік, 2006. – С. 202.
11. Монолатій І. Гміна / І. Монолатій // Енциклопедія Коломийщини. – Зшиток 4, літери Г, Г; за ред. М. Васильчука, М. Савчука. – Коломия : Вік, 2006. – С. 205.
12. Монолатій І. Сіоністичний рух на території Коломийського повіту в 1930-х роках: причини виникнення, умови розвитку, характерні риси / І. Монолатій // Краєзнавець Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 2004. – № 4. – С. 52–55.
13. Новий поділ Коломийської округи // Воля Покуття. – 1941. – 28 вересня.
14. Прикарпаття під прапором Рад / ред. кол.: О. Ю. Карпенко та ін. – Ужгород, 1989. – 172 с.
15. Реабілітовані історією. Івано-Франківська область : в 5 т. / упор. Л. Вардзарук. – Івано-Франківськ, 2000. – Т. 1. Коломийський і Косівський райони. – 536 с.
16. Червоний прапор. – 1940. – № 148.
17. Червоний прапор. – 1940. – № 169.

In the article the features of interethnic co-operation are analysed in west-ukrainian town Kolomyja in 1939–1941. Social and political is described, ethnic and social policy of the new, soviet mode in relation to the Ukrainian, Polish, Jewish and partly German population.

It is found out, that reaction of Ukrainians and jewries on the entry of subsections of Red Army on territory of Western Ukraine to Kolomyja pawned arrival of organs of soviet power the first contradictions in relations between Poland, from one side, and by Ukrainians and jewries – from other, which especially activated in the period of World War II. It is rotined that on interethnic mutual relations in Kolomyja had a substantial influence and and circumstance, by what shots on a national sign was made on all levels management vehicle. It served as orientir in a question about leaders and outsiders among ethnic associations, determined public status, to a certain extent “prestige” of every nationality.

Key words: Kolomyja, soviet occupation, interethnic mutual relations, ethnic associations, stereotypes, policy of organs of power, repression.

УДК 94 (477):341.485

ББК 63.3 (4 Укр) 624

Л.М. Соловка

ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ СТАНІСЛАВА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У 1930–1940-х рр. єврейська громада Станіслава пройшла кілька важливих етапів. Якщо в 1930-х рр. це був шлях динамічного розвитку, то в 1941–1944 рр. вона зазнала катастрофи; після війни громада спробувала, але так і не змогла в умовах радянського тоталітаризму відновити свою легальну діяльність. У статті розглядаються етапи Голокосту Станіславської єврейської громади, висвітлюються також акції знищення євреїв області, оскільки саме Станіслав став місцем найбільш масової їх загибелі.

Ключові слова: Голокост, євреї, Станіслав, нацисти, громада, знищення, акції.

Голокост єврейства Прикарпаття – трагічна складова етнодемографічної катастрофи в Східній Галичині в 1939–1953 рр. і невід’ємна частина катастрофи європейського єврейства під час Другої світової війни. За масштабами жертв трагедія, яка відбулася в Станіславі в 1941–1944 рр., поставила її “у сумний ряд всесвітньо відомих місць скорботи” [21, с. 24–31]. Не зважаючи на це, катастрофа євреїв Станіславщини все ще й досі не стала об’єктом ґрунтовних наукових досліджень.

Геноцид євреїв радянською історичною наукою як окремих об’єкт, як відомо, не вивчався. Ситуація змінилася в час горбачовської “перебудови”. Однак і на сьогоднішній день у краєзнавчих, історичних працях досліджувана нами проблема ще не знайшла відображення, відповідного до ролі й місця, яку вона посідала в т. зв. “нацистському новому порядку”.

Це визначає завдання, які намагаємося розв'язати в даній статті. Зокрема, проаналізувати організацію й етапи знищення євреїв Станіслава, з'ясувати спільні для Голокосту методи й особливості здійснення злочину, визначити енодемографічні наслідки катастрофи Станіславської єврейської громади.

Суспільно-політичне становище єврейства Галичини напередодні Другої світової війни висвітлюється в працях М.Гона, Я.Хонігсмана, І.Смольського [22; 29; 32]. Якщо українська історіографія Голокосту загалом уже нараховує чималий список досліджень, серед яких праці Ф.Левітаса, А.Подольського, О.Круглова, І.Щупака, М.Тяглого та ін., то регіональні аспекти цієї проблематики в межах Західної України висвітлені тільки в працях Я.Хонігсмана, Ж.Ковби, а окремих аспектів Голокосту власне на Прикарпатті тільки частково торкалися у своїх працях І.Андрухів, В.Полек, молоді історики О.Гайдукевич, Я.Токарук та ін. [19; 20; 24; 27; 30–31]. Окремо слід сказати про видання Б.Арсена “Моя гірка правда. Я і Холокост на Прикарпатті”. Праця автора, який пережив ці трагічні події особисто, належить до мемуарно-публіцистичних джерел, але, безсумнівно, має й помітне науково-історичне значення [16].

Роком заснування Станіславської єврейської громади можна вважати 1662 [35, с.497–498] – рік заснування й самого міста, адже 17 вересня того року євреї міста отримали окремі привілеї: право на вільне поселення й побудову приміщень, заняття торгівлею, довільний заробіток, рівність із місцевим населенням, можливість звернень до замкової юрисдикції та внутрішню автономію. І вже в 1672 р., читаємо в “Щоденнику” німецького мандрівника Ульріха фон Вердума, який побував у місті Станіслав, “євреї [мали] божницю” [26, с.5, 8]. Традиційно об'єднані в окрему громаду, вони в 1709 р. нараховували двадцять п'ять родин. У XVII – першій третині XX ст. їхня чисельність у Станіславі була такою:

Таблиця 1

Чисельність євреїв, які в XVII – першій третині XX ст. проживали в Станіславі

Рік	Чисельність євреїв у місті (в тисячах)
1732	1470
1793	2412
1869	8088
1880	10023
1910	15161
1921	13969
1931	24823
1939	26500

Таблиця 1 укладена на основі: 15, с.50–51, 110, 194–195; 25, с.38, 175, 181, 200.

У 1930-х роках у Станіславі діяло 49 синагог і єврейських будинків молитви [1, арк.71–76; 2, арк.4; 5, арк.92 зв.]. Рабинами в міжвоєнний період були М.Горовіц, Д.Горовіц, А.Небенцаль, Х.Г.Бертіш, громаду напередодні війни очолював М.Зайбальд. На початку 1930-х рр. у місті було 39 українських, 79 польських і 78 єврейських організацій [3, арк. 14–25; 4 арк.15], причому практично всі члени біля восьми десятків єврейських організацій, які діяли в Станіславі, належали до сіоністського напрямку, що стояв на ґрунті єврейського націоналізму.

У 1930-х рр. у Станіславі діяли єврейські початкові та професійні школи, приватна єврейська гімназія, будинки для престарілих, сиріт, безпритульних, єврейські театри “SZI-AN-SKI” й ім. Гольдфадена, оркестр “Тель-Авів”, бібліотеки, у власності євреїв були кінотеатри, окремі видавництва та ін. Таким різноманітним і багатоаспектним було суспільне життя численної єврейської громади міста в 30-х роках XX ст., якраз напередодні катастрофи, яка трагічно обірвала її історію.

Два роки, які відділяли періоди радянської й німецької окупацій, також не були безхмарними – радянська влада заборонила діяльність єврейських партій, товариств і релігійних організацій, були закриті хедери, ешиви, активісти єврейського руху депортовані в Сибір [35, с.304].

Унаслідок швидкого захоплення території Західної України нацистськими військами на самому початку німецько-радянської війни, більшість єврейського населення міста не змогла евакуюватися. Таким чином, в окупації, яка тривала з 2 липня 1941 р. до 27 липня 1944 р., опинилося близько 30 тис. євреїв. Крім євреїв – мешканців Станіслава, долю місцевої громади розділили також євреї-біженці, які прибували в місто з Німеччини, окупованої у вересні 1939 р. Польщі та інших територій, а також біля тисячі депортованих угорських євреїв. Вони опинилися в місті в кінці липня 1941 р. [24, с.70–77].

Слід відзначити, що масове знищення євреїв Станіслава почалося з переходом міста 1 серпня 1941 р. у німецьку зону окупації (до цього часу місто було зайняте угорськими військами). Але ще до офіційної передачі влади німцям у місто 26 липня 1941 р. прибуло гестапо, і саме із цього моменту власне тільки воно “опікувалося” долею євреїв [17, с.2–3]. Одразу після прибуття гестапо наказало представникам єврейської громади провести реєстрацію всієї єврейської інтелігенції за спеціальностями, нібито для їх працевлаштування, і забезпечити їх явку в гестапо 3 серпня 1941 р. для отримання вказівок щодо майбутньої роботи. Перший удар із жахливого плану “очищення від євреїв” Станіславщини, під зловтішною назвою “blauer Montag” (нім. – синій понеділок), випав на долю інтелігенції. Це був свого роду “почерк” злочинців-фашистів – починати акції знищення євреїв саме із цієї верстви населення. Делегації євреїв за спеціальностями повинні були бути представлені шефу гестапо: о 12-й год. – представники єврейської громади й рабини; о 14-й – адвокати, о 16-й – наукові працівники й учителі, о 18-й – лікарі й фармацевти, о 21-й – художники, актори, музиканти. Старших групи Крюгер – шеф гестапо, котрий упродовж своєї “служби” ще не один раз “відзначився”, розстрілював на місці [23, с.338–340]. Побиття, знущання проходили під звуки патефона. Ні одна з делегацій, за винятком частини музикантів, які добровільно з'явилися в гестапо для “реєстрації”, не повернулася... Представників інтелігенції, особливо службовців, які не з'явилися добровільно, гестапо зганяло з усього міста у в'язницю, заповнюючи ними всі камери та двір, який і в наступних акціях став місцем, де тримали, інколи по декілька тижнів, людей за будь-якої погоди, поки не збиралася “відповідна” їх кількість.

Як відомо, особливо “витончено” нацисти знущалися над ортодоксальними євреями. У Станіславі гестапівці звірячими методами замордували рабинів. Вони заводили їх до клозету, встромляли лицем у вазу й зверху накривали пальтом. Кожна спроба вдихнути хоча б ковток повітря жорстоко каралася прикладами гвинтівок. У результаті цих нелюдських тортур трьох рабинів замордували в клозеті до смерті. 70-річного рабина Горовіца й такого ж віку педіатра Заславську після тортур роздягли догола й під шумовий оркестр, організований з євреїв-арештантів, примусили танцювати “вальс смерті”. Шеф гестапо розстріляв їх, не виходячи із-за заставленого випивкою й закускою столу.

Усього за 6 днів німці розстріляли 2865 осіб (142 лікарів, 68 інженерів, 425 учителів, 9 художників, 7 письменників, 135 юристів, 180 представників єврейської громади й рабинів, 27 артистів і музикантів, 28 ветлікарів, 76 фармацевтів, 1750 службовців). Єврейська громадськість не вірила, що можна без причини знищити стільки спеціалістів, і продовжувала надсилати їм до в'язниці передачі з одягом і продуктами харчування. Розстріляних у приміщенні гестапо, на подвір'ї в'язниці, померлих і ледве живих вивозили в ліс за селом Павлівка. За свідченнями очевидців, саме тут із вересня 1941 до лютого 1942 р. проходили масові розстріли представників інтелігенції міста – євреїв,

українців, поляків, росіян [7, арк.122–144; 9, арк.100–105, 185–185 зв.; 10, арк.61; 11, арк.59; 13, арк.1].

Після знищення інтелігенції німці приступили до масового знищення євреїв Станіслава й області. Для цієї мети на єврейському цвинтарі був споруджений так званий “табір смерті”: його обнесли колючим дротом, на синагозі та по кутах цвинтаря встановили кулемети. Основним методом знищення людей був розстріл, багато померло від задухи, оскільки їх кидали в загальні ями до трупів. Дітей переважно закопували живими. За свідченнями очевидців злочинів, усюди біля “табору смерті” та по всій південно-західній околиці міста було видно калюжі крові. А під час дощу земля була багряною. З настанням сильних морозів перед розстрілами арештантів примушували роздягатися догола. З метою економії боєприпасів живих, з обмороженими руками й ногами, кидали в загальну могилу до трупів розстріляних.

Наймасовіший розстріл відбувся 12 жовтня 1941 р. – у день єврейського нового року *Гошанна Раба*. Це також був один із характерних методів нацистів – проводити масові антисемейські акції саме в день або напередодні єврейських свят. Тієї “чорної неділі” фашисти на єврейському цвинтарі, який саме із цього дня стає місцем масового знищення євреїв Станіслава й області, розстріляли за різними даними від 6 до 12 тис. осіб. Спочатку євреїв з усього міста зігнали до синагоги, потім завантажили на машини й вивезли на цвинтар. Розстріл тривав із 13 до 18 год. Тим, хто залишився в живих, але закам’янілим від побаченого й пережитого, дозволили повернутися додому [9, арк.185; 17, с.5–7; 32, с.180].

Однією із злочинних мотивацій такого масового розстрілу була “необхідність” кардинально зменшити кількість єврейського населення міста, оскільки ще з вересня 1941 р. ішла підготовка до ізоляції його в гетто, а в запропонованих німцями його кордонах не могла розміститися ще “наявна” в живих кількість євреїв – 27500 осіб. Після акції 12 жовтня 1941 р. необхідність у побудові бараків, на яких налягала громада, була “знята”. Євреям, які залишилися живими, дозволили з 13 жовтня до 15 грудня 1941 р. заселяти “звільнене” житло. Почався новий, за словами члена юденрату Ю.Фоермана, геттовий період у житті єврейської громади міста [17, с.7].

Офіційно про створення єврейського кварталу – гетто оголосили 20 грудня 1941 р. [14; 7, арк.142 зв.–143; 9, арк.101; 6, арк.1]. До 31 березня 1942 р. у ньому відбувалися поодинокі, але жорстокі розстріли – п’яні гестапівці вправлялися в стрільбі по живих “мішенях”, кидаючи з другого або третього поверху дітей і на льоту стріляючи в них, одним пострілом убиваючи матерів та їх дітей.

Настав 1942 рік – “найбільш трагічний рік за всю чотирьохтисячолітню історію єврейського народу” [32, с.188]. 31 березня 1942 р., а власне із цього дня починається систематичне знищення євреїв міста, за різними даними, від 2 до 5 тис. осіб було схоплено й вивезено в табір масового знищення євреїв Белжець. Саме в цьому таборі, який знаходився на території Польщі, у газових камерах і крематоріях знайшли свою смерть більшість вивезених із Прикарпаття та й загалом із дистрикту Галичина євреїв [32, с.193; 28, с.140].

Після масової акції 31.03.1942 р. у гетто залишилося вже 15 тисяч осіб. Для підвищення темпів знищення євреїв почали діяти т. зв. “млин смерті”, “інфекційний дім” і “дитячий будинок” [7, арк.142 зв.]. Одна третина території гетто була відрізана й почався процес перетворення його в трудовий табір. Єврейське управління праці мало класифікувати євреїв на категорії: “А”, “В”, “С”. Євреї категорії “А” (робітники) повинні були залишитися в центрі гетто, євреїв категорії “В” (робочий резерв) переселяли на т. зв. “острови” (на вул. Галицькій, Скарги), а євреїв категорії “С” (старших за 50 років) відразу направляли в табір.

Табір, або як його називали “млин смерті”, розміщувався в приміщенні колишнього млина Рудольфа на вул. Довгій (нині тут розташована швейна фабрика). Спочат-

ку в ньому були розміщені біля тисячі угорських євреїв. Хоч для них була організована кухня, працював лікар, від юденрату вони отримували харчування, але його катастрофічно не вистачало. Як наслідок, більшість дітей померли, частина людей перейшла в гетто, залишилося тільки кількост хворих. Їх ізолювали від інших мешканців гетто, вони знаходилися під наглядом пожежної команди, яка теж розміщувалася тут.

У результаті роботи, під контролем гестапо й поліції, кваліфікаційних комісій у табір і в приміщення колишньої фабрики Шузмана забрали до трьох тисяч осіб. Це був для них фактично смертельний вирок, оскільки вони знали про долю мешканців табору й платили колосальні гроші за отруту, тільки б не потрапити туди живими. У цих таборах неможливо було розмістити одночасно таку кількість приречених, тому приміщення, які знаходилися на перших поверхах, були фактично перетворені в камери смерті. Кожний день там проходила перевірка і після неї в першу чергу розстрілювали дітей, потім – хворих, жінок, таким чином “звільняючи” місця. Могильниками були пожежники, які щоденно копали тут могили. Повністю знесилених із таборів вивозили також на єврейський цвинтар і кидали в ями живими. Так замордували біля трьох тисяч євреїв, перш ніж закрити решту в “зменшеному” гетто. 16 квітня 1942 р. 500 осіб вивезли в Янівський табір у Львів.

20 квітня 1942 р. гетто закрили. У “новому” гетто було біля 12 тисяч осіб. Воно мало тільки один “шлюз” на вул. Бельведерській. Почалися облави на тих, хто не мав карточки “А”. У гетто поширювався тиф, щоденно від голоду помирало біля двадцяти чоловік. У “дитячий будинок”, який знаходився на вулиці Млинарській, “турботливо” поселяли вимучених, безпритульних дітей. Кожні 5–7 днів сюди під’їжджали вантажні машини, дітей кидали в кузов із 2-го поверху й відвозили в “табір смерті”. З травмами від падінь їх живими кидали в ями. Згодом у цьому будинку відкрили інфекційну “лікарню” й новий табір. Після чергових перевірок хворих розстрілювали прямо у дворі. Ця “лікарня” стала фактично розплідником різноманітних захворювань (сипного й черевного тифу, дизентерії та ін.). Тут розміщували ще здорових людей – в основному євреїв з області – свідомо наражаючи їх тим самим на смертельну небезпеку, а після неминучого летального кінця здорових жителів гетто примушували вивозити трупи.

У гетто лютував голод. За спробу нелегально провести на його територію цукор і муку в травні-червні 1942 р. було розстріляно від 400 до 500 осіб.

З весни 1942 р. у Станіслав почали щоденно привозити євреїв із периферії. Але тільки незначна їх частина потрапляла в гетто №2, частину депортували в Белжець, а більшість розміщували в “таборах” (млині Рудольфа та фабриці Шузмана). 7 травня 1942 р. у цих таборах розстріляли 600 євреїв, а в період із липня до жовтня щосуботи партіями по 500 чол. їх вивозили на розстріл на цвинтар. Частково євреїв знищували й у самому млині – розстрілювали біля стіни й тут же ховали. Такі акції мали місце 28 серпня, 4, 19, 26 вересня та 3 жовтня 1942 р.

24 серпня 1942 р. була проведена “театральна” акція помсти за акт спротиву, що мав місце 24 липня 1942 р., коли єврей побив поліцей-українця й облив його лице мідним купоросом. 1200 осіб було розстріляно, спалено та живими кинуте в ями в центрі гетто – на площі Вандлера й вулиці Бельведерській (нині на цьому місці майданчик школи №4) [16, с.116]. Це був найстрашніший день у житті Станіславського гетто. Спочатку оголосили, що юденрат у повному складі повинен бути присутній на страті сім’ї людини, яка вчинила цей акт. Але першою жертвою став голова юденрату Гольдштейн: спочатку його повісили перед приміщенням служби порядку на вул. Бельведерській, 54, а коли мотузка обірвалася – розстріляли. Двадцять службовців єврейської служби порядку повісили на ліхтарях уздовж вулиці Бельведерської по двоє на кожному. Їхні трупи, які не дозволяли знімати три дні, за задумом “режисерів” повинні були бути своєрідним попередженням жителям “мертвого міста” [27]. Після цього на площі Вандлера почався масовий розстріл євреїв. Усіх членів юденрату та їхні

сім'ї розстріляли разом з іншою тисячею невинних жертв. З ліквідацією юденрату за періодизацією очевидця цих трагічних подій Ю.Фоєрмана, закінчився третій період планового знищення євреїв Станіслава. Почався період повної ліквідації гетто [17, с.15–17].

Остання масова акція в гетто відбулася на площі Вандлера 12 вересня 1942 р., під час якої було замучено біля 2 тисяч осіб і вивезено біля 5 тисяч у Белжець. Спрямована вона була в основному проти жінок-єврейок. Якщо удари перших антиєврейських акцій були спрямовані на інтелігенцію, під час другого етапу жертвами стали переважно біженці, літні люди, хворі, жінки й діти, непрацюючі, то, починаючи із середини осені 1942 р., за оцінками професора Я.Хонігсмана, “винищення євреїв ставало все більш тотальним і поголовним” [17, с.23; 32, с.201].

Але в гетто, яке офіційно нараховувало біля 2 тисяч чол., а фактично проживало біля 4 тисяч мешканців, ще будувалися сховища, його мешканці запасалися продуктами. У жовтні 1942 р. у Станіслав “переселили” декілька сотень євреїв-ремесників і спеціалістів із Рогатина, Коломиї, Городенки, Галича й розмістили їх в одному з кварталів, у закритій зоні, перетвореній у листопаді 1942 р. в “юлаг” – табір примусової праці для євреїв, який підпорядковувався поліції й СС. Але вже в січні 1943 р. нацисти приступили до ліквідації “юлагу” [32, с.204, 210, 214].

Останніх мешканців гетто примусили в його центрі підготувати могилу. Біля неї цілодобово проходили масові розстріли. Для освітлення в нічний час могили обливали керосином, спалювали по сусідству будинки разом із зачиненими в них мешканцями. Наступні акції окупанти провели шляхом спалювання жителів у будинках цілими кварталами, починаючи з околиць гетто [7, арк.143]. Після спалювання кварталів і знищення їхніх мешканців дротяні загородження переносились і гетто поступово зменшувалось.

23 лютого 1943 р. – у день офіційної ліквідації гетто [17, с.23], поліція розстріляла всіх колишніх членів юденрату, службовців єврейської поліції та його останніх мешканців. Після цього Станіслав оголосили *юдєнфраї* і по місту були розклеєні оголошення про те, що “Станіслав очищений від євреїв”. Але розстріли й захоронення на єврейському цвинтарі жертв, яких привозили з області, вилучували в тайниках гетто, й останніх працюючих на казарменому становищі ще продовжувалися до кінця окупації міста.

В акті огляду єврейського цвинтаря від 29 листопада 1944 р. указано, що тут виявлено 458 могил, із них 32 групові, повністю заповнені трупами й попелом. За документами Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів (далі – НДК) на цвинтарі загинуло біля 100 тисяч осіб. Але дані про кількість загиблих у Станіславі ще потребують додаткового вивчення, їх кількість, за різними підрахунками, становить від 40 до 127 тисяч. Від 9,5 до 12,5 тисячі євреїв були вивезені через Станіслав у Янівський табір у Львові (500 осіб), Майданек (1,5–2 тис.) і основна частина (від 7,5 до 10 тис.) – у Белжець. За підрахунками відомого дослідника Голокосту О.Круглова, через м. Станіслав пройшло 49 тисяч євреїв, з них більше 40 тисяч загинули в місті [34, с.132–134].

Загальна кількість загиблих по місту, за даними НДК, складає 128272 особи [7, арк.54, 57–69, 219–220; 9, арк.29, 100–105, 185–185 зв.; 10, арк.1–5 зв., 10–13, 42, 47, 98, 219–220; 12, арк.10]. Згідно з актом Станіславської міської НДК про злочини, скоєні німецько-фашистськими окупантами та їх спільниками щодо єврейського населення, кількість закатованих, повішених і розстріляних євреїв становила 127352 особи [9, арк.100–105, 185–185 зв.]. Але проведений нами аналіз усього комплексу документів НДК привів нас до певних висновків:

– після війни єдиною громадою, яка відновила свою діяльність, була станіславська, і саме нею була подана заява про злочини проти єврейського населення;

– указані в заяві дані про більше 127 тисяч євреїв стосуються загиблих євреїв усієї області загалом, але без урахування біженців і депортованих з Угорщини;

– оскільки дана заява була подана до Станіславської міської НДК, ці дані помилково, без поділу на місто й область, на вивезених і знищених на території міста, у подальших документах Станіславської обласної НДК фігурували та включались у підрахунок тільки як кількість загиблих у місті.

На судовому процесі в Мюнстері (1966) нацистським злочинцям було висунуте обвинувачення в загибелі біля 80 тисяч євреїв у Станіславі та його околицях. Наближеними до цих даних є свідчення очевидця Голокосту в Станіславі, члена юденрату Ю.Фоєрмана, які він наводить у своєму щоденнику: “Число жертв за останніми оцінками в Станіславі складає 30 тисяч, а в окрузі ще кілька раз стільки, тобто біля 60 тисяч зовсім безневинних жертв, з яких 8 тисяч захоронено тут на місці, а інші в Белжці” [17, с.24].

Слід урахувати, що із загальної кількості жертв по місту Станіславу, згідно з далеко не повними документальними даними, біля 20 тисяч складають євреї з Богородчанського, Войнилівського, Галицького, Жовтневого, Калуського, Лисецького, Надвірнянського, Отинійського, Солотвинського, Тисменицького, Тлумацького районів. Серед загиблих у Станіславі були угорські євреї, також біженці із Заходу й т. зв. “єврейські мішанці”, представники інших національностей, які загинули від рук фашистів тільки за те, що перебували в родинних стосунках з євреями або допомагали їм. Як, наприклад, директор окружної лікарні, відомий у Станіславі лікар, українець Кость Воевідка, якого разом із дружиною-єврейкою й сином гестапо розстріляло вже при відступі [18, с.197].

Жертвами фашистського геноциду проти євреїв стали рабин Горовіц, професор Розенбаум, єврейські письменники: Берловец, Натан Штокгамер, Сіда Ріхтер, Фрідерік Бертіш, Еліяш Леон Табак, дитяча поетеса Мінка Зільберман, поет Аврам-Давид Вербнер, поет і публіцист Яків-Моше Гофман, історик і автор праці про караїмів Галича Реубен Фан, поет Бер Горовіц, адвокат Кляйн, гінеколог Коган, кардіолог Фогель, окуліст Гіршгаут, лікарі Вітгельс, Штерн, Візенталь, Рейперт, Тадей, Ордовер, Форепер, Штамер, Обергарт та ін. [27; 32, с.344–345].

І ще один вражаючий факт: із січня 1944 р. до 25 березня 1944 р. на цвинтарі, який загородили триметровим парканом, працювала спеціально привезена бригада арештантів з Янівського концтабору. Щоб знищити сліди злочинів, а основне – у пошуках золота, трупи розстріляних і замучених викопували з ям, спалювали в спеціально привезених для цієї мети печач, попіл просіювали, а кістки перемелювали [10, арк.51, 61; 8, арк.262–264].

У серпні-вересні 1944 р. у комітетах НДК було зареєстровано 150, а за даними міської інспектури ЦСУ станом на 1 листопада 1944 р. у місті проживало 228 євреїв [12, арк.10; 32, с.260]. Згідно з даними першого післявоєнного перепису населення 1959 р., їх кількість у місті складала 2100 осіб, в області – 3900. Порівняймо їх із передвоєнними даними: в області кількість євреїв складала від 138 до 150 тисяч [25, с.42–43; 33, с.71–79; 32, с.179], а в місті – більше 30 тисяч осіб.

Знищення євреїв Станіслава відбувалося в руслі реалізації нацистами політики “остаточного вирішення єврейського питання”. Тому методи організації злочину та послідовність етапів його безпосередньої реалізації загалом були типовими для здійснення геноциду євреїв на українських землях. Перехід у німецьку зону окупації “ознаменувався” винищенням спочатку єврейської інтелігенції Станіслава. Проведення перших масових акцій мало перед собою мету зменшення кількості єврейського населення для ізоляції решти в гетто, створення якого було спрямоване на концентрацію євреїв для підготовки подальших планових акцій геноциду на місці та депортацій євреїв у табори масового знищення. Якщо до середини осені 1942 р. акції були спря-

мовані проти жінок, літніх людей, хворих, дітей, непрацюючих, згодом вони стали тотальними й поголовними.

Разом із тим можна визначити й окремі особливості геноциду євреїв у Станіславі: Станіславське гетто було створене з метою концентрації євреїв не тільки міста, а й усього округу; у Станіславському “юлазі” використовувалася примусова праця євреїв-спеціалістів, ремісників з усієї області; єврейський цвинтар Станіслава став місцем масової загибелі євреїв області.

Загалом геноцид євреїв у Станіславі в роки Другої світової війни де-факто призвів до зникнення як місцевої єврейської релігійної громади, так і інших громад міст і містечок в окрузі.

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 3, спр. 1227. – 80 арк.
2. Там само, ф. 6, оп.2, спр. 259. – 9 арк.
3. Там само, ф. 69, оп.1, спр. 33. – 25 арк.
4. Там само, спр. 92. – 32 арк.
5. Там само, ф. 88, оп.1, спр. 200. – 146 арк.
6. Там само, ф. Р-36, оп.1, спр. 15. – 30 арк.
7. Там само, ф. Р-98, оп. 1, спр. 1. – 250 арк.
8. Там само, спр. 1а. – 374 арк.
9. Там само, спр.16. – 185 арк.
10. Там само, спр. 2. – 112 арк.
11. Там само, спр. 30. – 33 арк.
12. Там само, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 2. – 30 арк.
13. Там само, ф. Р-1253, оп. 1, спр. 12. – 5 арк.
14. Українське слово. – 1941. – 21 грудня.
15. Альманах Станіславської землі. – Нью-Йорк ;Торонто ; Мюнхен, 1975. – 959 с.
16. Арсен Б. С. Моя гірка правда. Я і Холокост на Прикарпатті / Б. С. Арсен. – Надвірна, 2004. – 366 с.
17. Фоерман Ю. Щоденник з Станіслава (1941–1943 роки) / Ю. Фоерман; пер. Б. С. Арсена. – Івано-Франківськ, 1992. – 27 с.
18. Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини у Другій світовій війні. 1941–1944 / В. Яшан. – Торонто, 1989. – 284 с.
19. Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. О. Андрухів, П. Є. Кам’янський. – Івано-Франківськ, 2005. – 364 с.
20. Гайдукевич О. “Табір смерті” у Станіславі / О. Гайдукевич // Краєзнавець Прикарпаття. – 2003. – №1. – С. 60.
21. Говзман Л. Кровь, текущая из жил... / Л. Говзман // Лехаим. – 2002. – № 6. – С. 24–31.
22. Гон М. Из кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939) / М. Гон. – Рівне, 2005. – 192 с.
23. Климишин М. “Станіславський процес” (На основі матеріалів, поданих Іваном Р. Костюком) / М. Климишин // Альманах Станіславської землі. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1985. – Т. 2. – С. 338–340.
24. Ковба Ж. Голокост єврейства – складова етнотемографічної катастрофи у Східній Галичині у 1939–1953 рр. / Ж. Ковба // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук. конф. [“Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи”]. – К., 2000. – С. 70–77.
25. Копчак С. І. Етнічна структура й міграції населення українського Прикарпаття (статистико-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів, 1996. – 282 с.
26. Полек В. Майданами та вулицями Івано-Франківська / В. Полек. – Львів, 1994. – 89 с.
27. Полек В. Мертве місто (До 50-річчя фашистського геноциду проти євреїв) / В. Полек // Галичина. – 1991. – 12 жовтня.
28. Рабинович Я. Євреї між століттями надій: Політологічне дослідження / Я. Рабинович. – Івано-Франківськ, 1997. – 275 с.
29. Смольский И. Зарождение и развитие сионизма в Галиции в конце XIX – начале XX вв. / И. Смольский // Материалы XI ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2004. – Ч. 1. – С. 405–411.
30. Соловка Л. М. Холокост на Станіславщині: хронологія злочину за документами ДАІФО / Л. М. Соловка // Світ молоді. – 2001. – 22 червня. – С. 4.

31. Токарук Я. Утворення єврейського гетто у Станіславі в 1941 р. / Я. Токарук // Галичина. – 2006–2007. – № 12–13. – С. 385–393.
32. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Єврей Восточної Галичини, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 роках / Я. Хонигсман. – Львів, 1998. – 352 с.
33. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста : еврейская энциклопедия Украины / А. И. Круглов; [ред. И. М. Левитас]. – К., 2000. – 224 с.
34. Круглов А. И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. : энцикл. справ / А. И. Круглов. – Харьков, 2001. – 376 с.
35. Российская еврейская энциклопедия / гл. ред. Г. Г. Брановер; редкол. : З. Н. Вагнер (председ.) и др. – М., 2000. – Т. 4. Историческое краеведение. А – Й.

In 1930s – 1940s the Jewish community of a city of Stanislav passed several important stages. The period of 1930s was a way of dynamic development, but in 1941–1944 it through Catastrophe. After World War II in the conditions of the Soviet totalitarian regime the community has tried to renew the legal activity, but could not do it. The article deals with the stages of the Holocaust of the Stanislav Jewish community and also the action of destruction of Jews in the Stanislav region because the city of Stanislav was a place of their most mass annihilation.

Key words: the Holocaust, Jews, Stanislav, Nazis, destruction actions.

УДК 94 (477.8)

ББК 63.3 (4 Укр) 625

Т.В. Галицька-Дідух

**УКРАЇНСЬКЕ МІСТО В ІДЕОЛОГІЧНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ
ОУН І УПА ТА СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В 1944 – НА
ПОЧ. 1950-х рр. (НА ПРИКЛАДІ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

У статті на широкому джерельному матеріалі досліджено основні завдання й напрями політико-пропагандивної діяльності радянського уряду й ОУН і УПА в повоєнні роки. Доведено, що як силові методи, так й агітаційно-пропагандистські форми були дієвими засобами в ідеолого-політичному протистоянні в період “умиротворення” Західної України. З’ясовано причини пригніченого морально-психологічного клімату в західноукраїнських містах.

Ключові слова: сталінський тоталітарний режим, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, пропаганда, агітація, національно-визвольний рух.

Якісно новий етап в осмисленні української історії ХХ ст. розпочався після розпаду СРСР і відновлення державної незалежності України. Однак доводиться визнавати, що пострадянське українське суспільство продовжує інерцію мислення й світосприйняття радянської епохи, що позначається в усіх сферах політичного, соціокультурного, економічного, релігійного життя. Посттоталітарний синдром виявляється в нездатності українців упровадити в життя принципи демократичного громадянського суспільства та правової держави, що, зокрема, втілюються у формі гострих дискусій (у тому числі з питань історії національно-визвольного руху).

На наш погляд, важливим є історичний аналіз тягlosti боротьби за українську державність, зростання національної самосвідомості, прагнення українського народу до власного державного життя на засадах самостійності, соборності, самоврядності. Тому вивчення в різних площинах протистояння радянського режиму й українського національно-визвольного руху в повоєнні роки є актуальним.

Радянська історіографія (М.Тесленко, В.Чередниченко, М.Івасюта) висвітлювала заходи ЦК КП(б)У щодо зміцнення рядів робітничого класу, “підвищення його політичного та культурно-технічного рівня”, а також єдності робітництва, селянства й інтелігенції в боротьбі з “українськими буржуазними націоналістами” [48, арк.63]. Українські вчені діаспори (П.Мірчук, В.Косик, З.Книш, Г.Костюк та ін.) першими розпочали роботу над створенням історії ОУН і УПА в повоєнний період. Дослідженням українського національно-визвольного руху в умовах незалежності України займа-

ються М.Коваль, М.Головко, А.Кентій, О.Рубльов, Б.Ярош, В.Деревінський, С.Ткаченко, В.В'ятрович, В.Сергійчук, І.Андрухів, Т.Андрусак. Особливості організації агітаційно-пропагандивної роботи у своїх працях висвітлюють О.Стасюк, О.Дмитерко, І.Марчук, В.Мороз, Г.Стародубець. Однак у сучасній вітчизняній історіографії поза комплексним дослідженням залишається цілий ряд проблем, що дає простір для подальшого вивчення українського національно-визвольного руху 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст.

У статті досліджено ідеологічно-політичне протистояння ОУН і УПА та радянського режиму в західноукраїнському місті (на прикладі Станіславської області) в період “умиротворення” Західної України.

З другої половини 1944 р. почався новий етап боротьби за вплив у західних областях України. Ще в перший період радянізації західноукраїнське населення швидко розчарувалося в більшовицькій моделі української державності й стало активно проявляти антирадянські настрої. Цілком логічним було недобррозичливе ставлення місцевого населення до радянських військових частин, що ввійшли на територію Західної України в 1944 р. Основним завданням радянського уряду стало забезпечення стабільності існування тоталітарного режиму в краю.

Розробка та впровадження комплексу заходів, спрямованих на розвиток промислової й транспортної інфраструктури в Західній Україні, сприяли зміцненню радянської влади в західноукраїнських містах. Зокрема, протягом 1945 р. запрацювали 273 промислові підприємства Станіславщини [49, с.121]. Індустріалізації Станіславщини сприяла наявність “густоти населення, значних і різноманітних природних ресурсів (нафти й газу, гідроресурсів, солі харчової та калійної, лісу, місцевих видів палива) та різноманітних видів сільськогосподарської сировини для промислового розвитку” [38, с.161]. Слід зауважити, що відбудова західноукраїнських міст проходила складніше, ніж на Сході, що зумовлювалося не тільки руйнуваннями, слабкістю промислового розвитку регіону, але й продовженням збройної боротьби ОУН і УПА.

Модернізування промисловості вимагало збільшення кількості освічених кваліфікованих робітників. Проблема забезпечення кадрами вирішувалася шляхом спрямування в західноукраїнський регіон партноменклатури з інших областей УРСР і СРСР, яка, з одного боку, виконувала волю сталінського режиму, а з іншого боку, мала досвід державно-партійної роботи, а також працівників вищої й середньої школи, установ культури, науки, охорони здоров'я, спеціалістів промисловості й транспорту тощо. Зокрема, зі східних областей у західні протягом 1944–1945 рр. було направлено близько 84 тис. керівних працівників і спеціалістів різних галузей народного господарства [45, с.122]. Необхідно підкреслити, що міграційна хвиля росіян до обласних центрів Західної України свідчила про намагання Москви інтегрувати цей регіон до складу тоталітарної системи – СРСР, позбавивши його впливу націоналістичних сил.

Прогалину кадрів радянська влада вирішувала також через залучення місцевого населення. У західноукраїнському регіоні, охопленому національно-визвольною війною, для радянського уряду принциповим було віднайти соціальну базу. Партійне керівництво зобов'язувало “секретарів первинних парторганізацій, комуністів керівників установ: посилити партійно-масову роботу серед робітників і службовців особливо з місцевими, залучати їх в активну боротьбу з українсько-німецькими націоналістами” [24, арк.1].

З цією метою в Західній Україні розгорталася мережа громадських організацій: комсомольських і профспілкових. Безумовно, слід підкреслити їх повну залежність від компартії, а також той факт, що їхня діяльність зосереджувалася в основному в містах, оскільки села знаходилися під контролем повстанців. На партійні, комсомольські та профспілкові організації покладалося завдання стати провідниками комуністичної партії, що автоматично означало сприяти колективізації, індустріалізації, денационалізації. Зокрема, радянські партійні органи вимагали розгортати активну політичну

роботу “серед населення і особливо серед молоді, відірвати молодь та інтелігенцію з-під націоналістичного впливу” [20, арк.53]. ЦК КП(б)У в січні 1945 р. зобов'язувало обкоми КП(б)У “добитися створення комсомольських організацій у кожному селі, на кожному підприємстві і посилити політично-виховну роботу серед молоді” [7, арк.9]. Комсомольці активно залучалися до агітаційної й організаційної роботи. У “Прикарпатській правді” від 6 січня 1946 р. зазначалося: “Комсомольці-активісти керують агітколлективами, працюють агітаторами по селах, завідують агітпунктами, працюють в складі дільничних виборчих комісій, обладнують їх приміщення, складали, а тепер перевіряють списки виборців, готують лозунги і плакати, допомагають ліквідувати неписьменність серед неписьмених виборців, до дня виборів готують художні виступи гуртків самодіяльності” [42]. Посилювався вплив первинних партійних організацій на підприємствах, завдання яких полягало не тільки в організації виробництва, але й в ідеологічному контролі робітників.

Велике значення радянське керівництво приділяло місцевій інтелігенції, тому проводило серію заходів, демагогічно утверджуючи пріоритети української культури, традицій і звичаїв. Разом із тим, за визнаннями самих агітаторів, серйозною проблемою їх роботи було незнання української мови: “Працювати серед населення доводиться на українській мові, а це складно і дуже гальмує роботу. Безумовно, вихід можна було б знайти, організувавши гуртки по вивченню української мови, але ми в такій ситуації, ви про це знаєте, сьогодні ми тут, а завтра нас можуть перекинути на фінляндський фронт і т. п.” [18, арк.53]. Загалом підвищення освітнього рівня супроводжувалося процесами русифікації, ідеологізації й атеїзму.

Широко розрекламовані агітаційною пропагандою і забезпечені організаційними зусиллями відповідних структур акції (зокрема, реалізації облігацій державних позик) сприяли поповненню державної казни, що зменшувало можливості підтримки націоналістичного підпілля.

Непримиренного характеру набула інформаційна війна між українським національно-визвольним рухом і комуністичним режимом. Переваги, без сумніву, були в радянської сторони, оскільки на неї працювали значні ресурси тоталітарної системи: засоби масової інформації (“Україна”, “Культосвітня робота”, “Молодой большевик”, “Дніпро”, “Культура и жизнь”, “Патриот – родине”, “Большевик Украины”, “Зірка”, “Молодь України”, “Піонерська правда”, “Сталинское племя”, “Радянська школа”, “Блокнот агітатора”, “Бібліотека агітатора”, “Партийная жизнь”, “Сім'я і школа” та ін.), мережа шкіл і гуртків партійно-політичної освіти, тисячі пропагандистів. Тільки в 1945 р. у західноукраїнські області було відряджено 3500 спеціально навчених пропагандистів та агітаторів [50, с.320].

Головною метою радянської агітації було виховання неприйняття оунівської ідеології, формування негативного ставлення до “українсько-німецьких націоналістів”, приживлення комуністично-тоталітарних ідеалів, свідомості “радянської людини” [8, арк.1–8; 7, арк.4–5]. Зокрема, поширювалися чутки такого змісту: “Основна маса трудящих району (Городенківського. – Т.Г-Д.) перестали вірити в проведену оунівським підпіллям агітацію про створення націоналістичної самостійної держави в Україні, а навпаки, висловлюють думку про те, що оунівське підпілля в швидкому часі перестане існувати...” [27, арк.5].

З метою дискредитації національно-визвольного руху партапарат проводив гучні ідеологічні кампанії в засобах масової інформації щодо викриття українсько-німецьких зв'язків у період Другої світової війни, ролі Греко-католицької церкви в цій співпраці, реквізиційної політики ОУН і УПА, за допомогою якої вирішувалася проблема постачання харчів і фуражу, репресивних заходів СБ щодо цивільного населення, саботажних акцій, у тому числі руйнування промислових об'єктів, адміністративних споруд, виробничих приміщень, клубів і т. п. У місцевій пресі публікувалися “покаянні листи”

тих, хто скористався радянською амністією, роз'яснювальні статті про переваги радянського устрою тощо. Загалом радянська пропаганда “носила наступальний характер” [29, арк.8–9; 25, арк.100].

Активно спекулювалися ідеї стахановського руху. Радянський уряд вимагав від партійних, профспілкових і господарських організацій “розвивати такі форми соціалістичного змагання, як колективна стахановська робота дільниць і цехів, рух швидкісників, багатостаттєве обслуговування, змагання по професіях” [38, с.137]. У “Прикарпатській правді” була опублікована передова такого змісту: “Машиніст Станіславського депо тов. Никитін в грудневому змаганні транспортників завоював звання кращого машиніста Радянського Союзу 9 лютого в честь виборів у Верховну Раду СРСР” [44]. У статті “Даємо нафту понад план” від 14 вересня 1946 р. зазначалося: “Колектив Ріпнянського нафтопромислу з честю виконує своє зобов'язання – піврічний видобуток нафти виконаний на 108 %. Але нафтовики Ріпного не заспокоюються на досягнутому. Діставши на другу половину року збільшення плану з видобутку нафти, ми мобілізували всі свої сили на виконання й цього завдання: уже добилися фактичного збільшення видобутку нафти – план за липень виконали на 100,9 %, в серпні – на 101,1 %, а з видобутку газу – на 100 %, з проходки нових свердловин – на 122,5 %” [38, с.54]. Радянські агітатори в політично-масовій роботі оперували штампами на кшталт: “Жити ще нелегко. Але радянські люди знають, що наші труднощі тимчасові, що вони, безумовно, будуть переможені й що високі більшовицькі темпи господарського будівництва є запорукою якнайшвидшого подолання труднощів” [41].

Дієвим засобом ідеологічного контролю стали лекції й індивідуальні бесіди представників радянської влади з місцевим населенням. Згідно з рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 27 листопада 1947 р. “Про покращення роботи відділів пропаганди і агітації обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У і управління пропаганди” організувалися лекторії з вивчення історії ВКП(б) для робітників та інтелігенції, установлювався “суворий контроль за відвідуванням лекторію” [30, арк.1, 7–8]. Популярними були такі теми радянських лекцій: “1. Українсько-буржуазні націоналісти – агенти американського імперіалізму – злісні вороги українського народу.

2. Непорушна дружба українського і Великого російського народів.

3. Соціалістичні перетворення в Західних областях України.

4. Великі будови комунізму – нове свідчення перемоги ленінсько-сталінської національної політики.

5. Про радянський патріотизм” [26, арк.18].

У червні–липні 1948 р. у Станіславській області партійні органи (22 тис. осіб) провели 173 тис. бесід (1,6 млн. осіб). 27 листопада 1945 р. було прийняте рішення ЦК КП(б)У про виклики місцевого населення на бесіди з працівниками спецслужб, спрямовані на вербування агітаторів, виявлення членів ОУН і УПА, залякування місцевого населення. Зокрема, за грудень 1945 – січень 1946 рр. тільки в Станіславській області такі бесіди були проведені в 323 населених пунктах із 963 [8, арк.4]. Користуючись обізнаністю СБ, радянські спецслужби всіляко компрометували родини учасників націоналістичного підпілля, унаслідок чого представники СБ часом страчували безневинних людей, що підривало довіру місцевого населення до підпільної мережі ОУН та УПА.

24 березня 1945 р. ухвалено постанову ЦК КП(б)У “Про перевірку обліку робітників та службовців на підприємствах промисловості, транспорту і в радянських установах західних областей України”. Протягом місяця в Станіславській області перевірили 356 об'єктів, на яких працювало 20553 громадян. Серед них виявлено 528 “класово чужих елементів”. В обласному центрі серед 8844 перевірених – 26 “шпигунів, агентів гестапо та підозрілих”, 71 “українсько-німецький націоналіст”, 14 “польських націоналістів”, 39 “зрадників батьківщини, німецьких пособників”, 11 “анти-

радянських елементів”, 3 “колишніх поліцаї”. Створювалися спеціальні облікові групи, які перевіряли “дезертирів виробництва” [46, с.36], а також приймали “ефективні заходи по очищенню підприємств і закладів від ворожих елементів” [29, арк.8–9].

У звіті Надвірнянського райкому КП(б) України Станіславської області зазначалося, що “місто Надвірна засмічене контрреволюційним елементом, особливо околиці міста, де переховуються учасники банд УПА, а також бойовики з окремими керівниками підпілля ОУН. З метою виявлення і ліквідації вище названого контрреволюційного елемента, на протязі 6–7 серпня цього року (1945 р. – Т.Г.-Д.), здійснити ретельну перевірку дорослого населення міста” [32, арк.141]. Практикувалося “цілодобове чергування на підприємствах” [33, арк.54]. Внутрішні війська НКВС отримували вказівку “працівникам, працюючим по фільтрації проводити ретельну перевірку тих (затриманих. – Т.Г.-Д.) під кутом зору виявлення їх належності до підпілля ОУН, керівників банд УПА, диверсантів, терористів і агентури противника, при підтвердженні негайно заарештовувати” [33, арк.55].

Проведення реєстрації населення в західних областях України (постанова ЦК КП(б)У від 19 січня 1945 р.) мало на меті завдати удару по націоналістичному руху опору та співчуваючим із числа місцевого населення. Зокрема, план оперативно-військових заходів із ліквідації залишків боївків й оунівського підпілля на ділянці Надвірнянського району в період із 23 березня до 1 квітня 1946 р. передбачав: “Розробити детальний план проведення масової перевірки паспортного режиму з метою вилучення нелегалів, бандитів та іншого антирадянського елемента, використавши сили місцевих частин НКВС-НКДБ” [33, арк.39].

До радянських методів залякування місцевого населення відносять привселюдні страти за вироками військових колегій. У Станіславській області від серпня 1944 р. до лютого 1945 р. відбулося 28 таких страт (25 – у 18 районах і 3 – в обласному центрі). 5 вересня 1949 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про проведення відкритих судових процесів у західних областях Української РСР над окремими учасниками бандитсько-терористичних груп”. На думку ініціаторів і авторів цього документа, відкриті судові процеси мали результативно вплинути на справу боротьби з підпільниками ОУН, позбавити їх підтримки з боку місцевого населення [48, с.428].

Поряд із терором радянським керівництвом використовувався такий дієвий метод, як амністії. Сталінський режим спекулював бажанням ідеологічно нестійкої частини упівців до мирного життя й припинення кровопролиття. “Наказую: всіх учасників банд, що добровільно з'являються, припинивши бандитську діяльність... а рівно й тих, що ухилилися від мобілізації в Червону Армію, – не піддавати ніяким репресіям, а негайно після явки відправляти їх на місце постійного мешкання” [43] – ішлося в одному з урядових звернень. Дійсний характер амністій відображає лист колишнього повітового керівника ОУН Городенківщини до секретаря Станіславського обкому КП(б)У від 14 квітня 1945 р.: “... мені було приобіцяно і запевнено мене, що все буде сповнене, ба що більше, не знаю з якою метою мені були приобіцяні ще навіть неймовірні обіцянки, прямо “золоті гори” (що нібито за своє зголошення і за поміч у ліквідації бандитизму зістану нагороджений, що я зістану відразу членом або щонайменше кандидатом партії, що я зі своєю родиною буду забезпечений всім на ціле життя і цілий ряд інших неймовірних обіцянок).

Але на ділі справа мається зовсім інакше. Я переконався, що ті всі обіцянки (належні і неналежні) були пустими словами” [13, арк.4].

Партійним апаратом практикувалося “залучення відповідного секретного апарату, який міг би впроваджуватися в... ОУНівське підпілля та інші контрреволюційні напрями” [33, арк.49–51]. ЦК КП(б)У вимагало від низових організацій “створити у кожному населеному пункті групи сприяння винищувальним батальйонам з місцевих жителів” [7, арк.8].

Слід зауважити, що вербування агентури в Станіславській області, за даними оргбюро ЦК КП(б)У, “виконувалося незадовільно” [9, арк.7]. Це ніякою мірою не засвідчувало про відсутність у регіоні симпатиків радянської системи, однак страх перед націоналістичним терором за співпрацю з більшовицькою владою ще довго був сильнішим.

Звичайними явищами в діяльності членів сталінських спецслужб у період “умиротворення” Західної України були: перевищення службових повноважень, мародерство, пияцтво, знущання над цивільним населенням і т. п. У повідомленні прокурора УРСР Р.Руденка на адресу керівників республіки йшлося про злочинні дії співробітників правоохоронних органів щодо мешканців західноукраїнського регіону [7, арк.192–196]. Масштаби несанкціонованого затримання й затягування розгляду справ за даними військового прокурора Львівського округу Ліпатова, зокрема, по Станіславській області становили 33,6 %. У доповідній записці наводилися численні факти тиску на арештованих, побиття з метою здобути необхідні для каральних установ “зізнання”. У звіті начальника Надвірнянського РВ МВС Пашкевича про результати боротьби з оунівським підпіллям у період від 10 жовтня 1946 р. до 1-го лютого 1947 р. зазначалося: “29 січня (1947 р. – Т.Г.-Д.) співробітниками РВ МВС були установлені й затримані злочинці, які виявилися військовослужбовцями однієї із військових частин, які дислокуються в м. Делятин. Затримано і передані до суду 13 чоловік на чолі з офіцером командиром взводу” [33, арк.28]. Заступник наркому внутрішніх справ Строкач на зборах партійного активу Станіславської області дорікав: “... ми в кожному жителі часом готові бачити бандерівців. При проведенні операції підходять до всього населення з трафаретом – всі ви бандерівці” [21, арк.60–61].

У відповідь на постанову ЦК КП(б)У “Про факти грубого порушення радянської законності в західних областях УРСР” із березня 1945 р. на місцях працювали особливі інспекції управлінь НКВС і НКДБ, воєнні прокурори. Зокрема, до вищої міри покарання – розстрілу був засуджений дільничний Калуського РВ НКВС Зозуля за перевищення службових обов’язків [15, арк.3]. Незважаючи на реакцію керівництва республіки й покарання винних згідно із чинним законодавством, такі зловживання ще більше посилювали антирадянські настрої, з одного боку, і симпатії до ОУН та УПА, – з іншого. Слід зауважити, що насильство з боку радянської й націоналістичної сторін породжувало пригнічений морально-психологічний стан місцевого населення. І в цій ситуації сталінське керівництво володіло ширшим простором для маневрування: постійна зміна кадрів, розгалужена система засобів ідеологічного впливу та ін.

Одним із найважливіших напрямів діяльності радянських органів на рубежі 1945–1946 рр. стало забезпечення перших повоєнних виборів до Верховної Ради, які мали відбутися 10 лютого 1946 р. Цій кампанії більшовики надавали величезного політико-ідеологічного значення. Зокрема, по Станіславській області було організовано 19430 гуртків “по вивченню Сталінської конституції та виборчого закону” [25, арк.29]. Місцеві партпрацівники звітували: “...ми використовуємо місцевий матеріал – фанеру, яку і малюємо. На фанері написали і будемо писати відповідні статті з Положення про вибори і Сталінської Конституції” [25, арк.6].

З метою проведення виборів партійними органами вживалися надзвичайні заходи: масові арешти, перевірки тощо. Зокрема, у довідці про агентурно-оперативну роботу Надвірнянського райвідділу НКДБ із 26 січня до 16 лютого 1946 р. указувалося: “По місту Надвірна викрита і ліквідована сектантська община баптистів у складі 10 чоловік, яка ставила собі за мету зірвати заходи по виборам до Верховної Ради СРСР, внаслідок чого учасники цієї секти систематично проводили антирадянську агітацію, прикриваючись своїми релігійними поглядами” [33, арк.108]. До особливих надзвичайних заходів силові органи систематично вдавалися під час святкування різноманітних урочистостей. Зокрема, у плані агентурно-оперативного обслуговування першо-

травневих святкувань у 1946 році по Надвірнянському районі передбачалося: “З метою попередження можливих спроб здійснення диверсійних актів на об’єктах промисловості необхідно ретельно перевірити особовий склад на уразливих ділянках і у випадку виявлення по оперативному обліку відсторонити від зайнятих посад на дні Першотравневих святкувань.

Проінструкувати сторожову агентуру працюючу на уразливих об’єктах, мобілізуючи її увагу на виявлення осіб, які мають намір здійснити диверсійні акти.

Переглянути оперативному складу по промисловим і сільським об’єктам всі наявні агентурні справи, справи-формуляри та інші оперативні обліки, на активно розроблюваних по підозрі у причетності до терору чи диверсій та осіб, у відношенні яких є перевірені матеріали, негайно підготувати арешти” [33, арк.52-53]. “З 30 квітня до 3 травня цього року (1946 р. – Т.Г.-Д.) на особливо уразливих об’єктах: нафтопромисел, нафтопереробний завод і лісопильний завод, організувати посилену охорону для цієї цілі через секретаря Районного партійно-радянського активу організувати посилену охорону вказаних підприємств... Зобов’язую оперативний склад, що знаходиться на чергуванні на промислових об’єктах через кожні 2 години інформувати відповідального чергового Райвідділу МГБ” [33, арк.54–55]. Особливу увагу приділялося забезпеченню “охорони трибуни, на якій під час проведення мітингів і демонстрацій будуть знаходитися представники партійно-радянських органів, з цією метою розташування біля трибун демонстрантів здійснювалося з тим розрахунком, щоб попередити будь-які наміри терористичних акцій на представників Партії і Радянської влади” [33, арк.55–56].

Таким чином, владна комуністична вертикаль, маючи у своєму розпорядженні значні матеріальні й кадрові ресурси, використовувала не тільки силові, але й агітаційно-психологічні методи з метою зменшення соціальної бази національно-визвольного руху, а також включення Західної України в політико-ідеологічне, соціально-економічне та науково-культурне поле радянської системи. Усі пропагандистські інституції були залучені до кампанії формування спільної радянської соціальної ідентичності, утвердження у свідомості місцевого населення ідей радянського патріотизму. Масово-політична діяльність радянських органів у перші повоєнні роки наштовхувалася на нерозуміння й протидію місцевого населення.

Події повоєнних років продемонстрували безкомпромисне протиборство між підпільниками та сталінським тоталітарним режимом у різних сферах. Збройна й ідеологічно-агітаційна діяльність ОУН і УПА згуртовувала місцеве населення навколо націоналістичного руху. Перед провідниками ОУН і УПА постало завдання отримати морально-психологічну й матеріальну підтримку не тільки в західноукраїнському селі, але й у місті. Однак це було проблематично, оскільки міста залишалися центрами радянської адміністрації, у яких розміщувалися збройні частини й війська НКВС, винищувальні загони тощо. Не зважаючи на несприятливі умови, провідники ОУН і повстанські командири намагалися поширити націоналістичні впливи серед міського населення та посилити свою присутність у містах.

Пріоритетними залишалися засоби збройної боротьби: напади на гарнізони й пости МВС, на компартійно-радянські установи; засідки; нищення комунікаційних споруд і засобів зв’язку; саботажні акції, у тому числі руйнування промислових об’єктів, виробничих приміщень, клубів; замах на співробітників МВС і МДБ, на представників партійних і радянських органів, на місцевих мешканців, які співпрацювали з радянською владою, та ін. Зокрема, у серпні 1944 р. відділи УПА-Захід захопили містечка Перегінське й Рожнятів на Станіславщині. Об’єктом нападів протягом травня-червня 1945 р. стали районні центри Надвірна, Галич, Яворів, Солотвино, Делятин, Радехів, Гримайлів, Жаб’є, Яблунів, Ланчин, Корець [48, с.366].

У звіті заступника Надвірнянського РВ МДБ майора Шитикова секретарю Надвірнянського РК КП(б)У повідомлялося про проведення диверсійних акцій УПА: "...невідомою бандгрупою протитанковою міною підірваний паротяг і кулеметним вогнем обстріляний потяг навантажений лісом, в результаті чого були вбиті три бійці із Внутрішніх військ, які охороняли потяг, вбито три робітники із ліспромгоспу, які обслуговували вузькоколіїну дорогу..." [33, арк.80]. 12 вересня 1944 р. у Богородчанах здійснено напад на будинок воєнкомату [5, арк.250 зв.]. 24 листопада 1944 р. "відділ УПА в силі двох роїв напав на будинок НКГБ у Станіславові. Обстріляно кулеметами стійкових" [5, арк.251]. 4 грудня 1944 р. у районному центрі Тисмениця знищено "будинки НКГБ, НКВД і воєнкомату, вбито біля 30 большевиків" [5, арк.251]. Начальник обласного НКВС Завгородній на зборах партійного активу Станіславської області повідомляв про напади упівців у грудні 1944 р. на Солотвино, Більшівці, Тлумач, Тисменицю [19, арк.35].

Збройні напади на міста здійснювалися повстанцями також із метою звільнення заарештованих побратимів, одержання ліків та одягу. Зокрема, 24 вересня 1944 р. дві чоти повстанців у Солотвино звільнили близько 80 в'язнів [5, арк.251]. 17 листопада 1944 р. у Товмачі "знищено тюремну сторожу та визволено 150 ув'язнених українських громадян, а тюрму підміновано й висаджено в повітря" [5, арк.272]. 24 листопада 1944 р. у Солотвино "повстанці спалили будинки НКВД, НКГБ та звільнили б. 80 в'язнів" [5, арк.273]. 20 грудня 1944 р. у Товмачі силами повстанців було звільнено з в'язниці "45 в'язнів. У вуличних боях убито біля 60 большевиків, знищено будинок міліції і тюрму" [5, арк.252]. У січні 1945 р. було здійснено збройний напад на Косівську лікарню, у якій перебували поранені упівці [31, арк.3]. У Солотвино 29 квітня 1945 р. "здобуто шевську артіль, з якої взято 30 одягів" [5, арк.7]. У липні 1945 р. повстанці захопили аптеку в Калуші [28, арк.7]. Систематичними були руйнування мостів. Тільки в Солотвинському районі в період із 1 до 20 січня 1945 р. було підірвано 8 мостів [37, арк.3].

Провідники ОУН загалом ставилися з недовірою до населення міст, вважаючи, що соціальною базою для формування сексотів є вчителі, медики, працівники господарських і фінансових інституцій, сторожі, залізничники та ін. Про страти есбістами місцевих активістів свідчили численні факти [33, арк.70 зв., 100, 102]. Зокрема, 10 листопада 1944 р. у Перегінському районі було вбито 26 пропагандистів [5, арк.272]. У довідці начальника УМДБ Станіславської області вказувалося: "4 квітня 1948 року в селі Грабів бандитами були повішані голова сільради і воєнрук сільської школи... 18 липня цього року в 23 годину в місті Рожнятові був вбитий пожежний інспектор Рожнятівського РО МВД ст. лейтенант Старостін Микола Тимофійович" [35, арк.82–83]. Індивідуальний терор був однією із найпоширеніших форм боротьби повстанців у містах. "18 липня 1946 року о 23 годині в квартиру начальника першої частини Тисменецького Райвоєнкомату Станіславської області капітана Травкіна проникли три бандити і розстріляли його із автомату" [34, арк.6]. З метою недопущення терактів доручалося "в усіх містах і районних центрах організувати посилене патрулювання в нічний час" [34, арк.6 зв.]. Радянським керівництвом ставилося завдання "ізолювати ОУН і УПА від місцевого населення" [23, арк.25].

Загалом міське населення потерпало як від радянських репресій, так і терористичних акцій УПА. Наростаючі втома від війни й відчуженість населення змушували націоналістичних провідників до пошуку нових і зрозумілих для різних верств населення політичних гасел.

У цьому напрямку велику увагу провід ОУН і УПА зосереджував на питаннях ідейно-виховної роботи, вбачаючи основну проблему в тому, що "маса не вихована, не зреволюціонізована" [14, арк.15].

Агітаційно-пропагандистською діяльністю в лавах ОУН і УПА займалися спеціальні пропагандистські відділи. У кожному відділі УПА мав бути, крім пропагандиста, політвиховник, призначений за узгодженням із політвиховником при штабі ВО із числа "ідейно-сильних та найкраще політично вироблених членів ОУН". На них покладалося зобов'язання посилення політико-виховної роботи як серед воєнків УПА, так і серед місцевого населення, яке мало бути не тільки пасивним симпатиком націоналізму, але активним учасником національно-визвольної боротьби. Слід зауважити, що поряд із політвиховниками важливу роль у створенні належного морально-психологічного клімату в повстанських підрозділах відігравали священники різних конфесій.

Свої ідеї й інформаційні матеріали ОУН і УПА поширювали різними способами. Насамперед, – шляхом друкованого слова. Лев Шанковський у книзі "УПА і підпільна література" (Філадельфія, 1952) наводить 21 назву газет і журналів, 60 назв брошур і книжок, 81 назву листівок у період 1944–1950 рр. У пропагандистській діяльності ОУН і УПА серйозною проблемою була нестача технічних засобів (радіопередавачів, видавничо-поліграфічного обладнання, друкарського паперу, а також спеціально підготовлених кадрів. Деколи вдавалося скористатися обласними друкарнями. Так, 7 листопада 1944 р. у Станіславській друкарні були випущені листівки ОУН і УПА [10, арк.101].

З іншого боку, у руках радянського апарату знаходилися значні сили для придушення не тільки збройної боротьби, але й усунення націоналістичної агітації, зокрема, "вилучення розкидуваних і розклеюваних оунівцями антирадянських листівок" [33, арк.53].

У підпільній літературі містилися як публікації теоретичного й навчально-практичного характеру, так і патріотичні пісні та вірші, прозові й сатиричні твори. Серед періодичних видань відзначимо такі: "Ідея і чин", "До зброї", "Повстанець", "Шлях Перемоги", "Чорний Ліс", "За волю України", у яких публікувалися В.Гапас, О.Дяків-Горновий, Д.Маївський, П.Полтава та ін. Окремо друкувалися брошури, теоретичні статті ідеологів націоналізму, контрпропагандистські матеріали.

У середовищі УПА й серед місцевого населення були популярними вірші та пісні на визвольну тематику. У Василя Пачовського є такі слова:

Народ безсмертний переможе в бою
І встане месник із кривавих мук,
За нами встане мовою страшною
Мільйон мільйонів мускулястих рук!

("Гімн безсмертної батави").

Однак головним видом інформаційно-пропагандистських друкованих видань були все ж листівки, короткі за об'ємом й емоційні за змістом. Розрізняють інформаційні, листівки-документи, листівки-лозунги, листівки-звернення. Зокрема, в одній з інформаційних листівок указувалося: "В Україні, особливо в її західних областях від часу після останньої війни непереморно існує стан облоги залог МГБ. По селах постійно квартирують опер групи /боївки/ МГБ. Обсажені ними також залізничні станції, промислові заводи, колгоспи, вируби і місця звозу дерева і т.п. А також комуністичний партійний апарат, послуговується всіма можливими засобами індивідуального та збірного терору, щоб переіменити населення в послушних невірників московських вельмож" [2, арк.10].

Характерною рисою психологічної війни ОУН і УПА було масове розвішування лозунгів на стінах будинків, радянських закладів, на парканах, інколи на деревах. "Простий у виготовленні, легкий в поширенні (лозунг. – Т.Г-Д.) – блискуче виконняє свої завдання: донести слово Правди в найдавніші закутки сіл і міст, покерувати боротьбою покривджених аж до повної перемоги над ненависним большевизмом" [50, с.331]. В

одній з інструкцій Крайового осередку пропаганди зазначалося: “Редакція лозунгів – це суто політична робота й вона забезпечується тільки за керівними осередками організації” [5, спр.62, арк.22 зв]. У звіті про стан боротьби проти ОУН і УПА за червень-липень 1945 р. повідомлялося: “В Болехові зареєстровано декілька випадків, коли бандити розклеювали друковані листівки контрреволюційного змісту на вітринах районних закладів” [12, арк.14].

Серед закликів були поширені, зокрема, такі: “Німецька каторга не гірша від сталінської! Геть загарбників з української землі”, “Україна не буде колонією гітлерівсько-сталінських імперіалістів!”, “Геть берлінсько-московських “визволителів” та “оборонців!” [3, арк.403].

Широко використовувалися в роботі з місцевим населенням усні методи – бесіди, мітинги, збори, святкування національних і релігійних свят, що вимагали від їх організаторів високого рівня теоретичної підготовки, добрі знання історії, міжнародних справ. Зокрема, активно на теренах нашого краю відзначався день проголошення незалежності України – 30 червня [34, арк.5]. “Всі відділи не оминали нагоди під час перебування в населених пунктах для переводжування гутірок і мітингів з населенням... Відділи перевели листкові акції: в лютому проти виборів, у квітні Великодні і до сексотів і комсомольців” [34, арк.5]. В оунівській інструкції з агітаційної роботи за вересень 1945 р. радилося “посилювати шептову пропаганду в індивідуальних розмовах” [36, арк.71].

Основними складовими ідеологічної роботи була критика суті сталінського тоталітаризму, його мети й форм досягнення, пояснення справжніх причин війни та її наслідків, ролі в ній російського народу й партократичної верхівки, а також роз’яснення завдань ОУН і УПА, визначення їх внеску в боротьбу за незалежну соборну Українську державу, плекання віри в перемогу, піднесення бойового духу та витривалості народу [16, арк.44–54].

Одним із завдань психологічної війни українських повстанців була протидія пропаганді противника. Реакцією на вихід із лісу ряду повстанців унаслідок оголошення радянських амністій стало рішення відпустити з повстанських лав випадкових людей, які перебували там не з ідейних переконань, а з міркувань самозбереження. Націоналістична пропаганда поширювала листівки, у яких засуджувала тих, хто надавався на агітацію, і розкривала суть радянської політики. У жовтні 1944 р. було поширене звернення “Усім слоням, куцям, ослам, цапам і всій менажерії Станіславської області – відповідь на летучку “До учасників т.зв. УПА та УНРА”, у якій зазначалося: “Чому ми не знали раніше, що на світі є така “щаслива країна”, як катівня народів – Радянський Союз... Хочете нас рятувати і показати правильний шлях, тільки не кажете ясно куди – до гнилих тюрем НКВД і на Соловки чи прямо найкоротшим шляхом на лоно Авраама” [11, арк.22].

На радянську виборчу кампанію оунівське підпілля відгукнулося активною пропагандистською діяльністю “серед населення, закликаючи останніх не приймати участь в голосуванні, систематично сприяти в постачанні продуктами харчування... розвідувальними даними про дислокацію військових частин, розташування виборчих дільниць і членів виборчих комісій” [33, арк.107]. У Західній Україні поширювалися націоналістичні листівки: “Українці! Верховна Рада – слухняне знаряддя в руках імперіаліста Сталіна – нашого гнобителя і експлуататора! Геть сталінську Верховну Раду! Геть сталінські вибори до неї! Хай живе вільно обране представництво українського народу в Українській Самостійній Соборній Державі!

Українці! Сталінські депутати – підлі зрадники і люті вороги народу!... Сталінська “конституція” – найреакційніша в світі... Сталінський “виборчий закон” – жорстокий глум над нашими правами!” [3, арк.254].

Слід зауважити, що окупаційна політика радянської влади давала простір пропагандистській референтурі ОУН, яка, опираючись на антирадянські настрої серед населення, забезпечувала собі його підтримку. Зокрема, націоналістичні листівки інформували: “Впродовж усього 1945 р. не залишилося в Україні жодного міста, ні села, ні містечка, де б НКВД не провело своїх масових арештувань. У кожному обл.- і райцентрі додатково зайнято під тюрми цілі комплекси будівель. Під час більших арештувань НКВД займає під в’язниці навіть школи, сільради і приватні будинки. Перебуваючи по кількадесят і кількасот у приміщеннях для кількох людей або у всіляких льохах, підвалах, що в жодному випадку не надаються для мешкання, не дістаючи не тільки постелі, але навіть в’язки соломи, вони примушені сидіти на вогкій брудній долівці, вмлівають від тісноти і браку повітря. Серед нечистоти і жакливого голоду ширяться тут інфекційні хвороби, часто навіть штучно викликувані енкаведистами. В’язнів без жодної причини до крові побивають, зневажають, у найбільш садистичний спосіб знущаються над ними. Під час переслухань піддають кожного в’язня вишуканим середньовічним тортурам, в найбезсоромніший спосіб шантажують” [4, арк.213]. “При “мобілізації” майже ніколи не обходилося без розстрілів зовсім неповинних громадян, шибенець або підпалів” [39, с.22] – повідомлялося в статті Арсена Панасенка “Боротьба українського народу з другою большевицькою окупацією”, опублікованій у серпневому номері 1945 р. журналу “Ідея і чин”.

Загалом у повоєнний період було здійснено п’ять великих ідеологічних кампаній націоналістичного підпілля: акція допомоги голодуючим на сході України, акція боротьби за українську молодь, збір обвинувачуваних матеріалів про злочини радянської системи, акції проти колективізації й депортації. Зокрема, особлива увага націоналістичних політвиховників зверталася на національне та релігійне виховання молоді з метою усунути її з-під впливу більшовицького агітпропу, піонерських і комсомольських організацій. Заступник секретаря ЦК КП(б)У Стоянцев на зборах партійного активу Станіславської області 12 липня 1947 р. застерігав, що “оунівці тримають курс на молодь, за рахунок цього підтримують своє існування, а ми в своїй політичній роботі погано працюємо серед молоді, не протиставляємося цій роботі, яку проводять ОУНівці особливо явно в учбових закладах... Так що у справі роботи з молоддю потрібно приділити більше уваги. На жаль, у нас таке становище, як з роботою серед жінок” [22, арк.106]. Районні партійні працівники нарікали на використання націоналістами “жінок, підлітків, старих в якості зв’язкових” [23, арк.21]. Начальник обласного управління НКДБ Михайлов на зборах партійного активу Станіславської області 11 жовтня 1944 р. відзначив той факт, що “активну роль в якості агентів здійснюють дівчата, виконуючи роль розвідниць” [20, арк.46].

“По місту Надвірна викрито дві молодіжні організації (ОУН. – Т.Г.-Д.) в склад яких входить в основному молодь, що навчається в школах і працююча в Радянських закладах” [33, арк.70–70 зв] – звітували місцеві партпрацівники взимку 1946 р. Виступаючи на зборах партійного активу Станіславської області, помічник прокурора округу Федотов зазначав: “Звичайно, якщо ця категорія (дітей і підлітків. – Т.Г.-Д.) дійсно із зброєю в руках стріляє в нас, підпалює наші заводи, пускає під укіс поїзди, ми не будемо дивитися на їх вік, ми будемо судити” [21, арк.5].

Одним із способів придушення національно-визвольного руху в Західній Україні був вивіз молоді на роботи в східні й південні регіони УРСР і СРСР. Націоналістична пропаганда різко засудила такі дії більшовицького режиму: “Одним із засобів фізично винищити український народ є широко застосовуване масове вивозування українського населення на Сибір, на каторжні роботи в Донбас, Урал і т. д.

Зокрема, масові вивози проводить окупант на західноукраїнських землях, де найширше розгорнулася визвольна протибольшевицька боротьба українського народу...

Вони думають, що в снігах Сибіру і в темних підземеллях рудників і шахт зламається Ваш волелюбний дух і згасне, здушений морозним вітром, Ваш патріотизм” [40].

Політвиховники ОУН намагалися залучити на свій бік західноукраїнську інтелігенцію. Націоналістична пропаганда стверджувала: “Українське підпілля ніколи не переслідувало і не переслідує службовців адміністративних, заготівельних та інших радянських установ тільки за те, що вони є службовцями... В Західній Україні большевицька влада, зустрівшись з широким визвольним повстанським і підпільним рухом та рішучим спротивом українських народних мас, кинула на боротьбу з ними не тільки поліційні загони мвд і мгб, але теж і службовців різних установ – адміністративних, заготівельних, кооперативних, культурно-освітніх і т. д. Мало того, большевицька влада озброїла їх і дала їм повну свободу в переслідуванні і тероризуванні населення. Багато дехто із рад службовців, маючи таку свободу і будучи вірними наймитами большевицьких гнобителів, допускається різних злочинів супроти населення на території дій УПА та підпілля та супроти українського народу в цілому!... Зрозуміло, що українське підпілля вважає таких “службовців” за ворогів українського народу, за вислужників московсько-більшовицьких окупантів і судить їх революційним судом” [1, арк.140]. Зверталася увага на необхідність ведення роз’яснювальної роботи серед учителів зі східних районів УРСР із тим, щоб вони припиняли вихваляння радянського ладу. У випадку необхідності дозволялося брати їх на допит, але заборонялася їх ліквідація [48, с. 425].

Гаслом націоналістичної пропаганди було твердження: “Ми за навчання дітей, але проти викорінювання душ” [36, арк.70]. У 1945 р. ОУН поширила звернення до всіх директорів, завідувачів і вчителів, у якому зазначалося: “Стоїмо за масове навчання молоді в школах... Ми, Українські Повстанці, допоможемо вчителям в охопленні молоді шкільним навчанням, але рівночасно допомагаємо і наказуємо, щоби в виховуванні української молоді зникло вироблювання радянського патріотизму та вищиплювання любові до “найкращого друга – батька Сталіна” [14, арк.3]. Основним завданням учителя є “в теперішній жорстокий час визвольних революційних змагань українського народу зберегти молодь у моральному здоров’ї, та підготувати її до нового життя в Українській Соборній Самостійній Державі, в якій вони мають стати вартісними, творчими силами” [14, арк.3 зв].

Загальноприйнятим є твердження про підтримку ОУН і УПА насамперед серед сільського населення Західної України. Однак велику увагу націоналістичне підпілля приділяло агітаційній діяльності серед робітничої верстви.

В інструкції до надрайонних провідників ОУН на зиму 1945–1946 рр. доручалося біля “кожного районного центру створити спецбоївку, яка буде мати спецзавдання (індивідуальні акти терору, саботажу і т. п.). В боївці можуть бути не члени, що знають добре місто і боєві... Кожний провідник даної боївки веде хроніку”. Усвідомлюючи необхідність поширення впливу ОУН і УПА на українське місто, націоналістичний провід наполягав: “Навіть коштом послаблення роботи по селах, а опанувати міста. Ширити пропаганду, вести терористичні акти, шукати своїх людей і т. п. Вести пропаганду між українцями східних областей... Ми мусимо пам’ятати, що здобуваючи Схід робимо більш як половину революційної роботи. Без Сходу Української Держави нам не здобути. Тому “Лицем до Сходу”. Агітувати робітників, інтелігенцію, партійців, москалів, грузинів, і всіх інших, навіть енкаведистів. Останніх словом і кулею” [14, арк.16]. За повідомленнями місцевих партпрацівників, на зборах трудових колективів “кидали анонімки явно контрреволюційного порядку, наприклад анонімки такого змісту: “Коли була польська держава, нам було краще. Місцева влада піклується тільки про себе” [25, арк.53].

Реакцією на кадрову політику радянського режиму стали листівки націоналістичного підпілля, у яких зазначалося, зокрема: “Українці! Московсько-большевицькі гнобителі з метою русифікації України масово насилають шовіністично-російський елемент до наших міст і сіл, до наших фабрик і заводів, до наших шкіл, до всіх інституцій державного і господарського життя!

Геть з України русифікаційний елемент! Українці зі східних областей! Не говоріть в Україні російською мовою це ганьба на власній землі говорити чужою мовою – мовою окупантів!... Скрізь у світі кожний народ говорить на власній землі тільки рідною мовою. Чому ми маємо бути гірші від них. Ганьба всім тим українцям, які в Україні говорять по-російськи!” [3, арк.412].

У методичних порадах “На допомогу пропагандистам” (1944 р.) указувалося на необхідність використання радянської риторики та пропагандистських прийомів проти самих більшовиків, зокрема в робітничому питанні. З гаслами захисту прав робітників від радянської окупаційної політики виступила Народно-визвольна революційна організація (липень 1944 р.), що була спробою утворення надпартійної репрезентативної інституції українського народу. Від імені НВРО, зокрема, вийшла листівка “Робітники!”. Центральний комітет НВРО 10 жовтня 1944 р. видав “Інструкцію для керівництва генеральних округ”, у якій рекомендувалося частині повстанських кадрів влитись у міське середовище з метою проведення пропагандистської роботи серед робітництва й жінок.

Викриваючи “успіхи” індустріалізації, націоналістичні політвиховники зазначали: “Незважаючи на деякі успіхи большевицького режиму у відбудові господарства, незважаючи на кількаразове знижування цін тощо, соціально-економічне становище робітничої класи продовжує й далі залишатися дуже важким. Реальна зарплата робітництва продовжує далі залишатися дуже низькою. Звичайний робітник заробляє пересічно від 400–500 руб. ... дуже погана організація постачання харчовими продуктами. В столових звичайно харчі погані. Часто бракує хліба, цукру тощо. Ціни на більшість промтоварів високі. Також дуже погані життєві умови. На багатьох заводах і фабриках ... відсутні елементарні умови безпеки” [2, арк.190]. У націоналістичному звіті за січень 1945 р. по м. Солотвино зазначалося: “Ставлення робітників до большевицької влади сильно вороже, причиною є соціалістичне змагання, низька зарплата, експлуатація робітників, які працюють тільки на те, щоб мати документ. До нашого руху робітники ставляться приємно” [36, арк.72]. В інструкції УПА відділам, які відправлялися в рейд до Чехословаччини 20 січня 1946 р., повідомлялося: “У робітників відібрали роботу, свободу і справедливий заробіток. Всіх громадян большевики зробили безправними тероризованими рабами держави, в якому править партійна кліка нових червоних буржуїв” [17, арк.81].

На початок четвертої п’ятирічки націоналістичні агітатори відгукнулися листівками й лозунгами такого змісту: “Четверта п’ятирічка – це не чуваний до тепер грабіж України. Україна і далі використовується як сировинна база і ринок збуту для російської промисловості. Не дозвольте Сталінській кліці грабувати наші багатства. Геть колоніальний грабіж України. Сталінські вельможі хочуть так господарювати в Україні, як господарять в Африці капіталістичні грабіжники... Сталінські вельможі знову вироблятимуть тільки літаки, гармати, танки, не ці предмети споживання, яких ви найбільше потребуєте” [3, арк.406]. В іншій зазначалося: “Разом з тим Москволюдино-ненависники стосують ще визиск господарських засобів України. На наших землях переважно форсується лише видобувна промисловість, що побіч грабежів плодів землі являється головним предметом зацікавлення господарського планування ворога. Виробничий промисел розбудовується лише в корінно московських і зауральських просторах, зате зовсім не відбудовуються українські заводи” [2, арк.11].

У націоналістичній пропаганді суть стахановщини бачилася так: “Більшовицька стахановщина і соціалістичне змагання, норми “добровільного збільшення продуктивності” – це нечувана експлуатація робочих сил, висмокування поту і крові робітників, смертельне виснаження працюючих”. Мета економічної політики Радянського Союзу, на думку упівців, – це підготовка до завойовницьких походів: “Праця і продуктивність в СРСР іде не на користь і добро працюючим, але на наживу нової партійної буржуазії – на Кремлівські банкети і паради, на агентурно-підривну роботу в цілому світі, необхідну для їх імперіалістичних цілей і більше всього на підготовку загарбницьких війн” [17, арк.87].

Систематичний і планомірний наступ більшовиків на позиції українських повстанців і підпільників на всіх теренах західного регіону як у військовій сфері, так й у сфері ідеології ставив питанням часу придушення руху Опору. Сподівання націоналістичного проводу на нову війну й допомогу західних країн не виправдались.

Таким чином, у перші повоєнні роки активно велася боротьба між радянською владою і визвольним рухом в ідеологічно-політичній площині. Інформаційне протистояння відіграло значну роль у прагненні віднайти підтримку з боку різних верств населення західного регіону, у тому числі й мешканців міст. Не зважаючи на переваги радянської сторони в матеріальних і людських ресурсах та ізоляцію ОУН і УПА від міжнародних чинників, національно-визвольний рух, маючи підтримку з боку місцевого населення, ще протягом майже десяти років продовжував боротьбу за незалежну Україну. Саме українські міста згодом стануть центрами опозиційного руху Опору радянському режиму, який триватиме до падіння СРСР і проголошення самостійної Української держави.

1. Державний архів Служби безпеки України, фонд друкованих видань № 376, т.4.
2. Там само, т. 5.
3. Там само, т. 10.
4. Там само, т. 31.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3833, оп.2, спр.89.
6. Там само. – Спр. 195.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 16, спр. 29.
8. Там само, спр. 31.
9. Там само, спр. 50.
10. Там само, оп. 23, спр. 1421.
11. Там само, спр. 1677.
12. Там само, спр. 1701.
13. Там само, спр. 1713.
14. Там само, спр. 1716.
15. Там само, спр. 2434.
16. Там само, спр. 2968.
17. Там само, спр. 3939.
18. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 1-П, оп. 1, спр. 62.
19. Там само, спр. 70.
20. Там само, спр. 169.
21. Там само, спр. 277.
22. Там само, спр. 588.
23. Там само, ф. Р-3-П, оп. 1, спр. 16.
24. Там само, ф. 5-П, оп. 1, спр. 46.
25. Там само, ф. 9-1. П, оп. 1, спр. 62.
26. Там само, ф. 12-П, оп. 1, спр. 47.
27. Там само, спр. 104.
28. Там само, ф. Р-17-П, оп. 1, спр. 33.
29. Там само, спр. 47.
30. Там само, спр. 83.
31. Там само, ф. Р-21-П, оп. 1, спр. 3.
32. Там само, ф. 22-П, оп. 1, спр. 22.
33. Там само, ф. Р-25-П, оп. 1, спр. 43.

34. Там само, ф. П- 31, оп. 1, спр. 35.
35. Там само, спр. 59.
36. Там само, ф. Р-33-П, оп. 1, спр. 11.
37. Там само, спр. 113.
38. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1946–1950 : сборник документов и материалов. – К. : Наукова думка, 1980. – 555 с.
39. Арсен Панасенко. Борьба украинского народа с другою большевицькою окупацією / Арсен Панасенко // Ідея і чин. Рік IV. – 1945. – № 8. – С. 22.
40. До насильно вивожуваних на Сибір і на большевицькі каторжні роботи // Сурма. – 1947.
41. Правда. – 1947. – 5 травня.
42. Прикарпатська правда. – 1946. – 6 січня.
43. Прикарпатська правда. – 1946. – 15 січня.
44. Прикарпатська правда. – 1946. – 14 лютого.
45. Балух В. Деякі питання радянського будівництва в західних областях Української РСР у 1944–1945 рр. / В. Балух // Український історичний журнал. – 1983. – № 4. – С. 118–127.
46. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991) / В. Баран. – Львів, 2003. – 670 с.
47. Кудлай О. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період / О. Кудлай. – К., 1965. – 295 с.
48. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К., 2005. – 495 с.
49. Прикарпаття під прапором Рад. – Ужгород : Карпати, 1989. – 206 с.
50. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля / Г. Стародубець. – Тернопіль, 2008. – 462 с.

The main tasks and directions of the political and propagandistic activity of the soviet government and OUN and UUP during the post-war years are investigated in the article. It is proved that both power methods and agitation-propagandistic forms were effective facilities in the ideological and political opposition in the period of “pacification” of Western Ukraine. It is analyzed the reasons of the depressed moral and psychological climate in the western-ukrainian towns.

Key words: Stalin totalitarian regime, Organization of the Ukrainian nationalists, Ukrainian Uprising Army, propaganda, agitation, national liberation movement.

УДК 94 (477)

ББК 63.3 (4 Укр) 627

Д.С. Зінчук
ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ РОМАНЮКА (1972–1979 рр.)

У статті розглядається правозахисна діяльність Василя Омеляновича Романюка (Патріарха УПЦ КП Володимира) під час його ув'язнення протягом 1972–1979 рр. Проаналізовано звернення, заяви священика до різних міжнародних організацій, політичних діячів, у яких він критикував радянський режим, порушення прав людини, нестерпні умови утримання політв'язнів. Також В.Романюк відстоював права віруючих, вів боротьбу за свободу совісті в СРСР, застосовував такі форми діяльності, як оголошення голодування, відмову від радянського громадянства.

Ключові слова: Василь Романюк, правозахисна діяльність, політичні репресії, політв'язні, права людини, свобода совісті.

Одним із пріоритетних напрямків української історичної науки вважається історична біографістика. В Україні назріла потреба дослідження спадщини багатьох історичних діячів, чиї імена замовчувались, а діяльність перебувала за межами наукового інтересу дослідників. Процес державного й релігійного відродження України спонукає до повернення з небуття видатних особистостей. До таких невідомих широкому загалу постатей належить ім'я Василя Омеляновича Романюка (Патріарха УПЦ КП Володимира), священика, правозахисника, багаторічного в'язня сталінських і брежнєвських таборів, члена Української Гельсінської спілки, богослова, філософа.

Проблема правозахисної боротьби В.Романюка висвітлювалася дослідниками Л.Алексеевою [23], Г.Касьяновим [30], Ю.Курносим [32], Ю.Данилюком та О.Бажаном [24–26].

Метою даної статті є проаналізувати форми й методи правозахисної діяльності В.Романюка в умовах ув'язнення (1972–1979 рр.).

Протягом 1972–1973 рр. у СРСР активізувалися політичні репресії, прокотилася хвиля масових арештів, які називають “генеральним погромом” [30, с.121]. Дослідників вражають масштаби та жорстокість масових розправ і арештів, методи ведення слідства, які часто порівнюють із “великим терором” 30-х рр. Країна була охоплена хвилею ув'язнень, обшуків, закритих судових процесів, які виносили вироки в основному за ст.62 КК СРСР (“антирадянська агітація і пропаганда”). Серед арештованих був і визнаний “небезпечним рецидивістом” Василь Романюк – священник с.Космач Косівського району Івано-Франківської області, якому за вироком Івано-Франківського обласного суду 12 червня 1972 р. призначалося покарання сім років позбавлення волі із засланням строком на три роки [1, арк. 330].

В.Романюка етапом направили в харківську тюрму, де восени 1972 р. він зустрівся з ув'язненим за поширення самвидаву українським поетом І.Коваленком, який згадував, що В.Романюк “весь наче випромінював велику внутрішню силу і великий спокій”. І.Коваленка вразила висока духовна культура отця. Він знав напам'ять Новий завіт, читав цілі розділи з нього, цитував апостолів [6, с.349]. У тюремному ув'язненні В.Романюк не припинив своєї пастирської діяльності: “Цілими годинами він писав чудовою російською мовою глибокі й цікаві проповіді, щоб просвіщати тюремщиків. Пояснював, що перш, ніж знищити ці проповіді, тюремщикам належить їх прочитати. Він сподівався, що може комусь і западе в душу, може стануть людянішими” [6, с.350].

У 1972–1973 рр. В.Романюк перебував у політичній тюрмі в м. Володимир, умови в якій були дуже жорстокими. З 1937 р. ця в'язниця використовувалася для утримання особливо небезпечних злочинців, а до 1978 р. – політв'язнів [27]. Протягом дворічного перебування у володимирській тюрмі В.Романюку було надане тільки одне коротке побачення із сім'єю, рідні нерегулярно отримували від нього кореспонденцію. Священник розпочав нову атаку радянських органів своїми зверненнями й скаргами, яких написав більше сотні: “...писав, аби тероризувати їх уже цим” [9, с.387]. На його прохання пояснити причини “великого страшного строку” приходили стандартні відповіді, у яких зазначалося, що “підстав для перегляду справи немає” [9, с.387]. Тільки одного разу йому повідомили, що термін даний з урахуванням його “особистості, яка характеризується як небезпечна” [9, с.388].

У 1972 р. він звернувся в прокуратуру Полтавської області з проханням переглянути його справу 1946 р. У 1973 р., не зважаючи на явні суперечності у свідченнях, на відсутність конкретних фактів про діяльність “УСС”, вирок суду залишили в силі, а скарга – без задоволення [35, с.134]. Дослідник В.Пашенко вважає, що відмові в перегляді кримінальної справи 1946 р. сприяв новий термін ув'язнення В.Романюка та характеристика, надіслана з Володимирської установи ОД-1, у якій, зокрема, зазначалося, що “до суспільно корисної праці не залучається. З перших же днів перебування у в'язниці постійно пише скарги в різні інстанції, в яких паплюжить радянську дійсність. Вину за попередні злочини не визнає, виконує релігійні обряди. Вороже настроєний до радянської влади. Винощує плани і використовує всілякі можливості для поширення своїх поглядів та переконань” [35, с.134].

На початку 1974 р. В.Романюка перевели в мордовський табір особливого режиму Сосновка ЖХ-389/1-8. Мордовські табори (Дубравлаг) – це комплекс відділень і лагпунктів у складі табірної управління ЖХ-385 або Дубравного управління виправно-трудова таборів (ВТТ або колоній – ВТК) у Зубово-Полянському й Теньгушовському районах Мордовської АРСР, у яких до 1987 р. утримувалися політичні в'язні. Дубравлаг був організований у 1948 р. на базі Темниковського ВТТ (існував із 1929 р.) і до 1954 р. мав статус особливого табору ГУТАБу [27]. Табір особливого режиму передбачав перебування в'язнів у камері протягом 24 годин. У камері сиділо

від 2 до 8 осіб [4, арк.1]. Табірна адміністрація критерієм добору співкамерників обирала психологічну несумісність в'язнів [3, арк.11]. Як згадує один із правозахисників В.Овсієнко, “обмежений простір гнітить, в'язні, які б терпимі не були, один одному заважають і надокучають. Бувають конфлікти, які нема як гасити, окрім як обмежити спілкування, помовчати один до одного” [7, с.99]. В.Романюк п'ять років сидів у камері № 5 разом із Б.Ребриком, Е.Кузнецовим, Д.Шумуком, М.Осадчим [4, арк.1]. Робота арештантів Сосновки полягала в шліфуванні кристалю для люстр і була дуже шкідливою, брудною, чорною [3, арк.9; 4, арк.3]. В.Романюк прибув у Сосновку з володимирської тюрми виснаженим, тому допомогу йому на роботі надавав І.Гель, виконуючи норму за двох [3, арк.10]. 52 % зароблених в'язнями грошей вираховувалося за їхнє утримання, 13 крб. – за їжу, 13 крб. – за одяг, залишалось – 10–15 крб. В'язні мали можливість за 4 зароблені карбованці один раз на місяць отоваритись у “ларьку”: купити мило, зубний порошок, махорку (якщо в'язень куриє), кілограм цукерок-подушечок, комбіжир, ручку, папір для листів [3, арк.10]. Арештанти мали право писати кожного місяця один лист, два рази на рік давали побачення з рідними: одне – коротке, на чотири години, друге – довге, на три доби [10, с.32].

Разом із В.Романюком у зоні особливого режиму перебували І.Гель, В.Мороз, М.Осадчий, С.Караванський, Д.Шумук, М.Курчик, О.Мурженко, Б.Ребрик, Т.Шинкарук, М.Євграфов [19, с.44]. М.Осадчий згадував, що “з українських побратимів по ув'язненню найтепліше пригадує вихідця з гуцульських гір отця Василя Романюка, чий невичерпний природний гумор і оптимізм допомагав переборювати тюремні злигодні” [8, с.24]. Б.Ребрик відзначає “безкомпромісність В.Романюка у боротьбі з адміністрацією, його твердість, політичну грамотність, позиціонування як справжнього священника, який навіть у таборі відстоював дотримання християнських цінностей, сприяв примиренню в'язнів у конфліктних ситуаціях” [4, арк.2].

Протягом перебування в Сосновці В.Романюк “був одним з активних арештантів, брав участь у всіх акціях, сам писав і завжди підписував відкриті листи до світової громадськості, ООН із метою привернути увагу до злочинних умов утримання в'язнів у комуністичних виховних таборах” [31, с.5]. Політв'язні розробили механізм пересилання своїх заяв за кордон. Найскладніший етап у цьому процесі – вивіз звернень за межі табору. Існувало декілька шляхів: через прапорщиків, які погоджувалися співпрацювати за певну винагороду, через родичів на побаченнях (написаний на тонкому трансформаторному папері текст скручували в кульку, яку запаювали кількома шарами целофану, потім її ковтали й таким чином вивозили із зони) [5, арк.13; 3, арк.6]. Далі заяви передавалися в основному до Москви, Чехо-Словаччини, Болгарії, звідки завдяки дипломатам, журналістам, спортсменам поширювалися за кордоном. Окрім того, існувало ще декілька шляхів і способів потрапляння самвидаву за рубіж: це були українські комуністи в Канаді, українські моряки [29]. На думку дослідника Г.Касьянова, складання петицій, протестів, заяв на захист своїх прав стало неодмінним елементом табірної побуту політичних в'язнів [30, с.155].

В.Романюк став автором значної кількості заяв, адресованих радянським органам і закордонним інституціям. Одними з перших його звернень, які дійшли на Захід і були надруковані в пресі, стали звернення до Всесвітньої Ради Церков і до папи Павла VI. У цих заявах священник просив виступити в обороні переслідуваних за віру й переконання українських діячів культури, звернути увагу на “знехтування елементами правами людини в СРСР” [11, с.71]. В.Романюк говорив про велику кількість репресованих в Україні в 1972 р., але особливо робив акцент на тому, що серед ув'язнених є дуже багато жінок: поетеси Ірина Стасів-Калинець та Ірина Сенік, лікар-біолог Ніна Караванська, художниця Стефанія Шабатура, педагог-філолог Надія Світлична, Оксана Попович [11, с.72].

Звертаючись до папи Павла VI, В.Романюк просив його допомогти створити міжнародну комісію для розслідування фактів знехтування правами людини в СРСР, щоб до ув'язнених були допущені представники міжнародної громадськості для фіксації порушень. Священик викривав справжню суть радянської імперії: “Країна, в якій знищено будь-яку справедливість, де багаторічна проповідь знавіснілого атеїзму виховала людину-звіра, нездатна ні до якого миру та співробітництва між народами” [13, с.75]. В.Романюк доводив, що “Радянський Союз – найлютіший ворог християнства (а католицизму особливо), національних та релігійних обрядів й традицій” [13, с.75]. Він констатував, що проти “інакшесмислих використовуються не лише концтабори й психіатричні лікарні, але й пряме фізичне знищення” [13, с.75]. Як приклади він називав убивства в Києві в 1970 р. художниці А.Горської, у 1970 р. у Львівській області священика православної церкви, у Сумах брата політв'язня М.Осадчого – Володимира.

З 1 серпня 1975 р. В.Романюк оголосив голодування “на знак протесту проти жорстокого придушення елементарних прав людини в СРСР” і вимагав “негайної реабілітації всіх безневинно репресованих” [11, с.73]. Умовою припинення голодування В.Романюк поставив отримання ним Біблії.

Навесні 1976 р. В.Романюк написав звернення до Всесвітньої Ради Церков, Міжнародної Амністії, Міжнародної організації юристів, у якому викривав “найгуманнішу” у світі радянську владу: “...вони вважають, що мають право чинити над людиною всякі беззаконня і людина не має права плямувати їх за злочини, які вони чинять проти неї” [21, с.582]. Такому свавіллю й жорстокості, які мають місце в СРСР, немає виправдання: “Тільки тупа бездушність і дика жорстокість може вкидати людину на довгі роки в концтабори за безневинні думки й переконання, висловлені один одному. Ніякого миру й дружби між народами немислимо до тих пір, доки люди будуть топтати справедливість і пригнічувати один одного, а саме таке робиться в СРСР – країні, яка демагогічно називає себе твердиною миру, а в себе дома топче всяку справедливість і елементарні людські права” [21, с.583]. Його вимоги отримати дозвіл читати Біблію й журнали Московської патріархії ігнорувалися табірною адміністрацією, яка заявляла: “Голодуйте скільки вам забагнеться, хоч умирайте, а Біблію ви не отримаєте, бо табір це радянська установа, і релігійна література тут заборонена” [21, с.584]. В'язні не отримували не тільки релігійну літературу, але й листи та телеграми від рідних і знайомих із-за кордону. Зокрема, одержані з-за кордону різдвяні й великодні привітання, адресовані В.Романюку, були конфісковані або повернені назад через їх релігійний характер [21, с.584]. Він просив прислати спеціальних представників для зустрічі з репресованими, а також допомогти отримати право на кореспонденцію від рідних і знайомих із-за кордону.

У 1976 В.Романюк зважився на рішучий крок: звернувся до Конгресу США із заявою-клопотанням про бажання отримати американське громадянство. У заяві до Президії Верховної Ради СРСР 1 липня 1976 р. він написав: “З огляду на те, що сваволя і беззаконня супроти мене продовжуються п'ятий рік і, не зважаючи на те, що я написав сотні скарг і заяв до всіх установ, надіючись хоч де-небудь знайти зернятко совісті і людського співчуття, і все надармо, на мене ніхто не звертає ніякої уваги, тому я прийшов до висновку, що у ваших очах, я не людина” [15, с.31]. Священик зазначав, “що в цій країні, де існує загальна бездушність і байдужість до людського горя, де тиранія придушила і скалічила всі благородні людські пориви і почування, шукати справедливості зовсім даремно” [15, с.32]. Для В.Романюка, який проживав до 19 років на території Західної України, був арештований і засуджений на 10 років, “першим радянським паспортом, який офіційно зарахував його до громадян Радянського Союзу, був присуд Станіславського воєнного трибуналу” [15, с.32]. В.Романюк у заяві від 4 липня 1976 р. до Конгресу, уряду й народу США просив, щоб вони надали йому

громадянство США, “бо в країні, в якій я тепер живу, жити неможливо”: “За самі тільки переконання, висловлені іншій людині, тут кидають чоловіка на довгі роки до концтаборів. Вважаючи все це грубим порушенням елементарних прав людини, я більше не вважаю себе громадянином СРСР. Може, станеться таке, що я помру в радянських концтаборах, як померло багато інших передо мною, але тоді хай принаймні я маю громадянство Вашої країни, яка є твердиною свободи і права на землю. Щиро відданий ідеалам Вашої свободи” [15, с.34].

У 1976 р. В.Романюк звернувся до Національної Ради Християнських Церков США, первоієрархів католицької, православної та голів усіх християнських церков США, описуючи нелюдські умови існування в таборі для “особливо небезпечних державних злочинців” і “рецидивістів” [15, с.34]. Взнявши до уваги всі знущання і переслідування, В.Романюк вирішив відмовитися від радянського громадянства, звертався до “Високостойних керівників Національної Ради Християнських Церков США, до Високопреосвященніших Ієрархів католицької і православної церков”, а також до голів інших конфесій, до американського народу з проханням прийняти його громадянином їхньої свободної країни, а також допомогти дружині та синові переїхати і жити у США. Він не бажав “жити і вмирати в концтаборі зі званням радянського громадянина” [15, с.35]. Слід зауважити, що відмова від радянського громадянства теж була досить поширеним виявом рішучої незгоди політв'язнів, що роками протестували проти несправедливих вироків і фальсифікованих звинувачень. Тому історик Ю.Курносів розглядає відмову від радянського громадянства як жест відчаю [32, с.207]. Проте ми не схильні вважати цю форму боротьби як вияв розпачу, оскільки вона поряд з іншими заходами була способом протистояння режимові, свідченням мужності політв'язнів.

29–31 жовтня 1976 р. В.Романюк разом із В.Стусом перебував на Потьмі в ізоляції, оскільки адміністрація таборів, побоюючись масових акцій у такі дні, як початок з'їздів КПРС, День політв'язня, відправляла найактивніших в'язнів з усіма речами на деякий час на далекий етап, а потім повертала їх назад [14, с.117]. Спілкування двох безкомпромісних в'язнів не минуло безрезультатно. 10 грудня 1976 р. В.Стус у своєму листі до Президії Верховної СРСР назвав життя В.Романюка звинуваченням для радянської системи [17, с.449].

В.Романюк виступав також на захист репресованих інших національностей. Так, 1 серпня 1977 р. він звернувся до євреїв і всіх людей доброї волі із заявою, у якій основним індикатором духовності, людяності й культури націй визначив ставлення до єврейського питання, засудив політику заборони євреям СРСР виїзду до Ізраїлю – на землю їхніх предків. Цей документ був протестом проти арешту й 15-річного засудження російського єврея Е.Кузнецова, який очолив групу євреїв, що в 1970 р. намагалася незаконно залишити СРСР. В.Романюк характеризував його як дуже талановиту, яскраву людину, дивовижного організатора й проникливого експерта людей. Священик закликав “всіх істинних синів Ізраїлю робити все можливе, щоб випустити Едуарда Кузнецова і його друзів, бо вони – дух цього світу, який позбавлений духовності” [22, с.25].

У 1977 р. В.Романюк написав лист до ватиканської газети “Оссерваторе Романо”, який став ще однією спробою привернути увагу католицького світу до країни, де “свобода совісті існує тільки на папері, а атеїстична влада щороку докладає дедалі більше зусиль, щоб цілковито знищити Церкву” [16, с.281]. В.Романюк наголошував на тому, що “Радянський Союз є найлютішим ворогом християнства” [16, с.281]. Священик доводив, що в СРСР церква не має жодних прав, вона не спроможна активізувати свою діяльність, на неї покладено функції самоліквідування. У СРСР закрито багато монастирів, храмів, релігійних навчальних закладів, а священиків та активних віруючих піддають різним репресіям. При цьому церковна влада не може впливати на

перебіг подій, оскільки духовні ієрархи підпорядковані державній владі, силовим структурам.

В.Романюк висунув вимоги, які повинні би змінити релігійну політику радянської влади, і закликав усе християнство допомогти здійснити їх. Він вимагав негайного відкриття в Україні всіх храмів і монастирів, закритих протягом останніх 20 років, легалізації храмів католицької церкви, створення духовних навчальних закладів, семінарій та академій з українською мовою викладання, видання Біблії та іншої релігійної літератури українською мовою. В.Романюк наполягав на припиненні переслідувань віруючих і ліквідації обмежень щодо їх прав. Він домагався права дітей віруючих відвідувати церкву й отримувати релігійне виховання. Віруючі, на його думку, мусять отримувати право здобувати вищу освіту, “бути викладачами, лікарями, інженерами, займати інші посади, до чого їх тепер не допускають під різними приводами” [16, с.283]. Вимоги В.Романюка були надто радикальними для радянської системи, яка десятиліттями створювала атеїстичне суспільство, відкидаючи християнські цінності, ліквідовуючи культові споруди й перетворюючи священників на агентів КДБ.

В.Романюк “уособив в собі боротьбу українського православ'я за права людини в Україні” [27, с.41]. Наскільки відомо, він єдиний заявив, що вважає себе членом УАПЦ. Про належність до УАПЦ декларувалося у зверненні о. В.Романюка до митрополита Української автокефальної православної церкви Мстислава, яке дійшло на Захід без дати. Приблизна дата написання – це осінь 1977 р. – зима 1978 р., оскільки в заяві вказується, що священнику залишився ще 1 рік тюремного ув'язнення. Ця петиція була опублікована 31 березня 1978 р. у виданні “Свобода”. В.Романюк заявив, що “вважав і вважаю себе членом УАПЦ, не дивлячись на те, що формально належав до чужої ієрархії, бо, як відомо, українська Церква, як православна, так і католицька, на Україні заборонені, така-бо дикунська етика більшовиків” [20, с.79]. Священик звертався з проханням до митрополита, щоб той допоміг йому знайти адвоката, який сприятиме його звільненню, а також для того, щоб допомогти дружині та синові виїхати за кордон [12, с.868].

Підпис В.Романюка стоїть під двома знаменними документами, які відносять до таких, що засвідчили “еволюцію національної думки в Україні до радикалізації політичних поглядів провідних діячів дисидентського руху” [34, с.203]. Мова йде про “Позиції українських політичних в'язнів” (“Історична доля України”, “Лист українських політв'язнів”, “Спроба узагальнення” – у різних джерелах має різну назву. – Д.3.) і звернення 18 українських політв'язнів мордовських таборів.

Документ “Позиції українських політичних в'язнів” В.Романюка та О.Тихого, який вони написали в 1978 р., був вивезений із концтабору й переданий А.Сахарову в Москву сином О.Тихого Володимиром [33, с.402]. Дослідник Ю.Курносів вважає цей маніфест “своєрідною програмою розвитку протестного руху, документом, у якому визначалися шляхи виживання в умовах табірних буднів, йшлося про форми і методи боротьби за людські права, за вільну, соборну Україну” [32, с.189]. На початку документа автори стверджували важливе значення національного відродження 60–70-х рр. ХХ ст.: “Деякі десятиліття дисидентів 60-х років були тими ясними променями серед безпросвітної темряви, які виявили, що ідеї і почуття нації не знищені, що Україна живе” [18, с.75].

Автори розглядали в цьому документі історичну долю України, обґрунтовуючи таким чином самобутність українського народу, його автохтонність, тяглість державних традицій, наголошуючи на тисячолітній історії України. Вони називали українців одним із найбільш волелюбних, демократичних за своїм способом життя, працелюбних і миролюбних народів світу. Століття трагічної долі в умовах поділу між могутніми сусідами (Росія, Польща, Австро-Угорщина, Румунія, Чехо-Словаччина), при інтенсивних намаганнях асимілювати його, не знищили мови, віри, традицій,

прагнення до незалежності й демократії, що їх зберегли українці. Тому “Україна повинна стати незалежною, демократичною, духовно багатою, матеріально забезпеченою, з високим рівнем освіти, науки і культури, національною за суттю, змістом і формою” [18, с.78].

Українські політв'язні, “вся провина яких полягає в обороні рідного слова, літературної творчості, в обстоюванні прав людини і свого народу”, вважали за доцільне для рятування від духовного й культурного знищення дотримуватися певних норм поведінки для українця (українки). Ці засади полягали у використанні рідної мови; бойкоті навчальних і дошкільних закладів із російською мовою навчання, російськомовних театрів, кіно, концертів, у відмові від роботи в установах, де зневажають українську мову, традиції народу, права людини; у виборі навчальних закладів із рідною мовою навчання. Вони пропонували дотримуватися високої моральної поведінки, яка ґрунтувалася на християнських принципах: позбавитися від шкідливих звичок (алкоголізму, тютюнокуріння, лайки), не нагромаджувати грошей і дорогоцінностей задля них самих, а підтримувати людей, яким потрібна матеріальна допомога (пропагували традиційне для українців меценатство). Політв'язні, випереджуючи час, закликали відмовлятися від служби в армії за межами України й від командирів, які не розмовляють українською мовою, не виїжджати на роботу за межі України. Запропоновані форми опору проти політики та практики бюрократії, скерованої на духовне й культурне знищення українського народу, варто назвати програмою морально-духовного, соціально-економічного, культурного, правого порятунку України методами, суть яких полягає в послідовному відстоюванні національних прав українців у всіх сферах життя.

Автори документа, які самі пройшли шлях переслідувань, підозр, допитів, слідств, ув'язнень, виробили рекомендації щодо поведінки під час арештів і слідства у справах інакодумання. Боротьбу за законність, за права людини, за право українського народу на життя визначали основним змістом гідного людського життя. Українські політв'язні сформували своєрідні норми етики в'язня, які зводилися до таких основних положень: “1. Постійно працювати для підвищення свого інтелектуального рівня, здобувати знання з улюблених ділянок науки, ділитися своїм знанням з іншими в'язнями й родичами, займатися творчою працею. 2. Дотримуватися загальнолюдських норм моралі. 3. Бачити в кожному в'язні рівного собі мученика, не гнобити, не ображати, а старатися якомога допомогти, або оборонити у випадку несправедливої напасти на нього адміністрації, КГБ, або аморальних в'язнів, розбишацьких стукачів, або свідомих рабів адміністрації. 4. У випадку утисків кожний відкрито переходить на статус політв'язня, якого до нашого часу не визнає влада в СРСР. 5. Недопущенні будь-які виступи проти інших політв'язнів з огляду на расу, національність, мову, переконання і віру. Тільки на погорду і ганьбу заслуговує така людина, яка чинить зло іншим політв'язням своєю співпрацею з КГБ та адміністрацією. 6. Бійки і наклепи, намагання накинути кому-небудь свою волю – гідкі явища і недопущенні в середовищі політв'язнів. 7. Політв'язні, згідно з законом, повинні бути відокремлені від кримінальних злочинців, і намагання тримати їх разом треба відкидати без ніяких компромісів. 8. Політв'язень – сумління нації” [18, с.81].

О.Тихий і В.Романюк, пропонуючи легальні засоби боротьби, висували конкретні пропозиції, окреслювали норми поведінки українця. Їхні заклики спрямовані на оборону не тільки мови, але й території України, її суверенітету, національного інтересу. Це – заклики морального й соціально-економічного характеру. На думку дослідника М.Прокопа, те, що “О.Тихий і В.Романюк пропонують своїм землякам – це не більше, як бути українцем і бажати ним залишитися”, вони “висувають програму порятунку нації” [37, с.87, 89].

18 березня 1978 р. Євграфов, Караванський, Кузнецов (за себе, за Мурженка й Фьодорова), Ребрик, Романюк (за себе й за Шумука) та Тихий подали звернення до демократичних організацій світу, до Комітету оборони людських прав у СРСР і до Групи сприяння виконанню гельсінських угод. У документі повідомлялося, що політичні в'язні Мордовії “проголосили день 1 березня “Днем скорботи і гніву” і будуть його “відзначати” голодівкою на знак пошани жертв радянських тюрем та протесту проти зростаючого знущання. Вони закликають людей доброї волі приєднатися до них” [36, с.234]. Політв'язні наводили у зверненні низку прикладів знущань над радянськими арештантами, спрямованих на те, щоб послабити їхнє психічне й фізичне здоров'я, штовхнути до самогубства, божевілля або передчасної смерті [36, с.234–235]. Репресовані описували всі жахіття ув'язнення, свавілля конвоїрів, тюремників, оскільки на собі відчували немилосердність радянської судово-каральної системи. Поширеними були випадки жорстокого побиття політичних в'язнів. Для розправи над ними використовували пересильні тюрми та спеціальні вагони для транспортування в'язнів, де арештанти терпіли знущання вартових, кримінальних злочинців. Вони наводили факти фізичного й морального тиску М.Осадчого, В.Чорновола, Б.Ребрика.

Політв'язні концтабору Сосновка Мордовської АРСР ЖХ 385/1-6 Е.Кузнецов, О.Мурженко, М.Осадчий, В.Романюк 10 вересня 1978 р. звернулися до парламенту й уряду Канади, просячи захисту для багатолітнього в'язня Д.Шумука, стан здоров'я якого погіршувався. Апелюючи до канадських органів влади, ув'язнені звертали увагу на відсутність медичної допомоги в концтаборах, заборону отримувати посилки з потрібними ліками, безрезультатність своїх прохань до тюремних наглядачів, щоб ті надали допомогу Д.Шумукові [20, с.146].

Улітку 1979 р. 18 українських політв'язнів, серед яких був і В.Романюк, написали звернення в справі української самостійності. Автори закликали поставити українське питання на порядок денний нарад ООН, уповноважуючи президента Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) вжити всіх заходів, необхідних для виходу України зі складу СРСР. Вони зверталися до ООН із проханням зареєструвати Україну як російську колонію й допомогти їй звільнитися від окупації. Автори вказували на безліч фактів фізичної розправи та національного гніту над українцями з боку Росії. Ці свідчення вони ставили як фундамент формального клопотання перед ООН про допомогу в боротьбі за незалежність через ресстрацію України як колонії в комітеті з деколонізації, про включення українського питання в порядок денний сесій Генеральної Асамблеї ООН та інші акції, що їх звичайно ООН застосовувала у своїй практиці в аналогічних справах [21, с.107]. Доказами колоніального становища України вони вважали відсутність незалежної внутрішньої й зовнішньої політики, відсутність власної армії, збільшення супроти своєї волі українськими природними та людськими ресурсами індустріальної й військової потужності імперії, що призводить до посилення міжнародного напруження та загрози нової світової війни [21, с. 107]. Українські політв'язні просили включити в порядок денний Генеральної Асамблеї 1979 року українське питання як невідкладну проблему.

Повірівши в лібералізацію радянського режиму, група українських дисидентів 9 листопада 1976 р. створила УГГ, тобто групу сприяння виконанню гельсінських угод, яка мала на меті стежити за дотриманням у СРСР та Україні основних прав людини. Очолив організацію в складі 37 осіб М.Руденко – знаний український поет і прозаїк. Серед її членів – відомі правозахисники О.Бердник, П.Григоренко, І.Кандиба, Л.Лук'яненко, О.Мешко, М.Матусевич, О.Тихий, Н.Строката та ін. УГГ мала на меті ознайомити широкий загал із Декларацією ООН про права людини; сприяти виконанню в Україні гельсінських договорів і забезпеченню прав людини, справжньої демократії; ознайомлювати уряди країн – учасниць гельсінських договорів і світову громадськість із фактами порушень на території України Загальної декларації прав людини; дома-

гатися участі окремої делегації України в міжнародних конференціях, на яких обговорювалися підсумки виконання гельсінських угод; з метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування в Україні представників закордонної преси.

М.Євграфов, С.Караванський, Н.Курчик, О.Мурженко, М.Осадчий, Б.Ребрик, Д.Шумук 14 листопада 1978 р. рекомендували о. В.Романюка в члени УГГ [14]. Їхнє рішення було підтримане також політв'язнями-неукраїнцями: Б.Гаяукасом, О.Гінзбургом, Е.Кузнецовим. У лютому 1979 р. В.Романюк став членом УГГ.

У 1979 р. закінчився термін його ув'язнення. Т.Романюк у листі до о. І.Чинченка від 15 серпня 1978 р. писав: “Табірний термін закінчується 17 січня. Зустрічаємось з ним доволі рідко, та й то не на довгий час. Здоров'я татове дуже і дуже підірване, ми і так дивуємося, що він знайшов у собі сили, щоб достойно витримати всі невзгоди. Проте невзгоди ще не кінчаються, просто із однієї фази переходять в іншу” [2, арк.1]. 15 січня 1979 р. В.Романюка етапом було відправлено на трирічне заслання в с. Сангар Якутської АРСР, де розпочався вже новий етап його опозиційної діяльності.

Таким чином, перебуваючи в ув'язненні, В.Романюк розгорнув активну правозахисну діяльність. Особливість її полягала в тому, що поряд із вимогами захисту громадянських прав, прав політв'язнів у СРСР священник вів боротьбу за свободу совісті, права віруючих. Окрім написання індивідуальних і колективних заяв і звернень, формами його боротьби стало оголошення голодування, відмова від радянського громадянства, участь у різних товариствах та організаціях політв'язнів, а також в Українській Гельсінській групі.

1. Галузевий Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6, спр. 75202-ФП Уголовное дело № 82 по обвинению Романюка Василия Емельяновича в совершении преступления, предусмотренного ст. 62 ч. II УК УССР, 1972 г. – Т. 1. – 351 арк.
2. Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при МБФ “Смолоскип”. – Ф. 50. Розлуцький В., Розумний П., Романюк В., Рубан В., Рубан П. Лист Т. Романюка до І. Чинченка, 15 серпня 1978 р. – 2 арк.
3. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. – Ф. 1. Рукописний фонд. – Оп. 4 (Етноконфесійні процеси в Україні). – Спр. 14. Свідчення Геля Івана Андрійовича, 1937 р.н.; народився: с. Кліцко Городоцького р-ну Львівської обл.; освіта вища, історик; проживає: м. Львів. Записано Д. С. Зінчуком 12.05. 2007 р. у м. Львові. – 28 арк.
4. Там само. – Спр. 16. Свідчення Ребрика Богдана Васильовича, 1938 р.н.; народився: с. Павлівка Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл., освіта середня спеціальна, громадський діяч; проживає: м. Івано-Франківськ. Записано Д. С. Зінчуком 30.05. 2007 р. у м. Івано-Франківську. – 10 арк.
5. Там само. – Спр. 13. Свідчення Калинець Ірини Онуфріївни, 1940 р.н.; народилася: м. Львів, освіта вища, філолог; проживає: м. Львів. Записано Д. С. Зінчуком 12.05.2007 р. у м. Львові. – 16 арк.
6. Коваленко І. Спогад про отця Василя Романюка – Патріарха всієї України-Руси Володимира / І. Коваленко // Україна. Наука і культура. – 1999. – Вип. 30. – С. 348–350.
7. Овсієнко В.В. Світло людей : мемуари та публіцистика : у 2 кн. / В.В. Овсієнко. – Харків : Харківська правозахисна група ; К. : Смолоскип, 2005. – Кн. 2. – 352 с. : фотоіл.
8. Осадчий М. Г. Україноцентризм : наукові праці, публіцистика / М. Г. Осадчий ; [упорядкування, вступна стаття, примітки, коментарі Ярослави Василюшин]. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 154 с.
9. Патріарх Володимир (Романюк). Любов як релігія // Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – С. 384–388.
10. Романюк Т. Патріарх Володимир, або спогади про батька / Т. Романюк. – К. : Видавничий центр “Просвіта”, 2000. – 144 с. : фотоіл.
11. Звернення о. Василя Романюка до Всесвітньої Ради Церков // Сучасність. – 1975. – Ч. 12. – С. 71–73.
12. Мартирологія українських церков : у 4 т. – Торонто; Балтимор : Українське вид-во “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1987. – Т. 1 : Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – 1208 с.

13. о. Василь Романюк закликає Папу Павла VI стати в обороні переслідуваних в СРСР за віру і переконання // Сучасність. – 1975. – Ч. 12. – С. 74–76.
14. Письма и заявления политзаключенных // Хроника текущих событий. – Вып. 52. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/history/DIJS/chr/XTC52-21.htm>.
15. Протести, заяви і звернення отця В. Романюка // Визвольний шлях. – 1977. – Кн. 1. – С. 31–35.
16. Романюк В. З нами Бог! / В. Романюк // Визвольний шлях. – 1978. – Кн. 3. – С. 280–283.
17. Стус В. Твори : у 6 т. / В. Стус. – Львів : Видавничка спілка “Просвіти”, 1994. – Т. 4 : Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. – 546 с.
18. Тихий О. Позиції українських політичних в'язнів / О. Тихий, В. Романюк // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали : у 3 т. – Б. м. : Сучасність, 1983. – Т. 3. – С. 320–327.
19. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод : у 4 т. – Харків : Фоліо, 2001. – Т. 2 : Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. – 196 с.
20. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод : у 4 т. – Харків : Фоліо, 2001. – Т. 3 : Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978. – 240 с.
21. Українська Гельсінська Група. 1978–1982. Документи і матеріали. – Торонто ; Балтимор, 1983. – 1000 с.
22. Vasyl Romanyuk. A voice in the Wilderness, Letters, Appeals, Essays. – Society for the study of religion under Communism. – Whaton, Illinois, 1980. – 110 p.
23. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР / Л. Алексеева. – Вильнюс ; Москва : Весть, 1992. – 352 с.
24. Бажан О. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К., 2000. – 332 с.
25. Бажан О. Терновий вінок Патріарха Володимира / О. Бажан, Ю. Данилюк // Полтавські єпархіальні відомості. – 1995 – 1996. – Ч. 3. – С. 1–6.
26. Бажан О. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кін. 1950-х – 1980-ті рр.) / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К., 2000. – 232 с.
27. Глосарій. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/archive>.
28. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків : Фоліо, 2003. – 144 с. : фотоіл.
29. Зінкевич О. Як діставався “самвидав” на Захід / О. Зінкевич // Український Самвидав. – 2003. – № 2–3. – Режим доступу : <http://www.smoloskurp.org.ua/content/view/326/151>.
30. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с. – Бібліогр. : с. 195–207.
31. Кіпіані В. “І вся моя вина, що я священник...” Кілька штрихів до портрета блаженної пам'яті Патріарха Володимира / В. Кіпіані // Людина і світ. – 1995. – № 11–12. – С. 4–6.
32. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / Ю. Курносів. – К., 1994. – 222 с.
33. Мова – народ. Висловлювання про мову та її значення в житті народу / упоряд. О. Тихий; післяслово О. Зінкевича, 2007. – 416 с.
34. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – ХХ ст.) / [за заг. ред. Я. Й. Малика]. – Львів : Світ, 2001. – 296 с. – Бібліогр. : с. 287–292.
35. Пашенко В. Слідами карної справи № 1840 – С / В. Пашенко // Пам'ять століть. – 1998. – № 2. – С. 128–137.
36. Політичні в'язні Мордовії організують самооборону // Сучасність. – 1978. – Ч. 7–8. – С. 234–235.
37. Прокоп М. Напередодні незалежності України. Спостереження і висновки / М. Прокоп. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів, 1993. – 646 с.

In the article is considered the human rights activity of Vasyl Romanyuk (Patriarch of the UOC KP Volodymyr). Author analysed appeal, allocution of the priest to the different international organizations, political activists, where he criticized the soviet regime, the nonobservance the rights of people, the insufferable living conditions of political prisoners. V. Romanyuk asserted rights of the religious people, carried on a struggle for freedom of the conscience in the SU, used such forms of activity as hungerstrike, refusal of the soviet citizenship.

Key words: Vasyl Romanyuk, human rights activity, political repression, political prisoner, human rights, freedom of the conscience.

УДК 329.271 (477)

ББК 63.3 (4 Укр) 63

С.В. Адамович

ІДЕЯ СОБОРНІСТІ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано програмові засади та соборницьку діяльність Демократичної партії України. Автор обґрунтовує, що осердям політичної програми й діяльності партії було єднання країни та розбудова української державності на демократичних засадах.

Ключові слова: демократія, соборність, Україна, державність, партія, незалежність, унітарний статус, федералізація.

Національне відродження та розпад компартійно-радянської системи в Україні в кінці 80 – на початку 90-х рр. ХХ століття призвели до появи численних українських політичних партій. Їх діяльність сприяла наповненню української державності реальним суверенітетом і формуванню демократичного громадянського суспільства.

Дослідження ролі українських політичних партій у період становлення незалежної української держави започатковано в працях В.Литвина, А.Білоуса, О.Бойка, О.Гараня, О.Майбороди, С.Телешуна, О.Шановської.

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. на ґрунті демократизації та гласності виникла ціла низка неформальних об'єднань, які зробили вагомий внесок у процес національного відродження. Участь у роботі культурно-історичних та екологічних об'єднань, у першу чергу Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка, історико-просвітницького товариства “Меморіал” та екологічного громадського об'єднання “Зелений світ”, стала для багатьох першим кроком для активної громадської діяльності й усвідомлення себе громадянином України. Фактично ці неформальні організації створили масову соціальну базу та широке підґрунтя для виникнення потужного національно-демократичного руху [7, с.44–57].

Натомість уже в надрах широкого національно-демократичного руху – Народного руху України виникла ідея створити Демократичну партію України (далі – ДемПУ). Так, на сесії Великої ради Руху в Хусті наприкінці березня 1990 р. І.Драч і Д.Павличко заявили про намір створити нову партію [8, с.89]. Важливим кроком до формування Демократичної партії України стала публікація в кінці травня 1990 р. “Маніфесту ДемПУ”.

У Маніфесті зазначалося, що “самостійна українська держава – об'єктивна потреба і світового і внутрішнього (щодо СРСР) суспільного прогресу” [1, арк.4]. У галузі національного життя й національних стосунків підкреслювалося, що ДемПУ “своєю діяльністю творитиме атмосферу національної згоди, взаєморозуміння, взаємоповаги і співробітництва, захищатиме справедливі національні інтереси людей будь-якої етнічної групи” [1, арк.4].

Ініціатори утворення партії проголосили ідею унітарного державного устрою України із широкими повноваженнями суб'єктів територіального самоуправління, вважаючи недопустимим федералізацію української держави [9, с.86].

22 вересня 1990 р. у м. Тербовля на спільному засіданні підготовчого комітету й уповноважених від областей було затверджено проект статуту Демократичної партії України, який діяв до її першого з'їзду. Учасники засідання проголосили 22 вересня датою заснування ДемПУ. Установчий з'їзд демократів відбувся в Києві 15–16 грудня 1990 р. [8, с.155].

У програмових принципах, ухвалених установчим з'їздом 16 грудня 1990 р., основними керівними положеннями майбутньої політичної системи Демократична партія України визначала порядок зі свободою людини, рівністю, демократією також соборність. У зміст цього терміна демократи вкладали те, що “Українська самостійна держава становить єдину та неподільну цілісність” [1, арк.23].

Патріотично налаштована партія в умовах загострення децентралістських настроїв у країні на початку 90-х рр. ХХ століття виступала категорично проти активізації антиукраїнських сепаратистських сил у деяких регіонах України. Так, ще 19 листопада 1990 р. оргкомітет Демократичної партії України виступив із заявою “Про ситуацію в Україні”, у якій засудив “лояльне ставлення імперської більшості парламенту до антиукраїнських сепаратистських ідей про так звані “Новоросію” і Донецько-Криворізьку республіку” [12, с.4]. На думку демократів, це робилося для дестабілізації політичного становища в республіці, паралізації демократичної опозиції й утримання України в складі СРСР [4, арк.1–2].

22 жовтня 1991 р. Президія Національної ради Демократичної партії України звернулася з листом до Верховної Ради України, уряду, Генерального прокурора України, у якому зазначалося, що “дії сепаратистів створюють реальну загрозу цілісності України, що може призвести до небезпечного загострення міжнаціональних стосунків і поставити Україну на грань громадянської війни” [13, с.1].

У зверненні наголошено, що час застосовувати правові санкції “до людей, які зазіхають на територіальну цілісність нашої Батьківщини”. Творцями антидержавних тенденцій у Криму, на Закарпатті і в окремих південно-східних областях стали, на думку авторів звернення, активні учасники серпневого заколоту, захисники інтересів компартійної номенклатури та російського імперського шовінізму [6, арк.23].

Одночасно від самого початку шахтарських страйків в Україні різні політичні групи надсилали представників у Донбас, щоб схилити страйкарів до політичних вимог. Українські групи також були активними. Наприклад, Українська Гельсінська спілка й Народний рух України (НРУ) діяли тут із перших днів страйку 1991 р. [11, с.472]. У результаті їх діяльності для жителів Сходу ставала зрозумілішою ідея досягнення Україною незалежності й соборності. На підтримку страйкуючих шахтарів 13 квітня 1991 р. офіційно виступила також і Демократична партія України [4, арк.9].

Здобуття Україною незалежності створило нові можливості для діяльності українських політичних партій. Проте з 20 політичних партій, що існували в Україні на 1 січня 1992 р., лише 11 мали правовий статус. Загалом партії були нечисленними. Усього 4 політичні сили мали представництво в тодішній Верховній Раді України (Соціалістична партія України, ДемПУ, Партія демократичного відродження України, Українська республіканська партія (УРП)) [9, с.56].

У цих умовах політична позиція Демократичної партії України щодо національно-державного устрою України була задекларована спільно з УРП 1 липня 1992 р. під час створення постійної коаліції між названими партіями. Зокрема, націонал-демократи відстоювали “унітарний державний устрій України з широкими повноваженнями суб’єктів територіального самоврядування, неприпустимість федералізації Української держави, оскільки в сучасних умовах федеративний устрій не відповідає національним інтересам України, загрожує її територіальній цілісності” [4, арк.22].

У липні-серпні 1992 р. з ініціативи УРП і ДемПУ було утворено Конгрес національно-демократичних сил (КНДС). До нового об’єднання увійшло 16 партій і громадських організацій. Серед першочергових завдань воно ставило також забезпечення унітарності України [10, с.23].

Напередодні II з’їзду ДемПУ в 1992 р. активістами В.Лісничим, І.Бірчаком, В.Суярком був підготовлений проект Програми Демократичної партії. Головними принципами розбудови української держави автори проекту вважали:

- 1) збереження існуючого адміністративно-територіального устрою України;
- 2) термінову демаркацію та охорону державних кордонів України з усіма сусідніми країнами [5, арк.5–6].

Значну увагу питанню державного устрою було приділено в програмі ДемПУ згідно зі змінами та доповненнями II з’їзду від 13 грудня 1992 р. Зокрема, у ній захищалося територіальна цілісність і неподільність України, засуджувалося ідея федеративного устрою. Демократи вважали, що в тогочасних умовах “федералізація означала не адміністративне чи економічне самовизначення частин єдиної національної території, а політичну доктрину, суть якої – антиукраїнський сепаратизм, зазіхання на територіальну цілісність української нації” [2, арк.22].

У програмі було засуджено ідею автономії Закарпаття, яка “не має під собою історичного ґрунту, етичного або політичного, і не є виявом національної самосвідомості населення регіону. Демократи виступали проти автономних територіальних утворень національних меншин. Вони вважали, що такі утворення не мають прагматичного обґрунтування, обмежили б законні права українців на таких територіях, ускладнювали міжнаціональні стосунки, гальмували процес політичної консолідації населення України” [2, арк.22].

Програма ДемПУ визначала, що суб’єктом національно-політичного самовизначення Криму є лише кримськотатарський народ, для якого Крим – єдина історична територія населення. Саме тому, стверджувалося в програмі, кримська автономія, що постала як утворення російської національної меншості на території України, позбавлена легітимності. Одночасно демократи вважали, що ефективно самоврядування територій (область, район) і населених пунктів неможливе без чіткого розмежування повноважень його органів по вертикалі [2, арк.22].

Демократи передбачали реформу рад, усієї системи державного й адміністративного управління, передусім – чітке розмежування повноважень між законодавчою й виконавчими владами, тобто між радами різних рівнів. Партія виступила також за прямі вибори перших керівників областей, міст, районів, селищ і сіл. Але як тимчасовий захід із метою зміцнення виконавчої влади та дисципліни на перехідний період демократи підтримували запровадження представництва Президента України при органах державної влади на місцях [3, арк.7].

На II з’їзді ДемПУ 13 грудня 1992 р. було прийнято звернення, яке спрямовувалося проти антидержавної, антиукраїнської діяльності шовіністичних, сепаратистських організацій Криму. Партія виступала також за покращання становища української громади півострова [5, арк.42]. З’їзд підготував рішення “Про проект Конституції України та органи виконавчої влади”. У ньому партія виступила за сильну й субординативно підпорядковану владу та вважала, що має місце небезпечна для держави слабкість виконавчої влади, у тому числі порушена субординація та підпорядкування нижчих виконавчих органів і рад вищим [5, арк.45].

ДемПУ активно висловлювала свою позицію й щодо протистояння України та Росії навколо Чорноморського флоту та приналежності Криму. Так, у заяві партії після Ялтинської угоди від 2 серпня 1992 р. щодо Чорноморського флоту зазначалося, що в подальшому для України “прийнятний лише один шлях: повне і безумовне звільнення нашої території від іноземних військ і баз” [4, арк.25]. Окремою заявою Демократична партія України відреагувала на рішення Верховної Ради Російської Федерації про визнання м. Севастополь власністю Росії. Зокрема, партія звернулася в ООН і НБСЄ та до міжнародної громадськості з вимогою засудити необґрунтовані претензії Верховної Ради Російської Федерації на особливу роль Росії у світі, а особливо в межах колишнього СРСР [4, арк.25].

На парламентських виборах 1994 р. ДемПУ висловилося за розширення повноважень місцевого самоврядування [6, арк.86]. У своїй передвиборній платформі в 1994 р. партія виступила за місцеве самоврядування зі створенням нечисленних і ефективних органів самоуправління. Одночасно демократи виступали за вибори голів органів

місцевого самоврядування (області, міста, району, селища, села) безпосередньо населенням, відповідно, області, міста, району, селища, села [3, арк.56].

У період 1994–1997 рр. партія працювала в режимі просвітницької діяльності й у напрямі “досягнення політичної узгодженості та однодумства” в Україні в географічній площині Схід–Захід.

На парламентських виборах 1998 р. у партії перемогла “прагматична” політика, наслідком якої стало зближення з олігархічними групами й створення Блоку демократичних партій “НЕП” (Народовладдя. Економіка. Порядок). Проте під час виборів блок отримав лише 1,2 % голосів виборців.

У новій програмі, ухваленій Х черговим з’їздом ДемПУ 15 грудня 2000 р., фактично було повторено традиційні погляди партії на державний устрій України. Зокрема, у програмі було зазначено, що ДемПУ вбачає Україну унітарною державою з єдиною державною мовою – українською й забезпеченістю вільного розвитку мов усіх національних меншин та етнічних груп, що мешкають на території України. ДемПУ знову підкреслювала, що в “умовах сьогодишньої дійсності партія виступає проти федеративного устрою України”, оскільки суть федералізації – антиукраїнський сепаратизм, зазіхання на територіальну цілісність української нації [14].

У галузі національної політики демократи виступали за свободу етнічного самовираження й волевиявлення, за вільний розвиток їхніх культур, а водночас пропаганда ідей самовизначення національних меншин шляхом розмежування території України чи приниження й зневаги української нації кваліфікувалася партією як антидержавна. Окремо було зазначено, що ДемПУ сприяє національному відродженню та розвитку кримськотатарського народу, допомагає йому повернутися на Батьківщину [14].

На парламентських виборах 2002, 2006 рр. ДемПУ без особливих успіхів блокувалася, відповідно, з Демократичним союзом, виборчим блоком народно-демократичних партій НДП, а в 2007 р. фактично розкололася у своїй підтримці блоку НДП і виборчого блоку “Наша Україна – Народна самооборона” [14].

Отже, Демократична партія України в умовах становлення незалежності України, прагнучи побудувати демократичну та суверенну державу, підтримувала унітарний статус України. Демократи враховували загрозу процесів федералізації для цілісності ще не сформованої країни. Водночас партійні структури ДемПУ своєю практичною діяльністю активно сприяли втіленню в життя ідеї соборної України. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні ролі українських політичних партій у процесі єднання країни та формування політичної нації через комплексний аналіз їх програмових засад і діяльності.

1. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 272, оп. 1, спр. 1, 41 арк.
2. ЦДАГО України, ф. 272, оп. 1, спр. 2, 41 арк.
3. ЦДАГО України, ф. 272, оп. 1, спр. 3, 94 арк.
4. ЦДАГО України, ф. 272, оп. 1, спр. 8, 66 арк.
5. ЦДАГО України, ф. 272, оп. 1, спр. 11, 225 арк.
6. ЦДАГО України, ф. 272, оп. 1, спр. 41, 101 арк.
7. Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови / О. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 44–57.
8. Гарань О. В. Убити дракона (З історії руху та нових партій України) / О. В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.
9. Гдичинський Б. П. Державний устрій України: політико-історичний аспект / Б. П. Гдичинський. – Чернівці : Рута, 2007. – 167 с.
10. Ейсмонт В. Українська республіканська партія 1990–1994. Дати, події, факти / В. Ейсмонт. – К. : Укр. республіканська партія, 1994. – 40 с.
11. Куромая Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське пограниччя, 1870–1990-і роки / Куромая Гіроакі. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 510 с.

12. Про ситуацію в Україні. Заява оргкомітету Демократичної партії України // Галичина. – 1990. – 25 листопада. – С. 4.
13. Сепаратисти погрожують Україні // Молода Галичина. – 1991. – 10 жовтня. – С.1.
14. <http://www.dempu.org>. Сайт відвідано 4.06.08 р.

It has been analysed in the article the programme principles and synodal activity of the Democratic Party of Ukraine. The author grounds that the centre of the political programme and activity of the party was the uniting of the country and building up of the Ukrainian state on the democratic basis.

Key words: democracy, conciliarism, Ukraine, state, party, independence, unitary status, federalization.

УДК 93.3 + 94(477) "1867 – 1914"

ББК 63.3(4 Укр + 4 П) 51

М.Д. Вітенко

ПОЛЬСЬКЕ ВЕЛИКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ГАЛИЧИНІ

(кін. XIX – поч. XX ст.)

У статті аналізується політичне та соціально-економічне становище великих польських землевласників в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст., простежуються витоки польсько-українського протистояння.

Ключові слова: Галичина, великі польські землевласники, польсько-українські відносини.

Галичина була важливим політичним та економічним регіоном Австро-Угорщини. У ній домінуючі позиції зберігали великі землевласники, що відігравали значну роль у тогочасних глобальних суспільних перетвореннях. Не зважаючи на це, у наукових публікаціях інформація про панівну верству "Королівства Галичини і Лодимерії" майже повністю відсутня. Близькість процесів трансформації суспільних відносин, що відбувалися в Галичині в кін. XIX – на поч. XX ст., до тих, які проходять у сучасній Україні, робить дане дослідження особливо актуальним.

В останнє десятиліття політична історія Галичини досить детально вивчалася українськими вченими Л.Зашкільняком, О.Красівським, М.Кугутяком, М.Мудрим, І.Чорноволом, польським дослідником Ч.Партачем [11; 13; 14; 16; 19; 25]. Соціально-економічне минуле регіону найбільш докладно досліджувалося радянськими науковцями Г.Ковальчаком, В.Осечинським та ін. [12; 17]. Історію аграрного розвитку Галичини вивчали В.Герасименко, П.Свежинський [9]. Еволюцію промисловості регіону та робітничий рух аналізував В.Макаєв [15]. Серед польських істориків, що займалися дослідженням соціально-економічних відносин у Галичині, виділяються праці С.Кеневича, Ю.Лукашевича та В.Найдуса [23; 24].

Певними недоліками досліджень науковців радянської доби є намагання показати соціально-економічні взаємини виключно як антагонізм поміщиків і селян, промисловців і робітників, а також відображення переважно негативного боку діяльності привілейованих верств населення. У сучасній українській історіографії соціально-економічна історія Галичини поки що не має значних напрацювань. Нині, в умовах проведення заходів, присвячених "року Польщі в Україні", склалися сприятливі обставини для зближення поглядів представників різних історичних шкіл на факти зі спільного минулого польського й українського народів, для досягнення міжнаціонального примирення, порозуміння та співпраці. Дана розвідка виступає спробою заповнити існуючі прогалини в історії польсько-українських відносин.

Ураховуючи необхідність вивчення впливу соціально-економічних факторів на польсько-українські міжнаціональні взаємини, ми хочемо показати місце й роль великого польського землеволодіння в процесах трансформації суспільних відносин Галичини кін. XIX – поч. XX ст.

Основою економіки Галичини в складі Австро-Угорщини було сільське господарство. Експлуатація землі виступала головним джерелом прибутків для більшості населення регіону, а земельний податок давав 25–30 % надходжень до бюджету коронного краю. Усе землеволодіння провінції поділялося на дві категорії: 1) рустикальна (селянська) власність; 2) домінії чи табулярна власність (землі духовних і світських магнатів і шляхти).

Власниками великого землеволодіння в регіоні були римо-католицька й греко-католицька церкви, магнати та шляхта. Їхнє багатство залежало від розмірів й інтенсивності використання земельних угідь і безкоштовної робочої сили. Скасування крі-

пацтва, з одного боку, позбавило їх дармової праці селян, але з іншого, – відкрило нові можливості для збільшення землеволодіння та економічної експлуатації значних верств населення. За підрахунками українського економіста Т.Войнаровського, табулярне землеволодіння Галичини в 1867 р. складало майже 60 %, тоді коли середній показник великого землеволодіння в інших провінціях Австро-Угорщини не досягав 30 % [8, с.32].

Церковне володіння протягом кін. XIX – поч. XX ст. не зазнавало відчутних кількісних та якісних змін. Натомість чисельність і розміри маєтків магнатів і шляхти ніколи не були сталими. Зокрема, у 1867 р. на них припадало 5773 тис. моргів землі^{*}, чи 42,35 % земель провінції, а в 1890 р. – на 277 тис. моргів (на 2 %) менше. Ще 410 тис. моргів (3 %) великого землеволодіння в 1890 р. перебувало під банківською заставою [28, s.15]. Згідно з даними австрійської статистики на поч. XX ст. у Галичині було 4084 поміщики, що становили лише 0,62 % від загальної кількості землевласників краю, але їх кількість теж коливалася [28, s.52]. Усе це свідчило не лише про нерівномірний розподіл земельних угідь між різними соціальними прошарками населення, а й про неухильну деградацію шляхетських маєтків.

Серед великого землеволодіння виділялися 10 майоратів – маєтків, які згідно з тогочасним законодавством не підлягали роздробленню. Це були передусім землі польських і сполонізованих у XVI–XVII ст. українських шляхетських родів графів Потоцьких, Замойських, Борковських, Баворських, Голуховських, Семенських, Чарковських, Стадіонів і князів Любомирських. Майоратом було також проголошено 85 тис. моргів земель – власності родини імператора, що перебували у володінні ерцгерцогів Альберта та Райнера й орендувалися місцевими магнатами та шляхтою [18, с.310].

Національний склад великих землевласників не був надто розмаїтим. На поч. XX ст. із 4084 поміщиків лише 56 (1,4 % від загальної кількості) були українцями – брати Шептицькі, Юліан Лаврівський, Йон Борискевич, Микола Криськів, Корнило Миколаєвич та ін. Вони володіли майже 78 тис. га землі (біля 3,4 % всієї табулярної власності). Більше 340 тис. га (11 %) перебувало в руках єврейських землевласників. Їх налічувалося всього 630 осіб, або 15,6 % від усієї кількості поміщиків. Великими землевласниками були 4 австрійські барони: Йоган Лібіг, Вільгельм Адам Шмідт, Вільгельм Фрідріх Шмідт, Понпер де Бертольд Подраго. Спільно вони мали біля 150 тис. га (6,8 % усіх поміщицьких володінь). Серед магнатів була незначна кількість вірмен, караїмів та ін. [29, s.40–42]. Таким чином, лише біля 18 % великих землевласників були не поляками, а 82 %, або переважна більшість, належали до польських шляхетських родів. Полякам належало 78,8 % земель табулярної власності. Значною була частка польського землеволодіння серед маєтків розміром більше 10 тис. моргів. Із 46 світських фільварків 36 належали полякам, а 10 – австрійцям та євреям [29, s.48]. Завдяки цьому великі польські землевласники економічно були найбільш впливовими серед володарів доміній. Контролюючи державні установи Галичини (намісництво, сейм, більшість повітових староств, органи поліції й т. д.), вони охоплювали своїм впливом не лише малозаможні верстви населення, але й великих землевласників не-польської національності.

Магнати Галичини володіли значними земельними ресурсами. Їм належало 2 млн. 227 тис. моргів лісів і 2 млн. 257 тис. моргів орних земель. Сільськогосподарські угіддя переважали в 4118 власників (96,5 %). Лише в 147 (3,5 %) поміщиків більшість земель становили ліси. Однак у сукупності до світської табулярної власності відносилося 76 % лісів Галичини. Більше половини поміщицьких угідь зосереджувалося в східній частині краю, де серед сільського населення переважали українці [29, s.46].

* 1 морг австрійський дорівнював 0,5754 га.

Власники латифундій користувалися значними податковими пільгами. За 1 га землі вони платили в середньому по 1,24 крони податку, тоді як селяни – аж по 2,08 крони. Магнати, які володіли наділами більшими, ніж 5 тис. га землі, платили ще менше – по 0,86 крони за 1 га. Крім того, на користь дідичів було вирішено більшість судових позовів проти селянських громад у справі сервітутів, що масово проходили в 50–70-х рр. XIX ст. Поміщики вдало використовували для свого збагачення право пропінатції – примусового продажу селянам спиртних напоїв [17, с.58].

Сприятливу економічну політику для великих землевласників проводив Галицький сейм. Згідно з його рішеннями в провінції планувалося створення густої мережі судноплавних каналів. Через них сільськогосподарська продукція й деревина повинні були потрапляти до Німеччини й центральних австрійських провінцій. На будівництво каналів виділялося майже 50 % коштів крайового бюджету. Економічну вигоду від нього одержували виключно земельні магнати – головні експортери Галичини. Лише стрімкий розвиток залізничного будівництва та початок Першої світової війни завадили втіленню цих планів у життя [10, с.27].

Не зважаючи на сприяння властей, велике землеволодіння з кожним роком зменшувалося. У 1876–1897 рр. у Галичині було передано до ліцитації (продажу за борги через аукціон) 1620 маєтків. Частина з них була роздроблена на малі ділянки (парцелі) й розпродана. Чисельність фільварків у 1889 – 1902 рр. скоротилася із 4500 до 3117 [20, с.62]. Князь Анжей Гольда так описував становище шляхетських володінь: “...їхні маєтки дійшли до тієї межі, за якою читайте суворий присуд – “руїна”. Одні заборгували більше ніж може принести іпотека, інші вже позбулися тієї землі, яку їхні батьки закривали грудьми перед наїздами ворогів і яка скільки років була в руках їхніх родів” [21, с.7].

Під впливом зниження світових цін на сільськогосподарську продукцію зменшувалася економічна рентабельність поміщицьких маєтків. У скруті опинилися господарства розміром 500–5000 моргів, кількість і розміри яких зменшилися в 1890 – 1900 рр. на 9,5 %. Ще більше криза торкнулася фільварків розмірами 100 – 200 моргів. Їх чисельність зменшилася за цей самий період на 13 %, а обсяг – на 14 %. Відносно захищеними були лише маєтки більші за 5000 моргів, кількість яких знизилася на 2,7 %, а площа – на 3,9 % [24, с.231].

Причинами занепаду великого землеволодіння в Галичині було економічне відставання регіону від Великобританії, Німеччини, Франції, центральних провінцій Австрії, повільне запровадження агротехнічних нововведень, наявність численних кріпосницьких пережитків. Для заможних фільварків була характерною надмірна розкіш, що проявлялася в усьому: у розмірах і впорядкуванні резиденції поміщика, у кількості породистих коней, собак, чисельності різноманітних карет, фасонів одягу та взуття, коштовних прикрас, дорогих вин. У багатьох маєтках двірська прислуга (челядь) одягалася у своєрідну форму, дотримувалася певних правил поведінки, що вимагали додаткових витрат. Її кількість часто, особливо в найзаможніших магнатів, перевищувала розумні межі й служила лише одній меті – показати заможність їхнього господаря, що не поступалася багатству деяких тогочасних правителів незалежних держав. У 1880–1910 рр. двірська прислуга складала більше 4 % населення краю, а в Борщівському, Гусятинському, Заліщицькому, Краківському, Кам’янецькому, Мілецькому, Підгаєцькому, Скалатському, Сокальському, Тлумацькому повітах – 5–7 % від кількості жителів [27, с.44; 29, с.46]. За дивним збігом обставин саме в цих повітах, за винятком Краківського, у 1902–1906 рр. розгорнувся масовий страйковий рух селянства.

За таких обставин головним фактором деградації табулярної власності слід вважати психологічний чинник, що породжував неготовність великих магнатів до нового типу економічних відносин. Саме на нього вказують польські й українські автори

– сучасники суспільних перетворень у Галичині. За словами одного з них: “Господарка на двірських просторах за панщини не потребувала зовсім готівки, бо працю мала даром. Та сама тенденція зосталась і по знесенню панщини... Гріш зисканий із продажу рільничих витворів зараховували двори на оплату податків, на достроєння себе до вимог Західної Європи, на купно панської обстановки, вина, кави, чаю, цукру... бо се належало до доброго тону. Гріш із проданих рільничих витворів ішов отже увесь назад поза границі краю” [8, с.32].

Ці слова повністю підтримував граф Мечислав Пінінський. Він дорікав великим землевласникам старшого покоління за те, що вони більшість часу проводять у краях, де “цитрусові дозрівають”, і навіть не підозрюють, як господарюють у їхніх фільварках орендарі. Молодих магнатів він критикував за втечу в міста й уникнення “глухого, монотонного, надто клопітливого життя на селі”. Землевласники, які раніше виконували роль опікуна над селянами, за словами графа, поступово відчужувалися й ставали ворогами селян, виглядали в очах останніх дармоїдами. Він вважав, що в поширенні цього стереотипу завинила сама шляхта, яка “...якщо й далі так буде бездіяти, то сама собі гріб викопає” [26, с.8].

Окремі великі землевласники були ініціаторами запровадження нових технологій, методів сівозміни, машинної техніки в сільському господарстві. У фільварках зосереджувалися кустарні та перші машинні знаряддя для виробництва алкогольних напоїв, муки, паперу, знарядь праці. Поміщики володіли значними економічними ресурсами для закупівлі різноманітної техніки, хоча й не завжди цим користувалися. Їм у 1902 р. належало 100 % парових плугів Галичини, 92,4 % сівалок, 97,6 % грабарок, 35,2 % молотарок, 66,6 % викопувачів, 46,2 % сепараторів, 17 % зернодробарок і т. д. Такі дані є не дуже переконливими на фоні низького рівня механізації сільського господарства Галичини. Указаної техніки було вкрай недостатньо. Так, молотарки, соломорізки, машини для сортування зерна були лише в кожному другому маєтку, а 1 сівалка припадала на 4 фільварки [1, арк.6–8]. До того ж були випадки регресу в поміщицьких фільварках, переходу від нових до застарілих технологій ведення господарства. Нововведення сприймалися з острахом. Не вистачало професійних агрономів, робітників, які вміли б користуватися механізованими знаряддями праці. Перегини із застосуванням нововведень призводили до розорення окремих малих маєтків, до наростання конфронтації між землевласником і селянами.

Досить своєрідним було географічне поширення сільськогосподарської техніки. За підрахунками І.Лукашевича, значна частка машин припадала на шляхетські маєтки галицького Поділля й Покуття. У 1898 р. їм належало майже 40 % жнивварок, 46 % сівалок, біля 50 % поміщицьких молотарок Галичини. Саме в цих регіонах меншою була кількість техніки в заможних селян відносно інших частин краю [24, с.227]. Це свідчило про нерівномірний економічний і суспільний розвиток окремих повітів провінції та різних прошарків населення. До того ж слід пам’ятати про те, що в указаних районах переважало українське селянство, а тому всіяке економічне зміцнення великих польських землевласників неминуче загострювало не лише соціальні, але й міжнаціональні відносини в регіоні.

Верхівкою галицького суспільства позитивно сприймалося створення великими землевласниками різних навчальних закладів і курсів для підвищення кваліфікації рівня обробітку землі. Значний резонанс одержало створення графом Каролем Лянцкоронським Ягельничої сільськогосподарської школи та виділення для неї 20 моргів поля й будівель вартістю біля 16 тис. корон, а також аналогічні вчинки поміщиків Я.Чайковського, А.Голуховського, Б.Стецького, В.Чарторийського та ін. [22, с.39–41]. Однак такі дії були швидше винятком, ніж правилом. Вони справедливо сприймалися в Східній Галичині місцевим українським населенням як показна щедрість чи навіть як спроба колонізації регіону.

Великі землевласники повільно пристосовувалися до нагальних вимог, що виникли за нових економічних реалій. Вони були психологічно не готові до заміни натуральної оплати праці поденним робітникам на грошову. Натуральна платня не завжди компенсувала наймитам їхні затрати, не забезпечувала прожиткового мінімуму, обмежувала внутрішній ринок у краї. З іншого боку, у маєтках табулярної власності найбільш поширеною була відробіткова система. За нею селяни зобов'язувалися працювати в господарстві поміщика певну кількість днів, взамін одержуючи право на користування панськими орними землями, пасовищами, лісом, реманентом. Деякі поміщики розплачувалися з наймитами не грошима, а послугами чи своєрідними чеками, які підлягали обміну на певні товари в панській крамниці. Характерно, що за чеки селяни могли купити значно менше речей, ніж за готівку, до того ж в інших крамницях ці чеки не приймалися до розрахунку. Іноді, розплатившись із селянами в такий спосіб, землевласник відмовлявся приймати свої ж письмові грошові зобов'язання назад, особливо, якщо конкретний селянин чимось перед ним провинився. В окремих випадках селяни (переважно двірська служба) проживали в наданих їм землевласником чи орендарем хатинах. Це були пережитки кріпосництва. Селяни, користуючись ними, були економічно незацікавлені в збільшенні продуктивності своєї праці. Тому поміщики, до певної міри справедливо, звинувачували батраків у лінощах, при цьому не роблячи жодних кроків, щоб зацікавити селян до інтенсивнішої праці.

Низька заробітна плата штовхала селян до еміграції за кордон, а також до соціальної боротьби з великими землевласниками. Так, в одному з оголошень, що закликали до сезонних міграцій, зазначалося: “А чому наші пани платять по псаючому? – Наші пани не мають фабрик і копалень. Є в них багато землі, але її не пильнують. Сидять в Парижі або Монако. Спивають дорогі вина. Програють в карти..., мільйони людської праці кидають у болото. На старість ніби поправляються. Хотять викупити в дідька свою чорну душу. Тому будують косцюлки. Так розтринькають всі гроші. Ще й довгів нароблять. Зате робітникам платять гірше як собакам...” [5, арк.205].

Негативну роль відігравала й відкупна система поміщицького господарювання, за якою окремі фільварки за певну суму грошей здавалися в оренду так званим “державцям”. Вони домагалися особистого збагачення шляхом інтенсифікації експлуатації маєтку та найманих робітників. При цьому орендарі найчастіше використовували методи позаекономічного тиску. Відповіддю на таку систему стали численні сільськогосподарські страйки. Зокрема, в маєтках, що перебували під безпосереднім віданням поміщика, страйки були рідкістю, на відміну від фільварків, що були в користуванні державців. Так, у березні 1903 р. рогатинський староста повідомляв у Галицьке намісництво про те, що в його повіті ведеться агітація до страйку. Він наголошував, що сама по собі ця агітація не є шкідливою, але вона виступає свідченням селянського невдоволення діями місцевого орендаря Бергштейна, у “якого служба фільварочна лихо живе і низько плачено, а денних робітників з села ревню визискує” [3, арк.14]. Аналогічних повідомлень за 1902–1903 рр. налічується десятки. У донесеннях за наступні роки повітові старости та начальники місцевих відділів жандармерії вже лише вказували, у якому населеному пункті розпочався страйк, чий там розташовано маєток і те, хто був орендарем на час вибуху селянського незадоволення [4, арк.95–111].

Іноді страйки приносили несподівані результати. Зокрема, у кінці травня – на початку червня 1906 р. відбувався страйк у с. Бушова Рогатинського повіту, що був спрямований проти місцевого державця В.Верещинського. Орендар викликав антипатію не лише в селян, але й у сусідніх орендарів. Рогатинський староста у своїх звітах декілька разів указував на його різкість і жорстокість. Державець не зміг знайти робітників для сінокосу й був змушений купляти косарки [4, арк.113–116]. Проте якщо в цьому випадку В.Верещинський не скористався підтримкою властей, то в більшості інших тогочасних страйків повітові старости висилали на допомогу орендарям і

власникам маєтків загони жандармерії. Наприклад, 15 травня 1906 р. станіславський староста повідомляв намісництву про те, що вислав у села Кончаки й Кремидів жандармів на прохання польського графа Владислава Дзедушинського [5, арк.6]. Результатом страйкової боротьби українського селянства стало те, що великі польські землевласники були змушені йти на поступки в економічних питаннях українським кооперативним і господарським організаціям. Зокрема, їх почали залучати до участі в розparcelюванні поміщицьких маєтків, тобто до вирішення земельного питання, яке було головним у свідомості українського галицького селянства в зазначуваний період.

Крайова влада також намагалася допомагати великим польським землевласникам в організації загонів штрейкбрекерів у повітах, не охоплених страйками, і в переправленні їх до страйкуючих місцевостей. Набір сезонних робітників проходив у повітах, заселених польськими селянами, при підтримці австрійського уряду, але не мав успіху [2, арк.79–113]. Чи не тому в одній з агітаційних брошур того часу, що відображала політичну ідеологію Української радикальної партії, зазначалося: “...В першій ряді стоїть проти нас частина польського суспільства і польські верховодячі круги..., а їх підпирає для своїх цілей (високе) цісарсько-королівське правительство” [7, с.23]. Такої ж думки дотримувалася значна частина українського селянства Східної Галичини. Це вело до загострення не лише соціальних, але й міжнаціональних відносин у регіоні.

Таким чином, великі землевласники Галичини в кін. XIX – на поч. XX ст. займали важливе місце в економічному розвитку регіону. Вони зберігали за собою панівні позиції в застосуванні передових агротехнологій і змушені були пристосовуватися до ринкових взаємовідносин у веденні свого господарства. Однак методи їхнього господарювання не завжди були економічно доцільними й виходили з традиційних уявлень про суспільні взаємини. Така ситуація значною мірою сприяла загостренню взаємин між фільварками, з одного боку, і найманими сільськогосподарськими робітниками – з іншого. Великі польські землевласники не становили собою єдиної монолітної групи. Часто між ними велася неприхована боротьба за майно, маєтки, окремі земельні ділянки, за робочу силу. Об'єднувалися вони лише спорадично для боротьби із селянством та австрійськими властями.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 146 (Галицьке намісництво, 1772–1918 рр.), оп. 4, спр. 2432 (Справа про проведення аграрної реформи в Галичині, 1897–1910 рр.), арк. 6–8.
2. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 3789 (Донесення старостів і органів поліції про хід сільськогосподарських страйків, 1903, т. I), арк. 79–113.
3. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 3790 (Донесення старостів і органів поліції про хід сільськогосподарських страйків, 1903, т. II), арк. 14.
4. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 3793 (Донесення старостів і органів поліції про хід сільськогосподарських страйків, 1906, т. II), арк. 95–111.
5. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 3795 (Донесення старостів і органів поліції про хід сільськогосподарських страйків, 1906, т. V), арк. 205.
6. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 3795 (Донесення старостів і органів поліції про хід сільськогосподарських страйків, 1906, т. IV), арк. 6.
7. Адам Коцко в стрийській тюрмі за селянські страйки 1906 р. – Львів, 1910. – С. 23.
8. Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси. Історично-економічна розвідка / Т. Войнаровський. – Львів, 1910. – С. 32.
9. Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині / М. Герасименко. – К., 1959. – 240 с.; Свежинський П. Аграрні відносини на Західній Україні в кін. XIX – на поч. XX ст. / П. Свежинський – Львів, 1966. – 192 с.
10. Журавель Д. Як земля наша стає не наша / Д. Журавель. – Львів : Б.В.Д. – С. 27.
11. Зашкільняк Л. Історія Польщі / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.
12. Ковальчак Г. Економічний розвиток західно-українських земель / Г. Ковальчак. – К.: Наукова думка, 1988. – 252 с.

13. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблема польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів, 2000. – 416 с.
14. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
15. Макаєв В. Робітничий клас Галичини в останній третині ХІХ ст. / В. Макаєв. – Львів, 1968. – 236 с.
16. Мудрий М. Галицька автономія в 70–80-х рр. ХІХ ст. : українське і польське бачення / М. Мудрий // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 166–191.
17. Осечинський В. Колоніальне становище Галичини у складі Австро-Угорщини / В. Осечинський // Наукові записки Львівського університету. – Львів, 1956. – Т. 36. Серія історична. – Вип. 6. – С.35–65.
18. Франко І. Табулярна власність в Галичині / І. Франко // Зібрання творів : у 50-ти т. – К. : Наукова думка. – Т. 44. – Кн. 2. – С.310.
19. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / І. Чорновол. – Львів, 2000. – 247 с.
20. Borkowski J. Chłopi Polscy w dobie kapitalizmu / J. Borkowski. – Warszawa, 1981. – S. 62.
21. Gołda A. Przyczyny upadku materialnego ludu wiejskiego w Galicyi i W. Ks. Krakowskiem / A. Gołda. – Krakow, 1880. – S. 7.
22. Gromnicki S. Kilka uwag w sprawie ruskiej / S. Gromnicki, A. Rokosz. – Lwow, 1901. – S. 39–41.
23. Kieniewicz S. Galicja w dobie autonomicznej 1850 – 1914 / S. Kieniewicz. – Warszawa, 1952. – 320 s.
24. Łukasiewicz J. Kryzys agrarny na ziemiach polskich w koncu XIX wieku / J. Łukasiewicz. – Warszawa, 1968. – S. 231.
25. Partacz C. Od Badeniego do Potockiego 1888–1908 rr. / C. Partacz. – Toruń, 1996. – 560 s.
26. Pininski M. W sprawie ruchu ludowego. Szlachcic wiejski galicyjski / M. Pininski. – Lwow, 1900. – S. 8.
27. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Wydane przez krajowe biuro statystyczne. – Lwow, 1883. – T. VIII. – Zs. I. – S. 44.
28. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Wydane przez krajowe biuro statystyczne / pod redakcją T. Pilata. – Lwow, 1891. – Tom XIII. – S. XV.
29. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Wydane przez krajowe biuro statystyczne / pod redakcją T. Pilata. – Lwow, 1902. – T. XXIV. – Zs. III. – S. 40–42.

The author analyses the social-economic position of filvarok's system of management of the Polish magnates and nobility on boundary-line of the XIX–XX century. The article throws light upon the influence of economic processes on international relations in "Crown crai of Galychyna and Lodomeriia".

Key words: *Galychyna, great ownership of land, Polish-Ukrainian relation.*

УДК 94 (4) 1945 (И 39)

ББК 63.3 (УУР) 7

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УГОРЩИНІ (1988–1990 рр.)¹

І.В. Пендзей

Проаналізовано проблеми угорсько-радянських торгово-економічних зв'язків, заходи уряду УР у боротьбі з карбованцевим експортом, соціальні наслідки скорочення експорту угорських товарів у СРСР та інші країни – члени РЕВ, роль міжнародних фінансових організацій у переході УР на розрахунок із СРСР у вільноконвертованій валюті. У статті висвітлюються також зусилля уряду УР, спрямовані на пошук нових форм угорсько-радянського торгово-економічного співробітництва відповідно до нових умов господарювання – ринкових відносин, які формувалися в обох країнах.

Ключові слова: *Угорщина, СРСР, РЕВ, економіка, торгівля, карбованцевий експорт, маркетингова діяльність.*

В умовах ускладнення внутрішньополітичного становища, погіршення економічних показників розвитку Угорщина із середини 80-х рр. ХХ ст., у пошуках виходу, стала на шлях активного входження в західну систему міжнародних господарських

зв'язків, переорієнтації своєї зовнішньої торгівлі із СРСР та іншими країнами РЕВ на більш вимогливі ринки.

Якщо в середині 80-х рр. ХХ ст. 53 %, а в 1989 р. – 42 % угорських товарів поступало в Радянський Союз та інші країни карбованцевого розрахунку (колишньої РЕВ), то в кінці 1990 р. уперше більша частина зовнішньоторгового обороту Угорщини припадала на Західну Європу, ЄЕС [8]. Коли в 1960 р. частка РЕВ у зовнішньоторговому обігу Угорщини складала 70 %, на початку 80-х рр. – 53 %, у 1988 р. вона дорівнювала 47, 1989 – 42, то в 1990 р. опустилася до 30 %. Тобто до кінця 1990 р. частка торгівлі з країнами – членами РЕВ стала нижчою від частки торгівлі з країнами Західної Європи [3].

Швидка перебудови структури зовнішньої торгівлі, скорочення співробітництва із східноєвропейськими країнами й переорієнтація на Захід відображали кризовий стан економічних взаємовідносин Угорщини з країнами РЕВ і, у першу чергу, СРСР.

Власне, ця тенденція була характерна не тільки для УР, але фактично всіх країн – членів РЕВ. Так, частка СРСР в їх експорті з 1980 до 1990 рр. скоротилася з 27,1 % до 22,3 %, а частка розвинених капіталістичних країн зросла з 35,7 % до 49,5 %, в імпорті частка СРСР зменшилася з 26,8 % до 18,3 %, частка держав Організації економічної співпраці й розвитку (ОЕСР) зросла з 38,7 % до 53,3 %. Аналогічні процеси переорієнтації торгово-економічних зв'язків були властиві й СРСР. Питома вага європейських країн – членів РЕВ у його експорті за той самий період упала з 30,7 % до 18,8 %, а в його імпорті – з 31,1 % до 23,2 %, частка держав ОЕСР у його експорті виросла із 42,2 % до 49,5 %, а в імпорті – із 46,4 % до 52,9 % [17].

Розвиваючи ділові, партнерські стосунки із Заходом, Угорщина водночас зберігала десятиліттями напрацьовані тісні економічні й торгові зв'язки із СРСР та іншими країнами РЕВ, які, однак, в умовах соціально-економічної кризи, яку переживав “реальний соціалізм”, вимагали докорінного реформування.

Основа радянського експорту в Угорщину становили енергоносії – понад 70 % усіх поставок. Частка машин й обладнання складала 15 % (автомашини “ВАЗ”, сільгосптехніка, верстати). Значний попит в Угорщині мали радянські годинники, фотоапарати [10]. Радянські поставки забезпечили успішний розвиток хімічної галузі угорської промисловості, виробництво пластмас. Завдяки договірним радянським поставкам тільки за проектом “глинозем – алюміній” Угорщина зекономила 15 млрд. форинтів й отримала вагомий дохід у валюті. З допомогою СРСР була побудована АЕС у Пакші – одна з кращих і надійніших у Європі, яка успішно працює й нині й у збереженні якої зацікавлені угорські власті. Восени 1989 р., вигравши конкурс, радянські монтажники в рекордні строки, за 99 днів замість 180 запланованих, провели знесення старої й зведення нової домни [11].

Мільярди доларів отримувала Угорщина від експлуатації “ревівських” принципів, привозячи радянську сировину, енергоносії нижчі від світових цін. У 1989 р. на такій покупці було зекономлено 137 млрд. форинтів. Вигравала Угорщина й завищуючи ціни на свої машини й обладнання – до 1 млрд. крб. у рік [7].

Строго регламентована контингентна торгівля, відсутність ринкових механізмів сприяли тому, що СРСР роками замовляв в Угорщині без змін одні й ті ж вироби, а виробничі потужності деяких угорських підприємств нарощувалися здебільшого для задоволення потреб СРСР. 46 % угорських поставок у СРСР склали автобуси “Ікарус”, річкові судна, підйомні крани, медичне обладнання, електроніка, техніка зв'язку, електролампи, 17 % – товари широкого вжитку, 15 % – продовольство, високою була частка медикаментів [10].

Певною мірою через “невимогливість” радянського ринку структура угорської промисловості відстала, нею випускалася неконкурентоспроможна продукція. В угорському імпорті за карбованці містилася, як твердили деякі ЗМІ, “значна частка”

¹ Продовження. Початок див. у вип. II, IV–V, VI, VII, VIII, IX, X–XI, XII–XIII.

імпортних матеріалів, отриманих за долари. Насправді втрата доларів не була значною: частка валютних товарів в угорському експорті складала 25 %. Зате в радянському в Угорщину – 75 % [7].

В умовах перехідного періоду, який фактично переживали економіки УР і СРСР, запровадження ринкових відносин необхідна була докорінна перебудова практики їх торгово-економічних зв'язків. Часи, коли “угорських днів” і “ювілейних виставок” та інших титульних заходів на радянському централізованому ринку було достатньо, щоб “добре жити”, безповоротно минали. Своєю чергою радянські зовнішньоторгові організації, ураховуючи економічну ситуацію в Угорщині, повинні були відмовлятися від звичних стандартів у торгівлі з нею (отримати побільше й подешевше) й шукати адекватні новим умовам ефективні засоби подолання труднощів двосторонніх торгово-економічних зв'язків.

Інертність радянських і угорських відомств сприяла тому, що проблема двосторонніх торгово-економічних стосунків у кінці 80-х рр. ХХ ст. досягла особливої гостроти. Нестримно скорочувалися радянсько-угорські економічні контакти, зменшувався товарообіг. У зв'язку зі скороченням поставок нафти “падали” всі інші товарообмінні обсяги. Стан радянської економіки був уже таким, що СРСР практично не тільки втратив можливість виконувати функцію економічного донора країн “соціалістичної співдружності”, але й вести з ними збалансований товарообіг. Постало питання про його самовиживання.

Якщо в 1987 р. вартість радянського експорту в Угорщину становила 4,6 млрд. крб., у 1988 р. – 4,5 млрд. крб., то в 1989 р. – 4,1 млрд. крб. [10]. Своєю чергою угорська сторона, ураховуючи, що падіння світових цін на енергоносії й труднощі радянської економіки змушували СРСР постійно скорочувати експорт, щоб не допустити незбалансованості у двосторонній торгівлі, зменшувала обсяги поставок. У 1987 р. угорський експорт у СРСР дорівнював 5,1 млрд. крб., у 1988 р. – 4,9 млрд. крб., у 1989 р. – 7,7 млрд. крб. Загальний торговий обіг у 1989 р. між двома країнами знизився на 7 % [10]. І все ж угорський актив у карбованцевому товарообігу склав 1,6 млрд. крб. [13]. На 1 січня 1990 р. борг Радянського Союзу Угорщині замість запланованих 170 млн. крб. становив фактично 782 млн. крб. і продовжував стрімко зростати, досягнувши на середину лютого 1990 р. 952 млн. крб. [11]. Актив Угорщини в торгівлі з країнами РЕВ у 1988 р. склав 887 млн. крб., у 1989 р. – 1 млрд. крб. [5].

Ці величезні суми в перевідних карбованцях, у яких проводився розрахунок у рамках РЕВ, фактично не могли бути використані. Їх роками не вдавалося отоварювати. Зовнішньоторговий платіжний актив Угорщини в торгівлі з країнами РЕВ і, зокрема, з Радянським Союзом означав, що переобтяжена проблема УР практично надає цим країнам своєрідну безпроцентну позику, відкриваючи один із можливих каналів росту інфляції й інших негативних явищ у власній економіці.

Щоб стримати ріст активу платіжного балансу з країнами карбованцевого розрахунку, уряд УР ужив економічні санкції проти торгівлі за карбованці: на 5 % знизив курс карбованця відносно форинта, заборонив поставки угорських товарів в аванс (експорт строго пов'язувався з контрпоставками), установив податок на карбованцевий експорт, скоротив, а подекуди зняв дотації на торгівлю за карбованці; карбованці, отримані зацікавленими підприємствами понад план, не обмінювалися національним банком за курсом, а продавалися на спеціально створеній для цього біржі. Тобто Мінфін уже не гарантував офіційний форинтовий еквівалент за них [11]. Ряд угорських підприємств відмовився від поставок у СРСР – так, із прилавків радянських магазинів “зникли”, наприклад, бита птиця, м'ясні консерви. Ці та багато інших товарів стало просто не вигідно поставляти в Радянський Союз.

Однак ужиті заходи не дали бажаного ефекту – дисбаланс у двосторонній торгівлі наростав. Хоч податок на карбованцевий експорт приносив скарбниці 20 млрд.

форинтів прибутку, а держбюджет щороку одержував від товарообігу із СРСР біля 60 млрд. форинтів, уряд УР пішов по шляху ще більшого обмеження торгівлі за карбованці, вдавшись до екстраординарного контрольного заходу – увів із 25 січня 1990 р. щоквартальне ліцензування на експорт угорських товарів у СРСР. Ліцензування охопило 1700 угорських підприємств і поширилося навіть на експорт товарів, передбачених міжурядовими угодами. Бартерні поставки дозволялися, коли точно визначався імпорт із Радянського Союзу [11]. За цієї умови надавалися практично необмежені можливості для бартерної торгівлі [5].

Мінторг Угорщини атакували господарники, комерційні директори підприємств. Усі вимагали пояснень, особливих підходів, урахування обставин. Вони виражали готовність працювати на карбованцевий експорт, покращувати якість продукції, створювати спільні підприємства, шукати форми кооперації, досліджувати радянський ринок. “Штовхачі” стали вибивати дозвіл на експорт товарів у Радянський Союз.

Метою драконівського заходу уряду УР було 20 % скорочення в 1990 р. експорту за карбованці. СРСР своєю чергою, щоб зменшити нагромаджений актив Угорщини в карбованцях, зняв замовлення на ряд товарів, у тому числі першочергової потреби – буксири для сибірських рік, електронні прилади для залізниць. Це теж дуже негативно позначилося на пріоритетній для Угорщини машинобудівній галузі, бо означало зниження для багатьох угорських підприємств обсягу поставок практично у 2–5 разів [5], закриття цехів і заводів, переорієнтацію підприємств. Зупинився завод “Ікарус”. Не на повну силу працював завод “Раба”, 40 % продукції якого (задні мости, мотори для “Ікарусів”, сільгосптехніка) експортувалися у країни карбованцевого розрахунку. Через безперспективність завод зупинив різні капіталовкладення, не уклав угоди, яка принесла б 1,5 млрд. форинтів прибутку. Комбінати техніки зв'язку, приладобудівний і оптичний, ряд машинобудівних заводів замість нарощування поставок змушені були не тільки скорочувати експорт, але й думати про зупинення виробництва – замовлень унаслідок незбалансованості угорсько-радянського торгового обігу могло взагалі не бути. “Угорсько-радянська торгівля, – на думку угорських спеціалістів, – перетворилась у найнебезпечнішу зону економіки” [5]. Унаслідок незбалансованості імпорту за карбованці в 1990 р. було намічено зменшити продаж техніки зв'язку з 233,2 млн. крб. до 42 млн., ЕВМ і пристроїв для них – із 210,3 млн. до 70,2 млн. крб. [5].

Жорсткі заходи уряду УР щодо карбованцевої торгівлі відображали складну економічну ситуацію в Угорщині. Водночас вони були прикладом гнучкого реагування на падіння виробництва, кризи в СРСР та інших країнах РЕВ.

Скорочення експорту за карбованці, звичайно, мало серйозні соціальні наслідки. Зупинка тільки заводу “Ікарус” означала втрату роботи 10 тис. чоловік. Загалом армія безробітних унаслідок закриття підприємств, які працювали на експорт у країни РЕВ, могла скласти 100 тис. чол. Усім звільненим було обіцяно виплачувати “гроші за простоювання” – 80 % від їхнього заробітку. Для підтримки й перебудови структури підприємств, котрі зазнали збитків через зменшення карбованцевого експорту, уряд оголосив про створення спеціального акціонерного товариства [5].

Рішення уряду УР про обмеження експорту в країни карбованцевого розрахунку й у першу чергу СРСР, яке поставило цілий ряд дрібних, середніх і великих підприємств Угорщини в дуже скрутне становище, викликало в суспільстві жваву дискусію й неоднозначні відгуки.

Голова Угорської господарської палати й акціонерного об'єднання “Тунгсрам” Андраш Габор виступив із різкою критикою політики уряду щодо карбованцевого експорту: “Замість вивільнення підприємницької діяльності поставлено обмежувальні стовпи. Їх стало більше, ніж у тому проклятому старому механізмі, з яким ми боролися” [11]. Він поставив під сумнів умотивованість поширеної в угорському суспільстві думки, що “великий східний сусід експлуатує нашу країну”, адже

держбюджет щороку отримував майже 60 млрд. форинтів від товарообміну з Радянським Союзом. А.Габор висловився за те, щоб податок на карбованцевий експорт у сумі 20 млрд. форинтів витрачався урядом на вдосконалення виробничих структур, щоб експорт і імпорт оцінювалися на основі єдиних підходів, і, зрештою, були обнародовані дані про прибутки й те, на що вони ним витрачаються [11].

Голова – генеральний директор Центрально-Європейського товариства розвитку (ЦЄТР), яке акумулювало капітал більше десяти великих бізнесменів США й Канади – більше 20 млрд. доларів, президентом якого був Марк Пальмер (ще в січні 1990 р. посол США в Угорщині), Шандор Дем'ян заявив: “Вважаю неправильним рішення про обмеження експорту в Радянський Союз, яке прийняв угорський уряд, коли став збільшуватися радянський борг. При переході на розрахунки за світовими цінами Угорщина вже в наступному році стане радянським боржником” [6].

ЦЄТР пропонувало “купити” радянський борг, що виник у торговому обороті з Угорщиною. “Якщо б ми купили в цьому році радянський борг, – твердив Ш.Дем'ян, – то полегшили б становище Угорщини й перенесли б платежі на наступний рік у рахунок боргу, розтягнули б динамічний удар, який виник від незбалансованості торгового обігу двох країн” [6].

Однак до таких несподіваних, нестандартних рішень, звичних для бізнесу, працівники економічного, фінансового апарату як Угорщини, так і Радянського Союзу були неготові – угода не відбулася. Це означало, що уряди обох країн відмовилися практично від доларових інвестицій в економіку. Тим часом світовий досвід, зокрема, Японії, Південної Кореї доводив, що “задіяний” іноземний капітал швидко дає імпульс розвитку національній економіці. У найбільш благополучних країнах іноземний капітал складає 10 % від усієї національної власності – в Угорщині він не становив навіть одного відсотка [6].

Не зважаючи на обмеження, накладені урядом на карбованцевий експорт, в Угорщині було велике бажання розвивати взаємовигідні угорсько-радянські торгово-економічні зв'язки.

Підприємницькі кола УР виражали готовність вести активний пошук нових форм і об'єктів співробітництва, поглиблювати й розширювати прямі зв'язки з підприємствами, формувати торгово-економічні зв'язки з новими суб'єктами ринку в СРСР – союзними республіками, окремими його регіонами. Цьому сприяли переми, які відбувалися в СРСР – запровадження ринкових відносин у практику господарювання, економічна реформа, спрямована на поетапне згортання централізованої системи адміністративного управління народним господарством і створення регульованих ринкових відносин. Прийняті в СРСР Закон про підприємства та Закон про власність наділяли підприємства правом на зовнішню торгівлю й тим самим відкривали нові горизонти для підприємництва. У суб'єктів підприємницької діяльності УР появилася можливість не тільки розвивати прямі зв'язки з підприємствами, але й формувати торгово-економічні стосунки з радянськими республіками й регіонами.

Історично склалося так, що торгівлю Угорщина вела переважно з двома республіками СРСР – РРФСР й УРСР. У 1989–1990 рр. приблизно 80 % угорського експорту й 72 % імпорту припадало на Російську Федерацію й, відповідно, 14 і 21 % – на УРСР. Частка Білоруської РСР у загальному товарообігу двох країн складала 3 %, а питома вага решти республік не досягала й 10% взаємного товарообігу [16, с.113].

Формуючи відповідно до змін на радянському ринку нову торгову політику й стратегію, УР створила в СРСР три нові філіали свого торговельного представництва: у Києві, Ленінграді й Тбілісі, які мали всемірно сприяти налагодженню торгово-економічних зв'язків із регіональними державними та господарськими структурами, союзними республіками, областями й економічними регіонами СРСР.

З метою кращої орієнтації угорських підприємницьких кіл на радянському ринку торгпредставництво УР у СРСР, починаючи з другої половини 1989 р., займалося збором комерційної інформації, що стосувалася бартерних угод, кооперативного співробітництва, створення спільних підприємств. Узагальнена інститутом “Копінт – Даторг” (Інститут кон'юнктури), вона систематично публікувалася під назвою “Ділові можливості в Радянському Союзі” [16, с.114].

Крім того, з 1990 р. при торгпредставництві було створено Бюро представництва підприємств. За відповідну плату ця установа надавала посередницькі послуги угорським фірмам і підприємствам з укладення контрактів, досягнення конкретних домовленостей із суб'єктами радянського ринку. На початок 1991 р. було підписано більше 10 протоколів про наміри прямого регіонального співробітництва, які стосувалися регіонів РРФСР й України, котрі володіли великими промисловими й сировинними можливостями (Тюмень, Донецьк, Свердловськ та інші). Була досягнута домовленість про постійні контакти, систематичний обмін комерційною інформацією, надання допомоги в розвитку прямих зв'язків між підприємствами [16, с.113–114].

І все ж у нових умовах господарювання (децентралізації народного господарства в СРСР, його регіональної самостійності) та інших обставин, зокрема зрослої конкурентної боротьби західних фірм, лише певних успіхів у перебудові роботи торгпредставництва УР у Радянському Союзі для подолання кризи в угорсько-радянських торгово-економічних стосунках було недостатньо. Щоб протистояти їхнім новим викликам, необхідна була нова торгова політика й стратегія, розроблена на базі нових прямих міждержавних угод, які значно повніше, ніж у минулому, ураховували б інтереси радянських союзних республік, регіонів, областей. Необхідно було кардинально перебудувати зовнішньоекономічну діяльність підприємств Угорщини в СРСР, налагодити їх високоорганізовану й цілеспрямовану маркетингову діяльність на радянському ринку. Угорським підприємствам не вистачало кваліфікованих представників у СРСР, союзних республіках, регіонах, областях, які б добре знали регіональну специфіку радянського господарства, могли б дати правильну оцінку їх експертно-імпортним потребам, можливостям розширення ділових і торговельних зв'язків. Для більш успішної діяльності угорські підприємства стали розробляти проспекти пропонованих товарів, старалися краще використовувати радянські рекламні можливості – регіональні телекомунікаційні й рекламні канали. Удосконаленням маркетингової діяльності угорських підприємств у СРСР передбачалося використання послуг радянських спонсорів, організації товарних виставок і ярмарків, запрошення на них представників республіканських і місцевих органів влади, налагодження постійних зв'язків із радянськими навчальними закладами, які здійснювали підготовку менеджерів, курсами щодо підвищення кваліфікації спеціалістів, на яких могли навчатися радянські спеціалісти, що теж сприяло б налагодженню співробітництва між підприємствами й особистим контактам їхніх керівників [16, с.114–115].

Окремі бізнес-структури УР, зокрема ЦЄТР, висловлювали готовність розвивати співробітництво із СРСР у найрізноманітніших формах: укладати гроші в реконструкцію й розвиток галузей радянської промисловості, займатися передачею енергозберігаючих технологій та організацією переробки аграрної продукції, допомогою у випуску побутових виробів підприємствами військової промисловості, які змушені міняти профіль виробництва відповідно до потреб ринку й можливостей держбюджету. ЦЄТР готове було задіяти у створюваний значний за обсягом “фонд експертизи” нарівні з видатними спеціалістами інших країн також радянських учених і таким чином допомагати СРСР долати замкненість власного народного господарства, долучатися до потреб і вимог ринкових відносин розвинених країн Заходу [6].

ЦЄТР пропонувало керівництву радянських підприємств замість того, щоб витрачати мільярди доларів на закупівлю обладнання, машин, аграрної продукції, вкла-

дати ці засоби у власність за кордоном і таким чином отримувати продукцію. Зокрема, пропонувалося включитися в проект порятунку заводу “Ікарус”, збанкрутілого внаслідок падіння експорту в СРСР. На одному з етапів проекту передбачалося разом із багатьма інофірмами (одна з них тайванська, яка випускає машини “Хонда”) скупити за валюту частину акцій “Ікаруса” й тим самим зміцнити угорсько-радянські контакти в автобудуванні. ЦСТР виражало бажання купити за долари також і 10 % акцій КамАЗу, що дало б можливість останньому на виручені гроші придбати 10 % акцій “Ікаруса” [6].

Прикладом нових форм партнерства став перший угорсько-радянський торговий дім, створений у 1989 р., який назвали “Азимут”. Його засновниками були Держпостач СРСР й Угорський кредитний банк. Передбачалося, що організації типу “Азимута”, їхні зовнішньоторгові установи сприятимуть розширенню оптової торгівлі на перевідні карбованці, перетворенню розрахункової одиниці соцкраїн у реальну валюту, на яку можна купити потрібні товари, розширенню соціалістичного ринку. За рахунок наявних фінансових ресурсів і залучення ресурсів Угорського кредитного банку “Азимут” мав фінансувати окремі підприємства в Радянському Союзі (поставку сировини, матеріалів, обладнання); погашення наданих кредитів передбачалося проводити готовою продукцією із цих підприємств, реалізацією її в Угорщині або в третіх країнах [4].

Однак нові підходи, сміливі рішення, нестандартні методи, які намічались, щоб зміцнити економічні зв'язки “братніх” країн, взаємовигідне партнерство відразу наптовхувалися з обох сторін на елементарну неорганізованість, бюрократичну неповороткість, обмеженість самостійності підприємств. Вони не переросли в сталу тенденцію в радянсько-угорському співробітництві, мали локальний характер.

У дусі часу іноземні фонди, банки, підприємства також пропонували свої послуги СРСР; розпочалися переговори про відновлення членства Радянського Союзу в міжнародних фінансових організаціях ООН. Створений Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР, або Східний банк), одним із заступників голови якого став колишній голова Ради Міністрів Угорщини М.Немет [1, с.109], виражав готовність кредитувати й радянську промисловість. Однак цими та багатьма іншими можливостями, які появлялися із закінченням “холодної війни”, налагодженням політичного діалогу із США й країнами Західної Європи, СРСР не скористався – незбалансованість і диспропорції в угорсько-радянських торгово-економічних зв'язках поглиблювалися. Уникнути дальшого скорочення обсягів двостороннього торгово-економічного співробітництва двох країн до кінця 1990 р. було неможливо – воно було передбачене економічною програмою уряду УР. Свого часу, у 1976–1986 рр., коли росли ціни на сировину, нафту, Угорщина змогла збільшити експорт у Радянський Союз на 8 млрд. крб. [11] і тим самим ліквідувати свою заборгованість, що тоді утворилася, – подібний ривок СРСР у 1990 р. був не під силу.

Найбільш достовірні прогнози щодо подолання незбалансованості в угорсько-радянській торгівлі містилися в заяві Угорської соціалістичної партії (УСП), опублікованій у зв'язку з ліцензуванням карбованцевого експорту.

Унаслідок цього рішення уряду, указувалося в заяві, угорська сторона може втратити радянський ринок і для таких товарів, які не матимуть попиту в інших місцях. Ураховуючи, що угорська економіка не може витримати значного карбованцевого активу, УСП пропонувала уряду активізувати переговори із зацікавленими сторонами – членами РЕВ, у першу чергу з Радянським Союзом, і виробити угоду, яка б відкрила шлях для переходу в радянсько-угорській торгівлі на розрахунки в конвертованій валюті й сприяла б збалансуванню наявного на сьогоднішній день великого карбованцевого активу. До прийняття такої угоди УСП пропонувала уряду змінити систему дозволів на експорт в інтересах того, щоб господарські організації мали більшу перспективу й упевненість стосовно своїх експортних можливостей [15].

У боротьбі уряду УР із карбованцевим експортом велику роль відігравали міжнародні фінансові організації, від яких цілком і повністю залежала платоспроможність країни. Поряд із вимогою стримати дефіцит держбюджету вони також поставили вимогу забезпечити до кінця 1990 р. збалансованість у карбованцевих розрахунках [11]. Умови поступового переведення угорсько-радянських торгово-економічних зв'язків на розрахунки в конвертованій валюті за поточними цінами світового ринку обговорювалися в ході зустрічей глав урядів двох країн, які відбулися в березні й грудні 1989 р. у Москві та січні 1990 р. у Софії [12, с.232].

Таким чином, застій і криза в Радянському Союзі, східноєвропейських країнах, неповоротність їх зовнішньоторгових організацій, відсутність ринкових механізмів, які б стимулювали виробництво на рівні світових стандартів, зрештою, крах “реального соціалізму”, труднощі власного економічного розвитку спонукали уряд Й.Анталла до корінного повороту – остаточної переорієнтації економіки, експорту із Сходу на Захід, всемірного співробітництва з його фінансовими установами. Розвиваючи ділові, партнерські стосунки із Західною Європою, УР водночас зберігала десятиліттями напрацьовані міцні економічні й торговельні зв'язки із СРСР та іншими країнами РЕВ. 40 % експорту Угорщини все ще надходило в СРСР. У 1988 р. УНР направляла партнерам по РЕВ 94 % експорту автобусів [14, с.103]. “Для Угорщини абсолютно не можливо, заявив президент республіки А.Генц, повністю відійти від Радянського Союзу. Ми є давніми діловими партнерами. Без Радянського Союзу в нашій економіці виникне прогалина. Можливо, що в майбутньому обсяг двосторонньої торгівлі дещо зменшиться, однак у нас збережуться тісні зв'язки як в економічній, так і в політичній сфері” [2].

В умовах перехідного періоду, який фактично переживали економіки УР і СРСР, запровадження ринкових відносин у практику господарювання важливо було не завдати непоправної шкоди не тільки зовнішньополітичним двостороннім зв'язкам, але й економічному співробітництву. Проблеми угорсько-радянських торгово-економічних взаємовідносин, що нагромаджувалися в умовах централізованого радянського ринку, у кінці 80-х рр. ХХ ст. досягли особливої гостроти. Угорсько-радянські економічні відносини, побудовані на ірреальних перевідних карбованцях, сум'яття в цінах, котрі не враховують реальних ринкових, зайшли в кінці 80-х рр. минулого століття в глухий кут. Було визнано, що подолати кризовий стан угорсько-радянського торгового обігу, економічних зв'язків, ліквідувати радянський пасив платіжного балансу й, зрештою, розрубати вузол проблем, що нагромадилися, можна тільки на основі розрахунків у вільно конвертованій валюті за світовими цінами. У цьому випадку за рік УР могла “заборгувати” до 1,5–1,8 млрд. доларів, а СРСР перетворювався в кредитора хворої угорської економіки. У зв'язку із цим відбулося дальше скорочення взаємних поставок. За 6 місяців 1990 р. у порівнянні з 1989 р. на 40 % скоротився вивіз угорських товарів за карбованці [9]. СРСР увів ліцензування на експорт товарів в Угорщину. Зрештою, УР і СРСР відмовилися від взаємних розрахунків в ірреальних перевідних карбованцях, заплутаних і суперечливих цін, що не враховують реальних ринкових, жорсткого планування на п'ятиріччя і з 1 січня 1991 р., як й інші країни – члени РЕВ, перейшли на розрахунки у вільно конвертованій валюті за світовими цінами.

Практично з 1991 р. перестала функціонувати й Рада Економічної Взаємодопомоги; країни, колишні її члени, переходили на двосторонні зв'язки, на світові ціни в торгівлі й на розрахунки в конвертованій валюті. Тільки загальні втрати для країн – імпортерів нафти від переходу на розрахунки із СРСР за нафту у твердій валюті й за поточними цінами в 1991 р. досягли 15 млрд. доларів. І, очевидно, набагато більше цієї суми становили загальні втрати від скорочення обсягу зовнішньої торгівлі, розриву кооперативних зв'язків, від необхідності пошуку нових ринків збуту для своїх товарів,

які, як правило, було важко реалізувати на світовому ринку. Будь-яких вигод не отримували ніхто, у тому числі СРСР [1, с. 105].

Перехід у радянсько-угорській торгівлі на доларові розрахунки в 1991 р. вимагав від Угорщини 3–3,5 млрд. доларів витрат. Це різко вплинуло на взаємні поставки [7].

Поворотним моментом в угорсько-радянських відносинах стало беззастережне визнання президентом СРСР М.С.Горбачовим, радянським керівництвом протиправності втручання радянських військ в угорські події 1956 р. і їх осуд, про що заявив 22 жовтня 1991 р. керівник прес-служби президента А.Грачов. Офіційне визнання радянською стороною угорської революції й національно-визвольної боротьби 1956 р. стало можливим, як відзначив голова угорського уряду Й.Анталл, після серпневих подій 1991 р., невдачі державного перевороту в СРСР. Воно сприяло ліквідації останніх завалів у радянсько-угорських відносинах, які нагромадились у післявоєнний період, підписанню нового, уже повністю узгодженого міждержавного договору між СРСР й Угорщиною. Та розпад і ліквідація СРСР у кінці 1991 р. зробили це неможливим.

Угорсько-радянські відносини стали надбанням історії. Вони, без сумніву, потребують глибокого вивчення. Але не можна допустити суб'єктивізму в оцінці подій і явищ новітньої угорської історії, угорсько-радянських зв'язків, пам'ятаючи, що в самій Угорщині різні політичні сили по-різному тлумачать їх політичний зміст.

(Далі буде)

1. Батизи Э. Э. Взаимные экономические связи стран Восточной Европы в новых условиях / Э. Э. Батизи // Известия АН СССР. Серия экономическая. – 1991. – № 4. – С. 104–110.
2. Венгрия // Правда. – 1991. – 18 апреля.
3. Венгрия. Сотрудничество с СЭВ сокращается // Экономическая жизнь. – 1990. – № 35.
4. Герасимов В. “Азимут” прокладывает путь / В. Герасимов // Правда. – 1989. – 18 февраля.
5. Его же. В опасной зоне // Правда. – 1990. – 22 марта.
6. Его же. Возможность маневра // Правда. – 1990. – 27 ноября.
7. Его же. Как раздувается антисоветизм. Кто и почему раздувает это пламя // Правда. – 1990. – 5 октября.
8. Его же. На пути в единый рынок // Правда. – 1990. – 19 ноября.
9. Его же. Паром ждут новые причалы // Правда. – 1990. – 27 июня.
10. Его же. СССР – Венгрия: тревожная диспропорция // Правда. – 1990. – 16 марта.
11. Его же. Узел проблем // Правда. – 1990. – 17 февраля.
12. Ежегодник Большой Советской энциклопедии. 1990 / гл. ред. В. Г. Панов. – М. : Сов. энцикл., 1990. – Вып. 34– 556 с.
13. Из потока новостей // Правда. – 1990. – 4 февраля.
14. Орлов В. Внешняя торговля стран-членов СЭВ в 1988 г. / В. Орлов // Экономическое сотрудничество стран-членов СЭВ. – 1989. – № 12. – С. 99–104.
15. Прекращение экспорта – не выход // Правда. – 1990. – 24 февраля.
16. Чанаки Э. (ВР) Назревшие проблемы советско-венгерской торговли / Э. Чанаки // Известия АН СССР. Серия экономическая. – 1991. – № 4. – С. 111–115.
17. Economic Survey of Europe. – 1998. – № 1. – P. 210.

The hungarian-soviet's problems of trade-economical ties, the Government's measures of Hungary in the fight with the export of karbovanets, the social consequences of shortening the export of hungarian's commodity in USSR and in the other countries which were the members of REG, the role of international financial organizations in the transition of Hungary into computation with USSR in the free convertible currency were analyzed.

The efforts of Hungary's government which were directed that to find the new way of hungarian-soviet's trade-economical cooperation according to the new conditions of economy-market's relations, which had been forming in both countries are covered also in the article.

Key words: Hungary, USSR, REG, economy, trade, the export of Karbovanets, marketing activity.

УДК 94(477):314.743

ББК 63.3(4 Укр) 62

М.А. Геник

ПРОБЛЕМИ МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО ПРИМИРЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕЗИДЕНТІВ УКРАЇНИ Й ПОЛЬЩІ

Основним змістом польсько-українських відносин після Другої світової війни був пошук шляхів міжнаціонального примирення з метою зміни геополітичної ситуації в Центральній-Східній Європі. Польсько-українське примирення займало важливе місце в діяльності президентів обох держав. Символічним актом примирення стало підписання спільної заяви в 1997 р. На сучасному етапі Польща й Україна демонструють близькість позицій у питаннях регіональної безпеки.

Ключові слова: міжнаціональне примирення, польсько-українські відносини, Польща, Україна, президент.

Основним змістом польсько-українських відносин після Другої світової війни стало досягнення міжнаціонального примирення з метою зміни геополітичної ситуації в Центральній-Східній Європі (ЦСЕ), здобуття незалежності й подолання тоталітаризму. Досягнуті в період біполярності методом народної дипломатії домовленості щодо польсько-української співпраці становили важливу ідеологічну основу для державних органів незалежної України й Польщі. Їхнім завданням була імплементація цих домовленостей у середовищі українського й польського суспільств.

Проблема польсько-українського примирення в діяльності найвищих органів влади двох незалежних держав стала предметом дослідження порівняно недавно. Більшість публікацій присвячена загальним напрямкам формування й реалізації зовнішньої політики обох держав і, зокрема, польсько-українським відносинам [7; 8; 9; 19; 20; 22; 23; 29; 32; 33; 34; 35; 39; 40; 46; 48; 54; 59].

Метою даної публікації є висвітлення питання польсько-українського примирення в діяльності президентів обох держав. Пріоритетна роль у реалізації політики міжнаціонального примирення в постбіполярний період належала інститутам виконавчої влади, зокрема президентам. Інститут президентської влади запроваджений у більшості країн ЦСЕ після суспільно-політичних трансформацій кінця 1980 – початку 1990-х років. Законодавче забезпечення повноважень президента в Україні й Польщі пройшло кілька етапів. Зокрема, у Польщі 17 жовтня 1992 р. була прийнята Мала Конституція, яка мала регулювати взаємовідносини законодавчої та виконавчої влади. Вона була чинною в період від 8 грудня 1992 р. до 16 жовтня 1997 р.

Згідно зі статтями 32 і 33 Малої Конституції президент здійснював загальне керівництво в галузі закордонних відносин, призначав і відкликав дипломатичних представників, приймав вірчі грамоти, ратифікував і денонсував міжнародні договори. При цьому ратифікація чи денонсація міжнародних договорів, які стосувалися кордонів або оборонних союзів, вимагали внесення відповідних законодавчих змін [41]. Чинна Конституція Польщі, ухвалена Національними Зборами 2 квітня 1997 р. і підписана президентом А.Квасневським 16 липня 1997 р., у статті 133 загалом повторює попередні формулювання конституційного закону від 17 жовтня 1992 р. [31].

Аналогічний конституційний процес відбувався в Україні. На період до прийняття нової Конституції повноваження президента визначалися Конституційним договором від 8 червня 1995 р. Зокрема, стаття 24 (п. 14) передбачала, що президент здійснює зовнішню політику України, веде переговори й підписує міжнародні договори України; призначає та відкликає дипломатичних представників України в іноземних державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі й відкличні грамоти акредитованих при ньому дипломатичних представників іноземних держав [10]. Стаття 106 Конституції України регламентує, що президент забезпечує державну незалежність, національну безпеку й правонаступництво держави; звертається з посланнями до народу та із щорічними й позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України; представляє державу в

міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори й укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав; призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі й відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав [11–14].

Усвідомлення спільності інтересів обох народів і взаємної залежності їхньої суверенності було зафіксовано в Польсько-українській декларації, підписаній у Лондоні 28 листопада 1979 р. президентами та прем'єрами в екзилі: Е.Рачинським, К.Саббатом, М.Лівицьким і Т.Леонтієм [2, р.428; 50, s.4].

Взаємовідносини з Україною займали важливе місце в політиці пост-комуністичної Польщі. У рамках доктрини дворівневості міністр закордонних справ К.Скубішевський у жовтні 1990 р. відвідав Київ. На переговорах з А.Зленком піднімалися питання подвійного громадянства, повернення культурної спадщини, зокрема львівського Оссолінеуму, однак домовленості із цих проблем не було досягнуто. Підписана міністрами “Декларація про принципи і основні напрямки польсько-українських відносин” фіксувала взаємне визнання сторонами своєї суверенності, відмову від територіальних претензій і зобов'язання поважати права національних меншин [2, р.428; 50, s.4].

Польща була першою державою, яка визнала проголошення незалежності України. Українська політична еліта, усвідомлюючи напруженість українсько-російських відносин і вичікувальну позицію США, шукала протизвагу та наголошувала на значенні й ролі Варшави для української незалежності. “Прагнемо тісної співпраці з Польщею”, – заявив новообраний президент Л.М.Кравчук в інтерв'ю “Kulturze” [2, р.428–429; 50, s.4–5].

Проблеми двосторонніх відносин дискутувалися під час двох турів польсько-українських переговорів (Київ, 27–28 січня 1992 р.; Варшава, 9–12 березня 1992 р.) при підготовці рамкового двостороннього договору. Підписання президентами обох держав 18 травня 1992 р. у Варшаві польсько-українського Договору про добросусідство, дружні відносини і співпрацю зафіксувало непорушність міждержавного кордону та визнання права національних меншин на збереження, вираження й розвиток своєї тотожності [2, р.357; 25, s.148; 47; 55, s.219].

Б.Осадчук високо оцінив підписаний рамковий польсько-український договір: “У сумі це є рамковий договір, добре сконструйований, але далі мають бути похідні договори, конкретизуючи наші взаємні стосунки. Треба пам'ятати, що, як завжди в таких договорах, усе залежить від того, що буде впроваджено в життя. У кожному разі фундамент є дуже добрий” [2, р.388; 42, s.7]. Диктор радіо “Вільна Європа” Я.Канєвич у своєму коментарі звертав увагу на невирішеність проблем польської меншини в Україні та польської культурної спадщини, зокрема Оссолінеум. На його думку, ця тема, яка дотепер була табу, повинна стати темою наступних переговорів [2, р.358; 27].

Формування міждержавних польсько-українських відносин на початку 1990-х років відбувалося в складній обстановці. Україна була втягнута в конфлікт із Росією навколо Криму, поділу Чорноморського флоту та сепаратистських тенденцій у східних регіонах. Українська політична еліта покладала великі надії на зближення з Польщею. Президент Л.М.Кравчук під час візиту до Варшави в травні 1992 р. заявив, що “Польща може стати для України навіть важливішим від Росії економічним партнером”. Особливо виділялася можливість зближення з європейськими міжнародними організаціями за допомогою Польщі [2, р.356–357; 27]. З української сторони висувалися пропозиції тіснішої співпраці на регіональному рівні, причому Польща трактувалася пріоритетно. Б.Осадчук в інтерв'ю “Tygodniku Solidarność” заявив, що в Україні є прихильники концепції Міжмор'я, тобто співпраці держав між Балтикою й

Чорним морем за участю Польщі. Польська сторона на початку 1990-х років реагувала дуже стримано на подібні пропозиції [2, р.388; 42, s.7].

З перемогою на президентських виборах А.Квасневського активізувалися польсько-українські контакти, зокрема на рівні Консультативного комітету президентів України й Польщі, який був унікальним інструментом у європейській політичній практиці. Президент Польщі зайняв позицію щодо активного просування українського партнера в європейській структурі [53, s.1, 3; 24, s.156: 30, s.156–158]. Важливим кроком на шляху польсько-українського зближення стало запрошення А.Квасневським президента Л.Д.Кучми на саміт глав держав Центральної Європи в Ланьцуті в червні 1996 р. Тоді ж було узгоджено питання щодо підписання декларації про міжнаціональне примирення, яке було відкладено на наступний рік і приурочено до 50-ліття акції “Wisła” [4, р.360; 36]. Певний вплив на формування позиції новообраного польського президента мала та обставина, що під час першого закордонного візиту А.Квасневського Є.Гедройц у Мазон-Ляфіт вручив йому два особисті меморіали стосовно відносин із Росією й Україною [3, р.59; 5, р.649; 51; 52].

У процесі підготовки декларації до підписання відбувалися досить гострі польсько-українські дискусії. Заступник міністра закордонних справ України А.Бутейко виступав за усунення з тексту речення про пролиту кров поляків на Волині в 1942–1943 рр. Радикальні прихильники примирення виступали за внесення в текст принципу “пробачаємо і просимо пробачення”, який було застосовано у відомому листі польського єпископату до німецького в справі міжнаціонального примирення під час II Ватиканського собору в 1966 р. [6, р.258; 44, s.1, 16]. Однак загалом декларація була витримана в поміркованих тонах.

Міждержавна декларація про примирення, яка була прийнята на рівні глав держав 21 травня 1997 р., стала символічним актом польсько-українського порозуміння. У преамбулі документа відзначалося, що заява ухвалена, опираючись на усвідомлення історичної відповідальності щодо теперішнього й майбутнього поколінь українців і поляків і ролі Польщі й України в зміцненні безпеки та стабільності в ЦСЄ, оцінюючи важливість стратегічного партнерства обох країн, керуючись постановами Договору про добросусідство, дружні відносини і співпрацю, будучи переконаними в необхідності будівництва майбутнього польсько-українських відносин на правді, справедливості, щирому порозумінні й примиренні та прагнучи спільно подолати складну спадщину польсько-українських відносин, щоб тіні минулого не накладалися на теперішні дружні й партнерські зв'язки між обома країнами та народами.

У заяві відзначалося, що протягом багатовікової історії польсько-українського сусідства є безліч хвилюючих прикладів щирої дружби, взаємодопомоги, співпраці, братерства зброї та взаємних культурних впливів, які збагачували обидва народи. Не слід оминати також трагічних сторінок, таких як десятиліття воєн XVII і XVIII ст., прояви антиукраїнської політики польських урядів міжвоєнного періоду, переслідування польського населення на Радянській Україні в час сталінських репресій, польсько-український конфлікт періоду Другої світової війни та перших повоєнних років, події на Волині 1942–1943 рр. й акцію “Вісла”. “Замовчування чи одностороннє висвітлення всіх цих фактів не зменшує болю покритвджених і їхніх близьких, не сприяє поглибленню взаєморозуміння між нашими народами. Дорога до справжньої дружби веде передусім через правду і взаєморозуміння. Визнаємо, що жодна мета не може становити виправдання для злочинів, насильства і застосування колективної відповідальності”. У заяві відзначалося, що інколи джерела конфліктів були поза Україною й Польщею, склалися через незалежні від поляків та українців обставини та недемократичні політичні системи, нав'язані нашим народам проти їхньої волі.

У заяві запламувалися виконавці всіх злочинів, які спричинили знущення загиблим і примусово переселеним полякам та українцям. Одночасно виражалася вдячність усім, хто протягом тих важких років діяв на користь зближення наших народів.

Оскільки незалежні Україна й Польща є добрими сусідами та стратегічними партнерами, у декларації наголошувалося на важливості подолання кривди, яка залишилася в пам'яті багатьох українців і поляків. “До цього схиляє нас не тільки повага демократичних цінностей, пошана прав людини, основних принципів і норм міжнародного права, але також прагнення побачити Україну і Польщу в об'єднаній Європі”.

Інтерпретацією спільного минулого та його складних періодів повинні зайнятися спеціалісти, які в атмосфері відкритості ретельно дослідять факти та підготують їхні об'єктивні оцінки. Для кращого взаєморозуміння між польським та українським народами необхідно стимулювати діалог середовищ, які формують громадську думку. Слід також ширше використовувати можливості польських громадян українського походження й українських громадян польського походження, які своєю працею роблять значний внесок до культурного й економічного розвитку наших держав. Вони мають стати аніматорами тісної співпраці Польщі й України. Обидві держави повинні опікуватися та підтримувати розвиток польської меншини в Україні й української меншини в Польщі. У декларації стверджувалося, що Польща й Україна докладуть старань, щоб свідомість молодого покоління не була обтяжена спогадами трагічних сторінок історії. Майбутнє покоління повинно жити в спільному європейському домі, у якому не буде місця для упереджень і недовіри. Президенти обох держав обіцяли здійснювати патронування над зміцненням ідеї польсько-українського порозуміння й примирення. “У давнину наші предки виливали воду на шаблі на знак миру, союзу і братерства. І сьогодні ми, поляки й українці, хочемо влити в наші серця почуття дружби й солідарності. На порозі XXI століття пам'ятаймо про минуле, але думаймо про майбутнє!” [6, р.304; 49, с.9; 58, с.17].

Ю.Урбанович стверджував, що подолання конфліктів є імпульсом до спільного майбутнього та демонструє бажання обох народів опинитися в об'єднаній Європі. Публіцист розглядав польсько-українське примирення на фоні аналогічних процесів у Європі, зокрема, порівнював його значення з німецько-французьким [6, р.260, 304; 21; 45, с.1; 56, с.86, 88; 57].

Декларація про примирення була неоднозначно сприйнята насамперед у польському суспільстві. Публіцисти й політики націоналістичного спрямування критикували її за надмірні, на їхню думку, поступки українській стороні. Різко ставилося також питання відновлення цвинтаря Орлят у Львові [6, р.285; 38].

Польща й Україна намагалися наповнити змістом свої відносини стратегічного партнерства. Реалізація політики міжнародного примирення передбачала вирішення проблем національних меншин та історичних пам'яток. Виступаючи з промовою 24 червня 2005 р. на відкритті цвинтаря Орлят, В.Ющенко наголосив, що у Львові відбувається “історична для всієї Європи подія – примирення України і Польщі” [15]. Згідно з домовленостями 2004 р. був проведений як Рік Польщі в Україні, а 2005 р. – як рік України в Польщі [17; 60, с.22–23].

Систематично відбуваються зустрічі на найвищому рівні, діє Консультативний комітет. На засіданнях польсько-українського президентського комітету обговорюються питання європейської та євроатлантичної інтеграції, військово-політичні проблеми, енергетична безпека, хід підготовки до спільного проведення фіналу чемпіонату Європи з футболу 2012 р., культурна й наукова співпраця [61]. У 2004 р. польський президент узяв активну участь у пошуку шляхів виходу із внутрішньої української кризи в період президентських виборів [37, с.13–15]. Дві держави демонструють спільність позицій щодо питань енергетичної та військово-політичної безпеки [16].

Напередодні Бухарестського саміту НАТО президент Польщі Л.Качинський в інтерв'ю “Financial Times” виступив на підтримку приєднання України до альянсу [26; 43].

Таким чином, реалізація політики польсько-українського примирення мала закономірним результатом підписання спільної заяви президентів. У руслі цієї політики Польща й Україна поглиблюють співпрацю в галузі регіональної безпеки.

1. Les archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP). – Les coupures de presse (CP).– 1992.– Vol. 2.
2. AILP.– CP.– 1992.– Vol. 3.
3. AILP.– CP.– 1996.– Vol. 1.
4. AILP.– CP.– 1996.– Vol. 2.
5. AILP.– CP.– 1996.– Vol. 3.
6. AILP.– CP.– 1997.– Vol. 2.
7. Бахманн К. Україна, Польща та дебати про майбутнє ЄС / К. Бахманн // *І.*– 2000. – № 18 : Україна, Росія, Білорусь: три проекти. – С. 14–23.
8. Возняк Т. Моделі українсько-польського співіснування: ретроспектива та перспектива / Т. Возняк // *І.* – 1997. – № 11 : Україна – Польща: діалог над кордоном. – С. 20–36.
9. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Івченко. – К. : РІЦ УАННП, 1997. – 688 с.
10. Конституційний договір // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=1%EA%2F95-%E2%F0>.
11. Конституція України // <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1013.3.2&nobreak=1>.
12. Конституція України // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.
13. Конституція України // www.nau.kiev.ua/nau10/ukr/doc.php?code=254к/96-ВР.
14. Конституція України // www.rada.gov.ua/const/const1.htm.
15. Президенти України і Польщі взяли участь у відкритті цвинтаря Орлят // <http://www.president.gov.ua/news/656.html>.
16. Спільна заява президентів Азербайджанської Республіки, Грузії, Литовської Республіки, Республіки Польща та України щодо проекту Євро-Азіатського нафтотранспортного коридору // http://www.president.gov.ua/content/energosomeet_1.html.
17. Указ Президента України “Про проведення Року Республіки Польща в Україні” // <http://www.president.gov.ua/documents/1552.html>.
18. Чігак В. Становище Польщі у Центральній Європі та її взаємини з Україною / В. Чігак // *І.* – 1997. – № 10 : Україна – Польща наприкінці століття. – С. 168–174.
19. Bonusiak W. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1990–1996 / W. Bonusiak // *Polska i Ukraina po II wojnie światowej.* – Rzeszów, 1998. – S. 327–328.
20. Cependa I. Ukraina i Polska w poszukiwaniu wspólnej przyszłości / I. Cependa // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – Warszawa, 2000. – № X. – S. 301–306.
21. Dębski W. S. Pierwsze umowy / W. S. Dębski // *Trybuna.*– 21.05.1997. – № 117.
22. Giedroyc J. Zrozumieć znaczenie Ukrainy / J. Giedroyc // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – Warszawa, 1999. – № 8–9. – S. 352–353.
23. Gill W. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993 / W. Gill, N. Gill. – Toruń: Adam Marszałek, 2002. – 123 s.
24. Informacja o Komitecie Konsultacyjnym Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy // *Між сусідами (Między sąsiadami).* – Kraków, 1993. – № 3. – S. 156.
25. Jędraszczyk K. Kalendarium stosunków polsko-ukraińskich w latach 1991–2003 / K. Jędraszczyk // *Sprawy Wschodnie.*– 2003.– № 2–3.– S. 148.
26. Kaczynski L. Nato must embrace Ukraine and Georgia / L. Kaczynski // http://www.ft.com/cms/s/0/bff0fd5e-fe57-11dc-9e04-000077b07658.html?ncklick_check=1.
27. Kaniewicz J. O znaczeniu wizyty Krawczuka / J. Kaniewicz // *Radio Free Europe. Polish Broadcasting Department.* Program title : Facts and Views. – №. 359.
28. Kaniewicz J. O znaczeniu wizyty Krawczuka / J. Kaniewicz // *Radio Free Europe. Polish Broadcasting Department.* Program title: Fact sand Views. – №. 359.
29. Kerski B. Wiek ukraińsko-polski. Rozmowy z Bohdanem Osadczukiem / B. Kerski, J.S. Kowalczyk; Współpraca K.Zastawny. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 179 s.
30. Komunikat z posiedzenia Komitetu Konsultacyjnego Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy // *Між сусідами (Między sąsiadami).* – Kraków, 1993.). – № 3. – S. 156–158.
31. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Tekst uchwalony w dniu 2 kwietnia 1997 r. przez Zgromadzenie Narodowe // <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>.

32. Kozak S. Polska a Ukraina. Drogi i bezdroża porozumienia / S. Kozak // Więż. – 1991.– № 11–12.– Listopad – grudzień. – S. 117.
33. Kozak S. Polsko-ukraińskie spotkania. Problemy i perspektywy / S. Kozak // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1994. – № 2. – S. 9–14.
34. Kozak S. Reorientacja polskiej myśli społeczno-politycznej wobec Ukrainy / S. Kozak // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2005. – № 19–20. – S. 27–35.
35. Kozakiewicz J. Polska i Ukraina na progu trzeciego tysiąclecia / J. Kozakiewicz // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2000. – № X. – S. 294–300.
36. Krzemię E. Zapraszamy Ukrainę / E. Krzemię // Gazeta Wyborcza. – 1996. – 8–9.06.
37. Kwaśniewski A. Polska polityka wschodnia / A. Kwaśniewski // Polska polityka wschodnia : materiały konferencji zorganizowanej w dniach 28–29 października 2005 roku we Wrocławiu. – Wrocław : Kolegium Europy Wschodniej, 2005. – S. 13–15.
38. Lipiński Z. Deklaracja hańby / Z. Lipiński // Myśl Polska. – 1997. – 1.06.
39. Madera A. J. Polska polityka zagraniczna. Europa Środkowo-Wschodnia 1989 – 2003 / A. J. Madera. – Kraków, 2003. – 328 s.
40. Madera A. J. Ukraina na rozdrożu. Między Rosją a Europą / A. J. Madera. – Rzeszów : SAS, 2000. – 243 s.
41. Mała Konstytucja. Ustawa Konstytucyjna z 17 października 1992 roku o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym // http://pl.wikisource.org/wiki/Ma%C5%82a_Konstytucja_z_1992.
42. Nasze stosunki z Polska traktujemy priorytetowo. Z Bohdanem Osadczukiem, intelektualista ukraińskim, rozmawia Antoni Zambrowski // Tygodnik Solidarność. – 1992. – № 23. – S. 7.
43. NATO musi przyjąć Ukrainę i Gruzję // <http://www.prezydent.pl/x.node?id=16043126>.
44. Nowosad A. Woda wylana na szable / A. Nowosad // Nowy Dziennik. – 1997. – 22.05. – S. 1, 16.
45. Orzeł z Tryzubem // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 118. – S. 1.
46. Osadczuk B. Polska i Ukraina: bilans i perspektywa / B. Osadczuk // Odra. – 1997. – № 6. – Czerwiec.– S. 2–7.
47. Polish-Ukrainian Treaty // Radio Free Europe. Polish Broadcasting Department. Program title: Facts and Views. – 1992. – № 359. – 19 May.
48. Polska i Ukraina w nowej Europie: Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej.– Warszawa : Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 1993. – 133 s.
49. Przewyciężyć gorycz. Wspólne oświadczenie prezydentów Polski i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 118. – S. 9.
50. Romanowski A. Przeciw fatalizmowi. Polska i Ukraina: przeszłość i perspektywy / A. Romanowski // Tygodnik Powszechny. – 1992. – № 28. – S. 5.
51. Rosolak E. Zagraniczny chrzest prezydenta / E. Rosolak // Trybuna. – 1996. – № 12.
52. Rozmowa o wschodnich sąsiadach // Gazeta Wyborcza. – 1996. – 7–8.12.
53. Rozmowa z prezydentem Aleksandrem Kwaśniewskim. Rozmawiał B.Osadczuk // Dziennik Kijowski. – 1997. – № 4 (59). – Luty.– S. 1, 3.
54. Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie / B. Surmacz. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. – 266 s.
55. Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy // Kukułka J. Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej.– Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1998.– S. 219.
56. Urbanowicz J. Znak pokoju Dalsza integracja Europy jest niemożliwa bez przewyciężenia historycznych uprzedzeń / J. Urbanowicz // Wprost. – 1997. – 25.05.– S. 86, 88.
57. Wizyta na medal. Kwaśniewski: Stosunki Polski i Ukrainy są ważne i dla nas i dla Europy // Sztandar Młodych. – 1997. – № 98.
58. Wspólne oświadczenie prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu podpisane w Kijowie 21.V.1997 r. // Dziennik Związkowy. – 1997. – 13–15 VI.– S. 17.
59. Wujec H. Polsko-ukraińskie stosunki w perspektywie polskiej / H. Wujec // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2002. – № 13–14. – S. 78–82.
60. Wystąpienie Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego na uroczystej inauguracji Roku Ukrainy w Polsce // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2005. – № 19–20. – S. 22–23.
61. Zakończyło się dziewiętnaste posiedzenie polsko-ukraińskiego komitetu prezydenckiego // <http://www.studium.uw.edu.pl/?id=175&bid=1&nid=145>.

The search of ways of an international reconciliation with the aim of changing of geopolitical situation in Central East Europe was a main substance of Polish-Ukrainian relations after the Second World War. Polish-Ukrainian reconciliation took an important place in the activity of presidents of both states. Signature of common declaration in 1997 became a symbolic act of the reconciliation. At the modern stage Poland and Ukraine are demonstrating a nearness of their positions concerning regional security questions.

Key words: *mignatsionalne reconciliation, Polish-Ukrainian relation, Poland, Ukraine, president.*

УДК 94 (477.83.86)

ББК 63.3 (4 Укр.) 52

Л.І. Шологон

**“ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК” (1898–1914 рр.) ЯК ДЖЕРЕЛО ДО
ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ
ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті аналізується зміст “Літературно-наукового вісника” впродовж 1898–1914 рр. Звернуто увагу на передумови видання часопису, його редагування та висвітлення на сторінках журналу національно-культурного життя українців Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: “Літературно-науковий вісник”, Галичина, часопис.

Серед періодичних видань Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. заслуговує уваги літературно-публіцистична періодика, оскільки вона дозволяє ознайомитися з найкращими творами української літератури зазначеного періоду й прослідкувати за допомогою статей публіцистичного характеру найважливіші аспекти національно-культурного життя українців краю.

З 1880 р. у Галичині видавали журнал “Зоря”, призначений для родинного читання. Крім цього, упродовж 1894–1897 рр., завдяки зусиллям І.Франка, виходив у світ літературно-публіцистичний часопис “Житє і слово”, офіційним видавцем якого була дружина письменника Ольга, оскільки чи не єдина допомагала його редагувати [28, с.278].

Проте складно було заперечити й те, що часопис “Зоря” вимагав серйознішого підбору матеріалу та кращого редагування, а журнал “Житє і слово” мав небагато передплатників. Саме тому доцільним було об’єднати творчі зусилля обох редакційних комітетів вищезгаданих періодичних видань, щоб підняти на вищий щабель рівень нового часопису. Ініціатором таких змін виступив голова НТШ М.Грушевський, який зазначив в одному з автобіографічних творів: “З кінцем 1897 р. підніс я справу зреформовання ілюстрованого тижневика “Зоря” на літературно-науковий місячник; проект був прийнятий віділом Наукового Товариства ім. Шевченка, і з 1898 р. почав виходити “Літературно-Науковий Вісник”, а в число редакторів вступив від початку і я (заразом з Маковеем і Франком, пізніше з Гнатюком і Франком)” [4, с.277].

Джерела засвідчують, що неабиякі надії на нове літературно-публіцистичне видання покладав І.Франко, який у листопаді 1897 р., у листі до Б.Грінченка, повідомляв про те, що “Житє і слово” та “Зоря” перестають виходити у світ, а замість них зусиллями новоствореного редакційного комітету будуть видавати “Літературно-науковий вісник” (далі – ЛНВ), про який писав: “Комітет бажав би зробити “Вісник” справжнім органом не тільки для підпирання літературної продукції, а також для вироблення літературного смаку і розбудження літературних інтересів серед нашої суспільності” [48, с.49].

Видання часопису та його зміст неабияк зацікавили дослідників. Вивчення ролі ЛНВ у процесі національного відродження українців започаткував багатолітній редактор журналу І.Франко [53, с.10]. Упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. були зроблені перші спроби проаналізувати події літературного життя кінця ХІХ – початку ХХ ст. у працях Д.Дорошенка [10], І.Крип’якевича [19], В.Щурата [65]. У 40–80-х рр. ХХ ст. окремі сторони згаданої теми стали об’єктом уваги дослідників української діаспори – М.Мушинки [33], В.Сімовича [39], А.Франко-Клочко [56]. Внесок видавців ЛНВ у справу пробудження національної свідомості неабияк зацікавив сучасних науковців – О.Валіон [3], І.Іванюту [15], Н.Кузіну [20], М.Макарчука [28], А.Франка [45], Ю.Шаповала [63] та інших, які висвітлили різні аспекти цієї проблеми.

Метою статті є аналіз змісту ЛНВ упродовж 1898–1914 рр., щоб з'ясувати найважливіші тенденції національно-культурного життя українців Галичини зазначеного часового проміжку. Вважаємо, що, незважаючи на те, що журнал із 1907 р. виходив у Києві, його тематика залишалася важливою для дослідження згаданої проблеми, оскільки серед дописувачів і передплатників часопису було чимало галичан; на сторінках ЛНВ подавалося багато інформації про життя “австрійських” українців.

Біля джерел ЛНВ (у перший період його видання – 1898–1906 рр.) стояли видатні українські вчені та літератори: І.Франко (редактор), М.Грушевський, О.Маковей і В.Гнатюк. Вони ж входили до складу першої редколегії. У другий період (1907–1920 рр.), коли журнал видавали в Києві, його очолював М.Грушевський (спочатку як редактор, пізніше як шеф-редактор). До редколегій, які часто змінювалися, входили Ф.Красицький, М.Євшан, О.Кобилянська, М.Павловський, О.Левицький, В.Леонтович, О.Олесь, Ю.Сірий, Л.Старицька-Черняхівська, Л.Цегельський. У січні 1915 р. видання журналу на час дії воєнного стану було призупинено до березня 1917 р. Після відновлення видання ЛНВ у Львові (1922–1923 рр.) редактором став Д.Донцов, а до редакційного комітету входили М.Галушинський, В.Гнатюк, В.Дорошенко, Ю.Павликовський, І.Раковський, В.Целевич [63, с.4].

Про неабияку популярність ЛНВ уже в 1899 р. І.Франко писав: “Отже, можемо сказати, що на наш “Вісник” звернули увагу і поляки, і німці, і москалі, подаючи про нього звістки, перекладаючи мішени в нім праці; його багатою хронікою користувалися інші періодичні видання, цитуючи або й не цитуючи джерело...” [54, с.157].

Письменник О.Маковей про редагування ЛНВ у 1898 – на початку 1899 рр. і про працю разом із М.Грушевським та І.Франком зазначив в “Автобіографії”: “Я в товаристві сих двох учених багато навчився і під їх проводом написав дещо корисне. Втягнувся також у наукову роботу” [29, с.235]. Про роботу над ЛНВ в одній із публіцистичних статей І.Франко звернув увагу на таке: “В редакції “Літературно-наукового вісника” я зразу зайняв підрядне становище з платою, здається, по 40 ринських на місяць, а тільки по уступленні О.Маковея обняв фактичне редакторство та коректуру з платою по сто римських на місяць. В ту суму входила моя оригінальна та перекладна праця... На цьому становищі я продержався при “Літературно-науковому віснику” до кінця 1906 р., коли задля перенесення друку до Києва, я признав неможливим його редагування у Львові” [55, с.518]. Ці та інші свідчення дозволяють стверджувати, що в період 1899–1906 рр. головним редактором ЛНВ був І.Франко. Велику допомогу в підготовці до друку видання надавав інший редактор часопису – В.Гнатюк. 1901 р. І.Франко звернувся до виділу НТШ із проханням підвищити платню своєму колезі, оскільки, на його думку, вона вимагала більшої винагороди. Загалом В.Гнатюк опублікував у ЛНВ 50 наукових розвідок і понад 600 рецензій, оглядів і заміток [15, с.13].

Серед епістолярної спадщини І.Франка 1904 р. можна знайти такі рядки: “...за хворобою Гнатюка на моїх плечах завис увесь “Літературно-науковий вісник”, зависла маса іншої коректури...” [49, с.237]. Не зважаючи на це, згодом дослідники високо оцінили редакторську працю Івана Яковича, зокрема, В.Сімович написав: “Розгорніть будь-яку книжку “Літературно-наукового вісника” з того часу... скрізь відчуєте Франкову руку, з усього б'є його широке знання, з усього пробивається сила його духу” [39, с.165].

До 1901 р. ЛНВ могли передплачувати читачі з Наддніпрянської України. Проте поступово зростаюча популярність часопису призвела до того, що на підставі Емського указу 1876 р. ввезення журналу на територію Росії було заборонене. Редакція розцінила це як “брутальний удар”, що, безумовно, завдав виданню певних матеріальних збитків, але не досяг остаточної мети – зруйнувати “центральный орган української літератури” [52, с.39; 61, арк.1]. Навпаки, тепер вона могла працювати вільно, без поправок на

можливі заборони та компромісного замовчування найгостріших аспектів в аналізі подій.

Про причини перенесення редакції ЛНВ до Києва І.Крип'якевич у праці “Михайло Грушевський. Життя і діяльність” зазначив: “Та цей журнал мав іще інше значення: він мав єднати галицьких та буковинських українців із наддністрянськими... коли першою російською революцією (1905 р.) впала заборона з українського слова він (М.Грушевський. – Л.Ш.) переніс (1907 р.) “Вісник” до Києва. Цей журнал об'єднав передзбручанських і забручанських українців уже з Києва...” [19, с.463].

Зміни в складі редакційного комітету ЛНВ 1907 р., на думку багатьох сучасників тих подій та окремих дослідників, призвели до погіршення літературного і наукового рівня видання. Часопис часто критикували на сторінках періодичних видань Галичини [23; 24, с.10]. Не міг не звернути уваги на його зміст І.Франко, який писав у листі до письменниці Н.Кибальчич: “Я мав розмову з проф. Грушевським про редагування “Вісника” в році 1908 і прямо скандальні речі, які друкувались там протягом цілого року, та він на своє оправдання знає тільки одно сказати, що ліпших йому не присилають” [50, с.370].

Дослідниця “київського періоду” видання ЛНВ Н.Кузіна аргументувала це тим, що становлення часопису в Києві супроводжували значні матеріальні труднощі, а переважна більшість громадян байдуже ставилася до своєї преси. Свідомі українці бажали отримувати журнал для ознайомлення з українським національним рухом у переважній більшості безкоштовно, мотивуючи це відсутністю грошей. Тому редакція з огляду на матеріальний стан деяких категорій населення: учнів, студентів, сільських учителів, службовців, робітників і селян надавала пільги при передплаті [62, арк.1].

Значною перешкодою для розвитку часопису були цензурні установи, зокрема, за наказом генерал-губернатора було покладено пильний нагляд за редагованим М.Грушевським журналом.

Однією з особливостей видання ЛНВ у 1907–1914 рр. було одночасне видання часопису в Києві та Львові. Перебуваючи переважно більшість часу в Галичині, М.Грушевський через листування продовжував бути в курсі всіх справ редакції – від фінансових проблем до змісту кожної окремої книги, і ця обставина, як засвідчують джерела, створювала неабиякі труднощі в керівництві київським виданням часопису, що не могло не позначитися на рівні видання [20, с.11].

Не зважаючи на це, М.Грушевський, звертаючись у квітні 1912 р. до читачів ЛНВ у зв'язку з п'ятиріччям перенесення видання часопису до Києва, дав високу оцінку творчим зусиллям редколегії й заявив про складання повноважень редактора (практично залишаючись і надалі шеф-редактором місячника). Далі до 1920 р., тобто до завершення київського періоду ЛНВ, редколегію очолював О.Олесь [6, с.3].

Щодо змісту видання, то традиційним для літературного вісника був поділ опублікованого матеріалу на дві частини: художню та публіцистичну. У першій публікували свої прозові твори та драми І.Франко, В.Стефанік, Марко Черемшина, М.Грушевський, О.Маковей, О.Кобилянська, Н.Кобринська, С.Ковалів, А.Крушельницький, Леся Українка, М.Коцюбинський, О.Кониський, Б.Лепкий, С.Єфремов, Г.Хоткевич, Б.Грінченко, І.Липа, К.Гриничева, Н.Кибальчич, В.Винниченко, Л.Старицька-Черняхівська, О.Олесь та інші; поезії – Леся Українка, І.Франко, Б.Грінченко, П.Грабовський, Г.Хоткевич, Б.Лепкий, М.Рильський, Уляна Кравченко, Х.Алчевська, П.Град. На сторінках ЛНВ розміщували свої літературні твори як відомі письменники, так і початківці. В автобіографічному творі Марко Черемшина писав: “Коли засновано “Літературно-науковий вісник”, я, за порадою Франка, виступив у ньому з своїми неореалістичними новелами з мужицького життя та залишив поезію в прозі” [32, с.175]. В.Стефанік одні з перших своїх оповідань також опублікував у ЛНВ. Письменник у

1900 р. погодився на стипендію в розмірі 50 золотих ринських від НТШ і зобов'язався всі свої твори публікувати на сторінках часопису [22, с.217].

Серед творів зарубіжної літератури, перекладених українською мовою, заслуговують уваги гуморески М.Твена та його оповідання “Рай чи пекло” (переклад М.Лозинського), гумористичні оповідання К.Джерома в перекладі О.Маковея, добірка грузинських поезій, перекладена українською М.Білоусенком, німецьких Й.Гетте (в перекладі П.Куліша), оповідання А.Чехова (переклав М.Грушевський) [27].

Не менш змістовною була публіцистична частина ЛНВ. Варто звернути увагу на ряд її статей і рубрик. Одними з найцікавіших, на наш погляд, були розвідки О.Маковея під назвою “Літературно-критична студія” [31, с.152], де автор зробив професійний аналіз творчості відомих письменників: А.Чайковського, С.Коваліва, О.Кобилянської, П.Грабовського, П.Куліша та інших. Традиційною для перших томів літературного вісника була оцінка нових творів української літератури, зокрема, оповідання “Царівна” О.Кобилянської [8, с.174], повісті І.Франка “Для домашнього огнища” [5, с.26], історичної драми М.Старицького “Богдан Хмельницький” [43, с.11] тощо. Як правило, їх публікували під заголовком “Новинки нашої літератури”. Читачі, які цікавилися розвитком як вітчизняного, так і зарубіжного літературного процесів і науковим життям, могли знайти чимало цінного для себе в рубриках: “З інтернаціональних наукових конгресів” [13, с.1], “З російської України” [14, с.190], “З чужих літератур” [47, с.167], “З життя і письменства” [30, с.162], “Хроніка і бібліографія” [57, с.182]. 1902 р. з'явилися нові: “Уваги на сучасні теми”, “Наші театральні новини”, “Наукові листки” (повідомляли останні новини наукового життя), “Над свіжими могилами” (публікували некрологи та посмертні згадки про відомих людей); 1907 р. у зв'язку з перенесенням видання місячника до Києва з'явилися такі тематичні напрями: “Із українського життя в Росії”, “Із австрійської України”, “Огляди” (повідомляли про події суспільно-політичного життя у світі) [35, с.140].

Якщо зупинитися більш детально на змісті окремих тематичних добірок, то варто зазначити, що досить цікаво була побудована рубрика “Хроніка і бібліографія”, де вміщувалося чимало змістовної та різнопланової інформації. Зокрема, у книзі другій за 1899 р. усі повідомлення розділили на шість окремих груп: I. Рецензії і звістки; II. Нові книжки; III. З газет і журналів; IV. Пам'ятні дні; V. З науки і штуки; VI. Із суспільного життя [57, с.185]. Наприклад, у другій групі, інформуючи про нові видання, розповідалося про оповідання В.Стефаніка, О.Кобилянської, В.Щурата, Є.Гребінки, П.Квітки-Основ'яненка; у п'ятій – “З науки і штуки” – про буковинські початкові школи в 1898 р., університетську бібліотеку у Львові, український театр і археологічні розкопки в Херсонесі.

1904 р. рубрика “Хроніка і бібліографія” мала такі складові частини: 1. З літератури і науки; 2. Нові книжки; 3. Театр і штука; 4. Некрологи; 5. Персоналії; 6. З громадського життя; 7. Від редакції [59, с.185]. Проте вона була не менш цікавою, ніж у попередні роки. 1907 р. вищезгадана рубрика у вигляді словника з окремими підрубриками зникає.

Варто звернути увагу на добірку “Із чужих літератур”, автором якої до 1912 р. був І.Франко, де повідомлялося про життєвий і творчий шлях Е.Золя, творчість Д.Алігієрі, В.Гюго, роман Л.Толстого “Воскресення” [16, с.54] тощо. Згодом, у рамках вищезгаданої рубрики, почали публікувати статті й інші автори, зокрема, Ю.Сірий із нагоди століття від дня народження Ч.Діккенса, М.Євшан – про творчість письменника та публіциста Ж.-Ж.Руссо, С.Русова – розвідку про сербську літературу [38, с.120]. Аналіз згаданих публікацій дозволяє стверджувати про широкий кругозір співробітників ЛНВ, який не обмежувався лише україномовними творами. Вони були знайомі з найкращими здобутками світової літератури й намагалися проінформувати про них своїх читачів.

Якщо спочатку літературні твори й окремі тематичні рубрики публікували не в строгому порядку, то з 1904 р. на сторінках ЛНВ спостерігається більш чітка їх структуризація [25]. Зокрема, літературна частина журналу мала такі підрозділи: I. Поезії; II. Повісті, новели, драми. Третій підрозділ “Література, наука, штука” включав різноманітні рубрики публіцистичного та бібліографічного характеру. 1907 р. розділ другий отримав назву “Повісті, новели, драми, мемуари”; третій “Література, наука, суспільне жите” [26]. 1911 р. бібліографію виділили в окремий – четвертий розділ. До нього ввійшли повідомлення інформаційного характеру в рубриках “Книжки надіслані до редакції”, “Нові українські книжки і брошури”, “Від редакції”, “Оголошення”.

Не менше уваги заслуговують розвідки публіцистичного змісту, які дозволяють досліднику ознайомитися з найвідомішими постатями в тодішньому літературному житті Галичини, Буковини та Наддніпрянщини, отримати інформацію про розвиток музичного й образотворчого мистецтва, театру тощо.

Серед письменників Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не можна не помітити велич таланту І.Франка. 1898 р. на сторінках ЛНВ опублікували статтю “Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка”, де розповіли про святковий захід, влаштований із нагоди ювілею, у якому взяли участь численні представники студентства та видатні українські громадсько-політичні діячі: М.Грушевський, В.Гнатюк, Н.Кобринська. Часопис надрукував промови про значення літературної та громадської праці І.Франка, яку переоцінити, безперечно, дуже важко. Варто звернути увагу на слова М.Грушевського на святкуванні ювілею, який зазначив: “Красна література і театр, публіцистика і суспільні студії, наука і популярна література, не кажу вже за політичне і суспільне жите – в усіх сферах нашого культурного життя ми бачимо ювілята; скрізь зіставляє він визначні сліди, підпорядковуючи свої особисті симпатії й нахили моментальним потребам своєї суспільності” [66, с.113].

У ЛНВ вмістили також багато інформації про східноукраїнських поетів і письменників, громадських діячів у посмертних згадках, надрукованих у пам'ять про видатних людей, що пішли з життя. У серії невеликих розвідок “Над світлими могилами” [34, с.160] 1902 р. опублікували спогади про Тадея Рильського й Олександра Кониського.

Редакція журналу не могла оминати увагою смерті 27 квітня 1904 р. відомого українського драматурга, співробітника ЛНВ М.Старицького [60]. Автор статті повідомив читачів, що письменник свої перші твори опублікував у Галичині: 1865 р. – вірші в журналі “Нива”, згодом драматичні твори в часописах “Правда”, “Зоря” та ін.

1913 р. українська література втратила двох своїх видатних діячів: Лесю Українку та М.Коцюбинського. Редакція журналу не могла залишитись осторонь таких подій. Одна з книг за 1913 р. розпочиналася словами: “Незабутній пам'яті Лесі Українки сю книжку присвячує редакція “Літературно-Наукового Вісника”, котрий вона стільки літ прикрашувала своїми творами”. Усі публіцистичні розвідки в цьому томі часопису присвятили великій поетесі. Дуже влучно про велич її таланту та громадянську мужність написала Л.Старицька-Черняхівська: “Червоною ниткою переткано всю творчість Лесину почуттям високого героїзму. Героїнею була вона і в поезії і в щоденному життю... її героїзм був героїзмом великого серця й залізної волі, що бореться з щоденними буднями” [41, с.30].

Книга четверта за 1913 р. вийшла у світ з епіграфом: “Пам'яті Михайла Коцюбинського” (род. 1864, ум. 1913. 12 квітня) автора “Цвіта яблуні”, “Для загального добра”, “В путях шайтана”, “Intermezzo”, “Що записано в книгу життя”, “Тіні забутих предків” і т. д., невомного співробітника “Літературно-Наукового Вісника” присвячує сю книжку. Редакція”. М.Грушевський у статті “Сумний Великдень” [7] повідомив, що саме під час радісних Великодніх свят український народ утратив талановитого письменника й активного громадсько-політичного діяча. Крім літературознавчих розвідок, у

яких Л.Старицька-Черняхівська [40], В.Леонтович [21] та інші високо оцінили творчий доробок М.Коцюбинського, на сторінках цього випуску ЛНВ опублікували статтю М.Жука, де автор зробив аналіз громадської праці письменника та зазначив: “Бо коли постала у Чернігові “Просвіта”, і повстала за допомогою покійного, то діяльність голови її – М.М.Коцюбинського була чи не найбільшою за увесь час, поки він господарював у ній. Найважливіші ініціативи були з його боку, чорна (буденна. – Л.Ш.) робота виконувалася ним старанно...” [12, с.233].

1914 р. запам’ятався українцям численними святковими заходами з нагоди визначного ювілею – століття від дня народження Т.Г.Шевченка. Редакція літературного вісника також ушанувала пам’ять великого генія, присвятивши йому один із томів за 1914 р., на сторінках якого М.Грушевський писав: “З столітньої перспективи все ясніше вирисовується перед нинішнім поколінням великий і радісний момент приходу на землю “Апостола правди”, національного пророка, котрому судилося відкрити нову епоху в життю нашого народу, сказавши те велике слово...” [9, с.212]. Не менш цікавими були статті й інших авторів, зокрема І.Стешенка “Наша велика книга” [42], С.Русової “Жінка в поезії Шевченка” [37], Д.Антоновича “Естетичні погляди Шевченка” [1], К.Широцького “Русалки” (Картина Шевченка)” [64], у яких зроблено аналіз як літературної, так і малярської творчості Великого Кобзаря.

Редакція ЛНВ не оминула увагою становлення та розвитку українського музичного мистецтва, яке справедливо пов’язували з творчістю М.В.Лисенка. І.Франко в статті “Лисенкове свято в Австрії” [51] розповів про святкування впродовж 6–13 грудня 1904 р. у Галичині та Буковині тридцятилітнього ювілею його композиторської праці. Жителі західноукраїнських земель, як зазначив автор, дуже тепло зустрічали М.Лисенка на своїй землі.

Після смерті великого композитора в 1912 р. на сторінках журналу опублікували чимало статей, де зробили спробу оцінити значення його творчості для формування національного музичного мистецтва. В одній із них композитор Ф.Колесса зазначив: “Через артистичне оброблене українських народніх мотивів та через свої оригінальні твори Лисенко став творцем української національної музики, впровадив її на широкий шлях світової культури музичної, яку й збагатив скарбами українського народного духа” [18, с.262].

Цікаві спогади про М.В.Лисенка в ЛНВ надрукували письменниця О.Пчілка [36] та мистецтвознавець Л.Кобилянський. Вони розповіли не лише про знайомство з композитором, побутові умови життя, а й про створення ним знаменитих опер “Тарас Бульба” та “Різдвяна ніч”. Про останню Л.Кобилянський писав: “В історії культурного відродження української нації стала ся подія великої ваги й великого значіння – народилася національна українська опера” [17, с.498].

Заслугують уваги публікації журналу про театральне життя. Зокрема, І.Франко присвятив одну із статей І.Тобілевичу (Карпенку-Карому): “Одному із батьків новочасного українського театру, визначному артисту та великому драматургу” [46, с.237].

З нагоди двадцятилітньої праці на театральній сцені професійної актриси М.Заньковецької в ЛНВ В.Дорошенко опублікував змістовну розвідку, де високо оцінив її творчість: “...се найбільший талант, який має український театр за весь час свого існування і взагалі одна з видатних артисток, яких бачив цивілізований світ у ХХ столітті” [11, с.312].

Деякі цікаві розвідки вмістила редакційна колегія про українське образотворче мистецтво Галичини. 1905 р. Р.Братковський [2, с.249] повідомив про першу виставку українських митців у Львові, яку організувало “Товариство прихильників української науки, літератури і штуки” за активною участю художника І.Труша й професора М.Грушевського. На виставці експонували дерев’яні вироби, виготовлені

майстрами з родини Шкрібляків, народний одяг, картини художників І.Труша, Ю.Панькевича, М.Жука, М.Бойчука. Автор зробив професійний аналіз вищезгаданих творів образотворчого мистецтва, звертаючи увагу не лише на талант їхніх авторів, але й на певні недоліки їхньої творчості.

І.Труш, публікуючи повідомлення про смерть поета й художника Корнила Устиновича [44, с.218], розповів читачам про його літературну та малярську працю. Автор звернув увагу на те, що талант художника не міг повністю розкритися, оскільки Віденська академія штук красних, де він навчався, не розвивала справжнього таланту, а лише вчила малювати. Саме тому, на думку І.Труша, твори К.Устиновича, зокрема “Мойсей”, “Гуцулка”, написані з певними хибами. Оскільки він не підтримував стосунків із львівським “Товариством для розвою руської штуки”, то було складно відкрити нові грані свого таланту.

Підсумовуючи огляд, можна зробити висновок, що завдяки видатним ученим і літераторам, причетним до редагування ЛНВ упродовж 1898–1906 рр., часопис став одним із провідних українських літературно-публіцистичних журналів. Видання ЛНВ у Києві в 1907–1914 рр., що було зумовлено прагненням об’єднати українців Галичини, Буковини та Наддніпрянщини, супроводжувалося певними політичними й організаційними перешкодами, що дещо знизило його літературний і науковий рівень. Не зважаючи на це, поезії та прозові твори, опубліковані на сторінках журналу, знайомили читачів із найкращими здобутками української та зарубіжної літератури. Часопис також суттєво розширив кругозір читача, який цікавився розвитком музичного й образотворчого мистецтва, театру тощо.

Окремі випуски журналу, присвячені видатним постатям української літератури, зокрема, Лесі Українці, М.Коцюбинському, Т.Шевченку та іншим, публікували не лише художні твори й поезії, але й різнопланові матеріали про згаданих письменників: спогади сучасників, статті літературознавців, які подали аналіз різних аспектів їхньої творчості.

Загалом, видання ЛНВ, завдяки своїй змістовності й оригінальності, було непересічною подією для українців Галичини та Наддніпрянщини, а матеріали часопису, на нашу думку, є цінним джерелом для відтворення національно-культурного життя кінця ХІХ – початку ХХ ст.

1. Антонович Д. Естетичні погляди Шевченка / Д. Антонович // Літературно-науковий вісник (далі – ЛНВ). – 1914. – Т. 65. – С. 258–265.
2. Братковський Р. Перша виставка українського мистецтва у Львові / Р. Братковський // ЛНВ. – 1905. – Т. 29. – С. 249–256.
3. Валіон О. Роль М. Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07. 00. 01 / О. Валіон. – Чернівці, 2003. – 20 с.
4. Грушевський М. Автобіографія, 1926 р. / М. Грушевський // Великий українець : Матеріали з діяльності М. С. Грушевського / упоряд. А. П. Демиденко. – К. : Веселка, 1992. – С. 220–240.
5. Грушевський М. Для домашнього огнища, повість Івана Франка / М. Грушевський // ЛНВ. – 1898. – Т. 1. – С. 26–30.
6. Грушевський М. П’ять днів тому... / М. Грушевський. – 1912. – Т. 58. – С. 3–9.
7. Грушевський М. Сумний Великдень / М. Грушевський // ЛНВ. – 1913. – Т. 64. – Кн. ІV. – С. 194–198.
8. Грушевський М. Царівна, оповідане О.Кобилянської / М. Грушевський // ЛНВ. – 1898. – Т. 1. – С. 174–176.
9. Грушевський М. Шевченкове столітє / М. Грушевський // ЛНВ. – 1914. – Т. 65. – С. 212–218.
10. Д. Д. Три роки відновленого Л.Н.Вісника / Д. Д. // ЛНВ. – 1925. – Т. 87. – Кн. 7–8. – С. 337–340.
11. Дорошенко В. Марія Заньковецька (До 25-літнього ювілею її сценічної діяльності) / В. Дорошенко // ЛНВ. – 1908. – Т. 41. – С. 312–316.
12. Жук Л. Погасле світло. Незабутньої пам’яті М. М.Коцюбинського / Л. Жук // ЛНВ. 1913. – Т. 64. – Кн. ІV. – С. 223–331.

13. З інтернаціональних наукових конгресів // ЛНВ. – 1898. – Т. 1. – С. 1–16.
14. З російської України // ЛНВ. – 1898. – Т. 2. – С. 190–195.
15. Іванюта І. Наукова і громадсько-політична діяльність академіка В. Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07. 00. 01 / І. Іванюта. – Чернівці, 2002. – 20 с.
16. Із чужих літератур. “Воскресенє” Толстого // ЛНВ. – 1900. – С. 54–60.
17. Кобилянський Л. Спомини про Л. В. Лисенка (з приводу перших роковин смерті батька української музики) / Л. Кобилянський // ЛНВ. – 1913. – Т. 61. – С. 498–502.
18. Колесса Ф. Народній напрям в творчості Миколи Лисенка / Ф. Колесса // ЛНВ. – 1913. – Т. 61. – С. 262–267.
19. Крип’якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність. На честь 125-річчя з дня народження М. С. Грушевського / І. Крип’якевич // Великий українець : Матеріали з діяльності М. С. Грушевського / упор. А. П. Демиденко. – К. : Веселка, 1992. – С. 448–483.
20. Кузіна Н. Роль “Літературно-наукового вісника” в національному відродженні України (Київський період 1907–1919 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07. 00. 01 / Н. Кузіна. – К., 2003. – 18 с.
21. Леонтович В. Естетизм М. М. Коцюбинського / В. Леонтович // ЛНВ. – 1913. – Т. 64. – Кн. IV. – С. 199–203.
22. Лист до О. Гаморак. Краків, 6 червня 1900 р. // Стефанік В. Повне зібрання творів в трьох томах. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1952. – Т. 3 : Листи. – С. 217–218.
23. Липа І. Ще про “Літературно-Науковий Вісник” / І. Липа // Діло. – 1911. – 8 лютого.
24. Лукич І. Іван Франко. Кілька спогадів його сучасника і співробітника / І. Лукич. – Філадельфія: З друкарні при Сирітським Домі, 1927. – 37 с.
25. ЛНВ. – 1904. – Т. 25. – С. 3–120; С. 150–200.
26. ЛНВ. – 1907. – Т. 38. – С. 3–120.
27. ЛНВ. – 1911. – Т. 55. – С. 180–200.
28. Макарчук С. Писемні джерела з історії України / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – 352 с.
29. Маковей О. Автобіографія / О. Маковей // ЛНВ. – 1925. – Кн. XI. – С. 230–240.
30. Маковей О. З життя і письменства. Слово і діло галицьких москвофілів / О. Маковей // ЛНВ. – 1899. – Т. 5. – С. 162–176.
31. Маковей О. Літературно-критична студія / О. Маковей // ЛНВ. – 1898. – Т. 1. – С. 152–173.
32. Марко Черемшина. Автобіографія / Марко Черемшина // Марко Черемшина. Твори в двох томах / за ред. Ф. П. Погребника. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 2. – С. 170–180.
33. Мушинка М. Володимир Гнатюк: життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства / М. Мушинка. – Париж ; Нью-Йорк ; Сідней ; Торонто, 1987. – 307 с.
34. Над свіжими могилами // ЛНВ. – 1902. – Т. 20. – С. 160–175.
35. Огляди // ЛНВ. – 1907. – Т. 38. – С. 140–162.
36. Пчілка О. Микола Лисенко (Спогади і думки) / О. Пчілка // ЛНВ. – 1913. – Т. 61. – С. 235–254.
37. Русова С. Жінка в поезії Шевченка / С. Русова // ЛНВ. – 1914. – Т. 65. – С. 242–247.
38. Русова С. Дещо про сербську сучасну літературу / С. Русова // ЛНВ. – 1913. – Т. 64. – С. 120–128.
39. Сімович В. Іван Франко: його життя та діяльність / В. Сімович. – Львів : Українське видавництво, 1946. – 112 с.
40. Старицька-Черняхівська Л. Елементи творчості М. Коцюбинського / Л. Старицька-Черняхівська // ЛНВ. – 1913. – Т. 64. – Кн. IV. – С. 204–219.
41. Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки / Л. Старицька-Черняхівська // ЛНВ. – 1913. – Т. 64. – Кн. III. – С. 30–36.
42. Стешенко І. Наша велика книга / І. Стешенко // ЛНВ. – 1914. – Т. 65. – С. 117–225.
43. Томашівський С. Богдан Хмельницький, історична драма М. Старицького / С. Томашівський // ЛНВ. – 1898. – Т. 4. – С. 11–20.
44. Труш І. Корнило Устиянович (Некролог) / І. Труш // ЛНВ. – 1903. – Т. 23. – С. 218–222.
45. Франко А. Науково-організаційна і видавнича діяльність І. Франка у Науковому товаристві ім. Шевченка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07. 00. 01 / А. Франко. – К., 1995. – 28 с.
46. Франко І. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) / І. Франко // ЛНВ. – 1908. – Т. 41. – С. 237–243.
47. Франко І. Із чужих літератур. Сучасні польські поети / І. Франко // ЛНВ. – 1899. – Т. 5. – С. 176–200.
48. Франко І. Лист до Б. Д. Грінченка. Львів, 19 листопада 1897 р. / І. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів у 50-ти томах. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916). – С. 49–50.
49. Франко І. Лист до А. Ю. Кримського. Львів, 22 лютого 1904 р. / І. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів. – Т. 50. – С. 237–239.
50. Франко І. Лист до Н. К. Кибальчич. Ловрана, 9 березня 1909 р. / І. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів. – Т. 50. – С. 370–371.
51. Франко І. Лисенкове свято в Австрії / І. Франко // ЛНВ. – 1904. – Т. 25. – С. 47–52.
52. Франко І. Уваги на сучасні теми: Заборона “Літературно-Наукового Вісника” в Росії / І. Франко // ЛНВ. – 1901. – Т. 16. – С. 39–42.
53. Франко І. Українська література за 1899 рік / І. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів у 50-ти томах. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 33 : Літературно-критичні праці (1900–1902). – С. 10–13.
54. Франко І. Українсько-руська література і наука в 1899 році / І. Франко // Мозаїка із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50-ти томах / [упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко]. – Львів : Каменяр, 2001. – С. 155 – 159.
55. Франко І. Ціна літературної праці / І. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів у 50-ти томах. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 38 : Літературно-критичні праці (1896–1911). – С. 518–523.
56. Франко-Клочко А. Іван Франко і його родина. Спомини / А. Франко-Клочко. – Торонто : Ліга визволення України, 1956. – 130 с.
57. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – 1899. – Т. 6. – С. 185–200.
58. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – 1900. – Т. 11. – С. 204–216.
59. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – 1904. – Т. 25. – С. 185–200.
60. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. – 1904. – Т. 26. – С. 123–124.
61. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 401, оп. 1. Редакція журналу “Літературно-науковий вісник” м. Львів. Спр. 5. Лист Грушевського М. міністру внутрішніх справ Російської імперії з пропозицією зняти заборону на розповсюдження журналу в Східній Україні. 1904 р. – 1 арк.
62. ЦДІА України у Львові, ф. 401, оп. 1, спр. 11. Списки передплатників журналу з Кисва, Полтави, Харкова та інших міст. 1907 р. – 1 арк.
63. Шаповал Ю. “Літературно-науковий вісник” (1898–1932 рр.) : творення державницької ідеології українства / Ю. Шаповал. – Львів, 2000. – 352 с.
64. Широцький К. “Русалки” (Картини Шевченка) / К. Широцький // ЛНВ. – 1914. – Т. 65. – С. 282–287.
65. Щурат В. Тоді це було ще маревом / В. Щурат // Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 276–280.
66. Ювилей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка // ЛНВ. – 1898. – Т. 4. – С. 113–120.

The article analyses the contents of the Literary & Scientific Reporter within 1898 – 1914. The author pays attention also to the preconditions for the periodical publishing and editing and for displaying of Ukrainians' national and cultural life in Galychyna at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries.

Key words: the Literary & Scientific Reporter, Galychyna, periodicals.

УДК 930.1:94(477) “1920-1941”

ББК 63.3 (4 Укр)

Н.М. Надурак

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДІЯЛЬНОСТІ УВО-ОУН (1920–1941 рр.)

Стаття присвячена дослідженню основних етапів сучасної української історіографії діяльності Української військової організації та Організації українських націоналістів у 1920–1941 рр. Проаналізовано особливості та рівень дослідження проблеми в сучасній українській науковій літературі, визначено найбільш складні та дискусійні питання історії українського націоналістичного руху міжвоєнного часу, зроблено висновки, що саме сучасні дослідники намагаються утвердитися на позиціях об’єктивного бачення проблеми.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, діаспорна історіографія, радянська історіографія, український національно-визвольний рух, Українська військова організація, Організація українських націоналістів, історіографічний етап, націоналістичний рух.

З проголошенням незалежності України й зміною методологічної основи гуманітарних наук розпочався новий етап дослідження історії національно-визвольної боротьби 20–30-х рр. XX ст. На початку 90-х рр. українські історики та суспільство по-новому відкривають для себе чимало проблем національної історії, серед яких діяльність Української військової організації та Організації українських націоналістів у 1920–1941 рр., яка хвилює й особливо цікавить у зв’язку з наявністю очевидців і хронологічною близькістю до сучасності подій, що викликають суперечливі емоції в суспільстві. У сучасній українській історичній науці домінує точка зору, що бере свій початок

у дослідженнях українських діаспорних авторів і зображує діяльність УВО-ОУН як яскравий прояв українського національно-визвольного руху. Провідниками в немарксистську історіографію України на початку 90-х рр. стали саме праці діаспорних дослідників, які сприймалися тоді вітчизняними істориками без критики й упереджень [5; 29; 41; 49]. Відбувалося чимало конференцій із питань історії націоналістичного руху, на яких вітчизняні дослідники робили перші спроби перегляду важливих проблем української історії, однак вони ще несли на собі відбиток радянських часів у позиціях дослідників. У незалежній Україні, як і в інших посткомуністичних державах Східної Європи, гострі питання минулого, серед яких діяльність УВО-ОУН, опинилися у вирі запеклих дискусій. З початку 90-х років дана тематика стала досить популярною в середовищі наукової громадськості й широкого читацького загалу. Проте, як констатують Д.Веденєєв і Г.Биструхін, “проблема історії українського націоналістичного руху в цей час стає заручницею ідейно-політичних пристрастей у суспільстві, а ставлення до цього феномену історії України ХХ ст. – індикатором політичних уподобань та спрямувань особи або громадського об’єднання” [12, с.54].

Оцінюючи розвиток досліджень із даного питання на сучасному етапі, потрібно сказати, що його головним досягненням стало перенесення центру вивчення історії українського націоналістичного руху до України. Від часу здобуття Україною незалежності історіографія діяльності українського націоналістичного руху переживає період динамічного розвитку. На сьогодні знято ідеологічні заборони й обмеження на доступ до раніше закритих архівів, до наукового обігу залучено сотні не відомих раніше документів, опубліковано десятки загальних і монографічних досліджень, наукових і популярних брошур, статей. Отож необхідність історіографічного осмислення праць сучасних дослідників про діяльність УВО-ОУН (1920–1941 рр.) назріла вже давно, а внаслідок нинішнього різкого зростання кількості публікацій про неї навіть загострилася.

На підставі узагальнення досвіду попередньої діаспорної історіографії та із залученням широкого кола джерельних матеріалів вітчизняні історики отримали можливість по-новому підійти до вивчення проблеми. Однак надмірне захоплення діаспорними авторитетами та радикальність в оцінках призвели до того, що перші праці сучасних вітчизняних дослідників вносять мало принципово нового в розробку теми. Для них характерні некритичність, апологетичність, недостатнє використання джерельної бази, романтизм й ідеологізація в оцінці діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.) [9; 17; 60]. Відомий вітчизняний історик О.Рєєнт зазначив: “Після набуття Україною незалежності науковцям стали доступними колись засекречені архівні комплекси, зник тиск з боку партійно-ідеологічної цензури на обрання тематики, визначення її актуальності. Це викликало значне розширення тематичного поля, постановку нових проблем та спроби їх нетрадиційного вирішення. Разом з тим, з’явився ухил в бік націоналістичних побудов, які можна сприймати як “хворобу росту” і природну реакцію на десятиріччя дискримінації щодо національної тематики” [50, с.283].

Можна виокремити два полюси бачення діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.). Перший – політизований та емоційно-пропагандистський, що характеризується відвертим підпорядкуванням політичним й ідейним потребам, свідомим запереченням, замовчуванням або перекошуванням доведених фактів, односторонністю та тенденційністю у висвітленні, наявністю лексичних штамів, непримиримим ставленням до інших думок і некоректністю стосовно опонентів. Притаманний він авторам, які продовжують діаспорну або радянську історіографічну традицію [13; 14; 32; 52]. Другий напрям – науковий, відзначається об’єктивністю й ґрунтовністю висвітлення проблеми та залученням широкого кола джерел.

Ще однією особливістю сучасного історіографічного етапу дослідження проблеми є введення в науковий обіг великої кількості нових архівних та історіографічних

джерел, публікація документальних видань, мемуарних і монографічних праць про національно-визвольний рух [1; 6; 7]. Значну цікавість становить сорокашеститомне серійне книжкове видання “Літопису Української повстанської армії” й одинадцятитомне, започатковане в Києві видання “Літопису УПА” [3; 4]. Велика кількість документів опублікована в тритомному збірнику документів “Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті” за редакцією Т.Гунчака та Р.Сольчаника [8]. Тематично цікавим є збірник документів “Розкол ОУН (1939–1940)”, підготований В.Косиком, більшість документів якого були опубліковані в Україні вперше [2].

Перша половина 90-х рр. стала для сучасної української історіографії періодом досліджень різноманітних аспектів діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.). Помітний внесок у цьому напрямі зробили вітчизняні історики Я.Грицак, М.Кугутяк, М.Швагуляк, О.Зайцев, І.Білас, які не тільки дали загальну характеристику діяльності українського націоналістичного руху в міжвоєнний період, а й розкрили його ідеологію, цілі та методи діяльності, взаємовідносини з українськими політичними середовищами Галичини й польською владою [10; 18; 30; 31; 62; 63]. У працях цих дослідників уперше робилися спроби дати більш виважену оцінку діяльності УВО-ОУН та її місцю й ролі в національно-визвольному процесі 20–30-х рр. ХХ ст.

Значний резонанс у наукових колах викликав підручник з історії України Я.Грицака, що містить розділ про інтегральний націоналізм [16]. Автор висвітлює процес становлення УВО, її радикалізацію під впливом ідей Д.Донцова, розглядає причини творення ОУН, її бойову діяльність, характеризує співпрацю з Німеччиною.

Окремі аспекти діяльності українського націоналістичного руху висвітлюються в низці праць із суспільно-політичної історії України ХХ ст. С.Кульчицького, Ю.Шаповала, Я.Малика та ін. [34; 43; 61].

З середини 90-х рр. можна говорити про початок нового етапу в дослідженні проблеми. Українська історіографія поступово звільняється від впливу діаспори, з’являються перші наукові роботи комплексного характеру з ґрунтовним висвітленням проблеми. Саме до таких “ластівок” слід віднести серію монографій А.Кентія [23; 24; 25], праці С.Кульчицького, Г.Касьянова, Ю.Киричука, І.Федика, В.Кучера, І.Васюти, М.Кучерепи, В.Литвина [11; 34; 35; 36; 37; 59], для яких характерними є ґрунтовна джерельна основа, прагнення до об’єктивного й неупередженого дослідження різноманітних аспектів та етапів національно-визвольної боротьби. Вихід цих фундаментальних праць знаменував процеси очищення історії українського націоналістичного руху від характерного для радянської історіографії негативізму й упередженості науковців діаспори та деяких зарубіжних фахівців [40, с.50].

Актуалізації дослідження проблеми сприяло також створення 12 вересня 1997 р. Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, робочу групу істориків при якій очолював С.Кульчицький. Неоднозначне сприйняття українським суспільством діяльності українського націоналістичного руху в першій половині ХХ ст. означило мету діяльності комісії – підготовку наукового висновку про діяльність ОУН і УПА. Комісія провела широкомасштабну роботу зі збору документів і матеріалів із проблеми, проведення конференцій і круглих столів, публікації досліджень, звітів і висновків. У рамках роботи цієї групи було видано близько двадцяти семи наукових робіт.

Протягом 1998–1999 рр. для потреб комісії А.Кентій опублікував ряд нарисів з історії українського націоналістичного руху, а у 2005 р. вийшло друге, виправлене й доповнене видання цієї серії книжок – “Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956” [22]. Головну увагу автор приділив розкриттю проблем утворення УВО-ОУН, її відносинам з українськими політичними організаціями й рухами, формам і методам боротьби, зовнішньополітичним орієнтирам, діяльності напередодні та на початку Другої світової війни. Однак, ґрунтовно висвітлюючи проблему взаємодії УВО-ОУН з українським еміграційним середовищем, він досить вузько розкриває суспільно-полі-

тичну діяльність організацій у Західній Україні. Дослідження базовані на основі серйозної джерельної бази, критичному використанні радянської та діаспорної наукової літератури, мемуарних джерел і тогочасної періодики. Цінність роботи полягає в тому, що А.Кентій як людина, не заангажована безпосередньо в націоналістичних структурах, об'єктивно підійшов до визначення ролі УВО-ОУН. Висновки праць стверджують факт самостійницької позиції УВО-ОУН, підкреслюючи, що УВО-ОУН об'єктивно мала на меті досягнення державної незалежності України, що національно-визвольна концепція УВО-ОУН у тогочасних умовах була, з-посеред інших учасників національно-визвольного руху, чи не найреалістичнішою.

Важливі проблеми утворення, ідеології, методів боротьби та зовнішньополітичних орієнтирів УВО-ОУН у 20–30-х рр. висвітлив у вступі своєї монографії Ю.Киричук. Автор спробував визначити ступінь ідейного впливу нацизму й фашизму на український націоналістичний рух, визначити причини та наслідки зовнішньополітичної орієнтації УВО-ОУН на Німеччину [28].

Значно активізувалися дослідження ідеології, цілей і методів діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.) завдяки інтенсифікації вивчення українськими істориками та політологами феномену націоналізму. Оригінальними сучасними дослідженнями націоналізму є, насамперед, праці Г.Касьянова, В.Кириленка, В.Лісового [20; 21; 26; 39]. У ґрунтовному дослідженні “Теорії нації та націоналізму” Г.Касьянов значну увагу приділив їх українським відповідникам, довів, що виникнення та розвиток українського націоналізму, у тому числі й УВО-ОУН як його політичної форми, були виявом загальносвітових тенденцій, а тому легко “вписуються” в загальний контекст світової історії.

На зламі тисячоліть з'явилося чимало праць, присвячених висвітленню політичної історії України ХХ ст., у яких вагоме місце відводиться огляду українського націоналістичного руху. Зокрема, у 9-му та 10-му розділах колективного дослідження “Нариси з історії дипломатії України” розглядаються позиції УВО-ОУН у міжнародній політиці та дипломатії [42]. У 4-му та 5-му томах колективного видання Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України “Політична історія України. ХХ століття” висвітлюються утворення та діяльність УВО-ОУН на еміграції й у Західній Україні, однак, ґрунтовно пояснюючи ідеологію ОУН, досить вузько розкрита реальна діяльність УВО-ОУН [46; 47].

Значний резонанс у суспільстві викликала публікація Урядовою комісією у 2000 р. проміжного звіту та попередньої історичної довідки щодо діяльності ОУН і УПА, що започаткували нову хвилю дискусій навколо проблеми [33]. У висновку комісії зазначається, що ОУН проводила діяльність, спрямовану на здобуття реальної незалежності української держави. Також акцентовано увагу на прорахунках і помилках націоналістичної організації. У 2005 р. комісією зроблено підсумковий фаховий висновок стосовно даної проблеми [44]. Результатом багаторічних напрацювань робочої групи істориків при комісії стала колективна монографія “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси” за ред. С.Кульчицького, в основу якої лягли кращі публікації, видані за роки діяльності комісії, у яких розроблялося чимало “білих плям” з історії ОУН і УПА. Книга ґрунтується на величезному фактичному матеріалі, не зважаючи на хронологічне обмеження роботи Другою світовою війною, тут об'єктивно висвітлюється чимало важливих проблем діяльності УВО-ОУН. Особливо цікавими для нас є нариси “Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни” І.Патриляка й “Ідеологія ОУН” Г.Касьянова [19; 45].

Важливим досягненням у дослідженні націоналістичного руху стало створення у 2002 р. у Львові “Центру досліджень визвольного руху”. Метою даної структури є “організація різносторонніх наукових досліджень діяльності ОУН та УПА” [15, с.5].

Ним проведено десяток наукових конференцій, здійснено чимало вагомих видань з історії українського націоналістичного руху. Привертає увагу серія збірників “Український визвольний рух”, де розкриваються різноманітні аспекти діяльності УВО-ОУН [53–58].

Характерними рисами історіографії останнього десятиліття можна вважати багатовекторність досліджень із проблеми та більшу вираженість оцінок. До останніх здобутків вітчизняної історіографії окремих аспектів діяльності УВО-ОУН можна віднести колективну роботу Інституту історії України “Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси”, у якій проаналізовано політичний терор і прояви тероризму в Галичині в міжвоєнний період та історико-правові аспекти діяльності польської окупаційної влади щодо українських політичних сил [48]. Особливо цікавими в трактуванні понять “терор” і “тероризм” є нариси “Проблеми історико-філософської інтерпретації понять “терор” і “тероризм”” і “Методологічні проблеми дослідження тероризму”. Концептуально вагомою в цьому виданні є стаття Ю.Киричука “Терор і тероризм у Західній Україні”, де автор доводить, що використання українськими націоналістами у своїй діяльності терористичних методів було адекватною та необхідною відповіддю на польський державний терор проти українського населення [27]. Вагомою є післямова до видання В.Литвина, який розглядає причини виникнення та характер тероризму УВО-ОУН [38].

Ще одним здобутком у висвітленні діяльності УВО-ОУН стала капітальна монографія А.Русначенка, який вважає український визвольний рух того періоду унікальним явищем не лише нашої, а й європейської історії. Незважаючи на те, що автор намагається обминути певні негативні моменти діяльності ОУН, цікавим є висвітлення зовнішньополітичних орієнтирів і діяльності ОУН наприкінці 30 – на початку 40-х рр. ХХ ст., польсько-радянсько-українських стосунків міжвоєнного часу [51].

Надзвичайно великий внесок у вивчення розвідувальної, контррозвідувальної та диверсійно-терористичної діяльності руху українських націоналістів у 1920–1941 рр., їхнє співробітництво зі спецслужбами іноземних держав зробили Д.Веденєєв і Г.Биструхін, видавши вільне від ідеологічних нашарувань, узагальнююче, оперте на солідну джерельну базу видання [12]. Розглядаючи проблему терору, який застосовували українські націоналісти, дослідники підсумовують його терористичний характер. Новаторським є розділ книги, присвячений аналізу мілітарної діяльності УВО-ОУН та її противників під кутом зору норм міжнародного гуманітарного права.

Варто сказати, що й на даному етапі дослідження проблеми є чимало політизованих видань, які виконують певне замовлення і є продовженням радянського бачення проблеми. Так, у листопаді 1996 р. при Раді Організації ветеранів України була створена робоча група істориків та архівістів, котрі на громадських засадах розгорнули “виявлення необхідних документів про злочинну діяльність ОУН-УПА”. Продуктом їхньої праці стали монографії “Без срока давности” й “ОУН-УПА – от национальной идеи к сотрудничеству с фашизмом” [13; 14], однією з головних тез яких є твердження про відсутність масового характеру в Україні націоналістичного руху, який, нібито, є виключно породженням колабораціонізму або наслідком тиску на населення регіону з боку СБ ОУН, а саме існування УВО-ОУН пояснюється тим, що їх “взяла на утримання” гітлерівська Німеччина. Автори праці намагаються залучити широку джерельну базу, однак її трактування далеке від об'єктивності.

Маємо бібліографічні видання з даної теми О.Лисенка й О.Марущенко [66; 67], С.Кокіна [65], І.Шимків та І.Любчика [64].

На сьогодні є підстави говорити про справжній історіографічний прорив на одній із найбільш сфальсифікованих ділянок української історії – у дослідженні діяльності УВО-ОУН міжвоєнного часу. Адже діяльність українських націоналістичних організацій є одним із найважливіших і водночас найсуперечливіших явищ в історії

цього періоду. Безперечним позитивом є те, що сучасні дослідники проблеми намагаються базувати свої публікації на розлогому фактичному матеріалі, урахувати всю сукупність історичних обставин виникнення та діяльності українських націоналістичних організацій, утвердитися на позиціях об'єктивного бачення проблеми. Серед найбільш складних і дискусійних питань історії українського націоналістичного руху міжвоєнного часу слід виділити: місце, роль і значення діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.) у європейському контексті й тривалому процесі українського державотворення; ідеологію націоналістичного руху; характер взаємин УВО-ОУН із політичним середовищем у Галичині цього часу; участь в українсько-польському конфлікті; терористичні методи діяльності УВО-ОУН, їх доцільність і виправданість; зовнішньополітичну діяльність і функціонування спецслужб, контакти з гітлерівською Німеччиною; розкол ОУН на ОУН(б) та ОУН(м). Безсумнівно, що без неупередженого дослідження згаданих питань неможливо всебічно висвітлити цю важливу й болючу сторінку національної історії. Знаково, що в працях сучасних українських істориків діяльність УВО-ОУН розглядається як складова частина українського національно-визвольного руху та європейського руху Опору з характерними для нього особливостями, розкривається цілий комплекс причин, котрі підштовхнули УВО-ОУН до контактів з агресивними державами. Підсумовуючи новітню українську історіографію діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.), варто підкреслити, що у своїй переважній більшості вона позитивно оцінює діяльність УВО-ОУН як один з етапів національно-визвольного руху українського народу, спрямовану на творення власної національної держави, однак не забуває при цьому й такі “темні сторони” цієї діяльності, як безкомпромісність у відносинах з іншими українськими політичними угрупованнями того часу, терористичні методи боротьби, що застосовувалися не тільки стосовно польської й радянської окупаційних влад, а й українських інакодумців, активна співпраця з гітлерівською Німеччиною аж до червня 1941 р., взаємопоборювання один одного сторонами розколотої ОУН. Чимало із цих проблем і сьогодні є живими ранами на тілі української історії, що ще не скоро загояться. Тому основним завданням сучасних українських науковців є дослідження цих болючих питань по гарячих слідах.

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 роки. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / І. Білас. – К., 1994.
2. Косик В. М. Розкол ОУН (1939–1940) : збірник документів / В. М. Косик. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський державний університет ім. І. Франка, 1997. – 136 с.
3. Літопис Української повстанської армії : у 46 т. – Торонто ; Львів, 1977–2002.
4. Літопис УПА. Нова серія : в 11 т. – К. ; Торонто, 1995–2000.
5. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / В. Мартинець. – Б. м., 1949. – 426 с.
6. Національні відносини в Україні у ХХ столітті : зб. док. і мат. / [упоряд. М. І. Панчуж та ін.] ; НАН України, Ін-т національних відносин і політології. – К., 1994.
7. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали : довідник : у 2 ч. / [упоряд. І. О. Кресіна, О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка]. – К., 1997.
8. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : документи і матеріали : у 2 т. / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – Б. м. : Сучасність, 1983.
9. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї / О. Баган. – Дрогобич : Видавничка фірма “Відродження”, 1994. – 191 с.
10. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / І. Г. Білас. – К. : Либідь, Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
11. Васюта І. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / І. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35–64.
12. Веденєєв Д. В. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К. : Генеза, 2006. – 408 с.
13. Без срока давности / [А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко, А. В. Ткачук и др.]. – Харьков : Фактор, 2001. – 423 с.

14. Войцеховский А. А. ОУН-УПА – от национальной идеи к сотрудничеству с фашизмом / А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко, И. В. Шульга. – К. : [Б. в.], 2001. – 32 с.
15. В'ятрович В. Центр досліджень визвольного руху: мета і завдання / В. В'ятрович // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – 36. 1. – С. 5–9.
16. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 356 с.
17. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
18. Зайцев О. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920–1930-і рр.) / О. Зайцев // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 70–76.
19. Касьянов Г. В. Ідеологія Організації українських націоналістів / Г. В. Касьянов // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / відпов. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 445–478.
20. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
21. Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 39–54.
22. Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси / А. В. Кентій. – К., 2005. – Т. 1 : Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. – 332 с.
23. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.) / А. В. Кентій. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 201 с.
24. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.) / А. В. Кентій. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1999. – 202 с.
25. Кентій А. В. Українська військова організація (УВО) 1920–1928 рр. : короткий нарис / А. В. Кентій. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 82 с.
26. Кириленко В. Українська філософія національного радикалізму ХХ століття: історичне становлення та змістовне формування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.05 / В. Кириленко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 17 с.
27. Киричук Ю. А. Терор і тероризм у Західній Україні / Ю. А. Киричук // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / відпов. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 548–595.
28. Киричук Ю. А. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття : ідеологія та практика / Ю. А. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – С. 11–36.
29. Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму / З. Книш. – Торонто : Срібна сурма, 1970. – 186 с.
30. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
31. Кугутяк М. Голодомор 1933-го і Західна Україна (трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1994. – 70 с.
32. Кук В. Генерал Роман Шухевич – Головний Командир Української Повстанської Армії (УПА) / В. Кук. – К. : Бібліотека українця, 1997. – 110 с.
33. Кульчицький С. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант) / С. Кульчицький. – К. : Інститут історії НАН України, 2000. – 38 с.
34. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.
35. Кучер В. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну / В. Кучер. – К. : Вид-во “Бібліотека українця”, 2000. – 103 с.
36. Кучерпа М. Національна політика Другої Речі посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерпа // Україна – Польща : Важкі питання. – Варшава, 1998. – Вип. 1–2. – С. 11–28.
37. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.) / В. Литвин. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – 512 с.
38. Литвин В. М. Післямова до видання “Політичний терор і тероризм в Україні” // Вимір історією. Інтерв'ю. Виступи. Статті. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 2002. – С. 448–458.
39. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий // Націоналізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К., 2000. – С. 593–626.
40. Марущенко О. Сучасна вітчизняна історіографія ОУН і УПА: вибрані аспекти // Вісник Історико-меморіального музею Степана Бандери. – Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2006. – Вип. 1. – С. 49–52.
41. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / П. Мірчук. – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : Українське видавництво, 1968. – 639 с.

42. Нариси з історії дипломатії України / [О. І. Галенко, Є. С. Камінський, М. В. Кірсенко та ін.] ; за ред. В. А. Смоля. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – 736 с.
43. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / [Я. Й. Малик, Б. Д. Вол, С. Д. Гелей та ін.] ; за заг. ред. Я. Й. Малика. – Львів : Світ, 2001. – 296 с.
44. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : Наукова думка, 2005. – 53 с.
45. Патриляк І. К. Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни / І. К. Патриляк // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / відпов. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 15–87.
46. Політична історія України. XX століття : у 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – Т. 4 : Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – 584 с.
47. Політична історія України. XX століття : у 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – Т. 5 : Українці за межами УРСР (1918–1940). – 720 с.
48. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / відпов. ред. В. А. Смоля. – К. : Наукова думка, 2002. – 952 с.
49. Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Л. Ребет. – Мюнхен : Український самостійник, 1964. – 131 с.
50. Реєнт О. Українська історична наука на порозі XXI ст.: проблеми пошуку / О. Реєнт // У робітнях історичної науки. – К. : Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, Видавничий центр “Просвіта”, 1999. – С. 275–310.
51. Русначенко А. М. Народ збурений : Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. М. Русначенко. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2002. – 519 с.
52. Ткачук А. В. Перед судом історії: Сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности / А. В. Ткачук. – К., 2000. – 268 с.
53. Український визвольний рух. – Львів, 2003. – 36. 1. – 208 с.
54. Український визвольний рух. – Львів, 2003. – 36. 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – 194 с.
55. Український визвольний рух. – Львів, 2004. – 36. 3 : До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – 304 с.
56. Український визвольний рух. – Львів : Вид-во “Мс”, 2005. – 36. 5. – 240 с.
57. Український визвольний рух. – Львів : Вид-во “Мс”, 2006. – 36. 6. – 272 с.
58. Український визвольний рух. – Львів : Вид-во “Мс”, 2006. – 36. 7. – 312 с.
59. Федик І. УНДО, ОУН : ставлення до Польщі / І. Федик. – Львів, 1998. – 80 с.
60. Червак Б. Український націоналізм. Дослідження, інтерпретації, портрети / Б. Червак. – Дрогобич : Видавнича фірма “Відродження”, 1996. – 40 с.
61. Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – 560 с.
62. Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність / М. Швагуляк. – Львів, 1993. – 52 с.
63. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років XX ст. / М. Швагуляк // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ : Праці історико-філософської секції. – С. 111–145.
64. Гірка пам’ять землі : ОУН-УПА. Бібліографічний покажчик / укл. І. Ю. Шимків, І. Д. Любчик. – Івано-Франківськ : Наук. б-ка, ДБВ, 2003. – 118 с.
65. Кокін С. Анований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ / С. Кокін. – Київ, 2000. – Вип. 1. – 214 с.
66. Лисенко О. Є. ОУН та УПА. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. – Київ, 2002. – 199 с.
67. Лисенко О. Є. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. – К. ; Івано-Франківськ, 2003. – 124 с.

The article is devoted for investigation of the main stages of the modern Ukrainian historiography of the Ukrainian Military Organization and Organization of Ukrainian Nationalists activity in 1920 – 1941 years. The author has analyzed the level and typical features of the investigation of this problem in modern Ukrainian scientific literature. The most complicated and discussion questions of the history of Ukrainian nationalistic movement in the period between two world wars are analyzed. The conclusion that modern researchers try to investigate this problem objectively was made.

Key words: modern Ukrainian historiography, the historiography of diaspora, soviet historiography, Ukrainian national-liberation movement, Ukrainian Military Organization, Organization of Ukrainian Nationalists, stage of historiography, nationalists movement.

УДК930.1:94(477)“1953-1964”

ББК 63.3 (4 Укр)625

М.З. Мальована

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УРСР 1953–1964 рр. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття містить короткий огляд сучасної вітчизняної історіографії, присвяченої вивченню історії суспільно-політичних процесів в УРСР у 1953–1964 рр. Указано особливості розгляду даної тематики в українській історичній науці після здобуття незалежності нашою державою, а також проаналізовано здобутки провідних вітчизняних дослідників у вивченні політичних, соціально-економічних і культурних процесів у республіці в 1953–1964 рр.

Ключові слова: історична наука, сучасна вітчизняна історіографія, суспільно-політичні процеси, десталінізація, хрущовська “відлига”, реабілітація, дисидентський рух.

Сучасна вітчизняна історична наука серед питань державотворення перевагу надає вивченню доби українських національних революцій середини XVII – початку XX ст., ігноруючи при цьому період, коли Україна входила до складу СРСР. Саме тому якісно нового значення набуває постановка проблеми вивчення історії України радянської доби в цілому й часу хрущовської “відлиги” зокрема.

Об’єкт дослідження даної статті становить українська (в тому числі й діаспорна) література, присвячена висвітленню ходу розвитку історичних процесів в Україні в 1953–1964 рр. (у соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному аспектах проблеми). Метою дослідження є аналіз документів та історичної літератури, що висвітлює розвиток соціальних і державних інститутів УРСР другої половини 50-х першої половини 60-х років XX століття. Це визначає такі завдання: 1) дослідити наявні роботи з історії України періоду хрущовської “відлиги”; 2) з’ясувати особливості висвітлення цієї доби в історичній літературі різного наукового спрямування. Джерельною основою при цьому є документи, мемуари, статті, узагальнюючі праці з історії України.

Загалом, учені донині не здійснили комплексного критичного дослідження історіографії суспільних процесів в УРСР у 1953–1964 роках. Це викликано низкою причин, різних для кожного періоду. Радянська історична наука мала схильність до апологетики й коментаторства. Лише в часи горбачовської “перебудови” з’явилися можливості для розробки тем і проблем, вивчення яких було неможливим раніше. Проте й тоді історики стикалися з рядом проблем, основні з яких виділив В.Мороз, учасник дисидентського руху 1960-х рр. [18; 19].

По-перше, через відсутність критеріїв відбору неформованою залишалася джерельна база, оскільки “вагоме і маловагоме часто видаються однаковими на зріст”. По-друге, у зарубіжних країнах проблема хрущовської “відлиги” сприймалася виключно як тема боротьби за громадянські права. Навіть у 1980-ті рр. фрази типу “борець за національні права України” або “український політичний в’язень” автоматично перекладалися західним інтелектуалом як “Human Rights activist” [18, с.83].

Якісно новий етап у розвитку історичних досліджень розпочався зі здобуттям 24 серпня 1991 р. нашою країною незалежності. Що ж стосується останніх років, то вони проходять під знаком оформлення сучасної парадигми української історії в цілому й подій 1953–1964 рр. зокрема.

Безпосереднім джерелом, що подає інформацію стосовно досліджуваної нами теми, є документи, опубліковані в різноманітних збірниках, наприклад, у такому, як

“Україна в ХХ столітті (1900–2000)” [1]. Зокрема, там уміщений Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР, “враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські і культурні зв’язки...” [1, с.156].

Про умови утримання в’язнів у радянських концтаборах можна дізнатися з уривків із відкритого листа останніх до відділу прав людини Організації Об’єднаних Націй, датованого 30 вересня 1955 р., де, між іншим, сказано: “Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10–25 років не за бандитизм ... не за підпал, вбивства і зраду, лише за те, що ми... домагаємось свого законного права на своїй землі... Чи відомо про масові розстріли в’язнів, які домагалися лише прав політв’язнів?” [1, с.157–158].

Особливу цікавість становить доповідь М.С.Хрущова “Про культ особи і його наслідки” на ХХ з’їзді Комуністичної партії (25 лютого 1956 р.), де гостро засуджені наслідки тоталітарного правління Сталіна: “...Комісія ознайомилася з великою кількістю матеріалів у архівах і виявила численні факти сфальсифікованих справ... порушень... соціалістичної законності, в результаті чого загинули невинні люди. Виявляється, що багато... робітників... насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками і т.п. не були..., але були оббрехані, а інколи, не витримавши зв’язних катувань, самі на себе наговорювали...” [1, с.158–158].

Розвиток антицерковної кампанії радянської влади ілюструють пропозиції групи від Ради Міністрів СРСР про обмеження релігійної діяльності (1957 р.). Вони містять пункти про вилучення з монастирів “надлишкових” земельних наділів, заборону приймати в послушники осіб “молодого віку” (до 30 р. – *М.М.*), а також при відсутності “максимальної норми під житло”; заборону виїзду духовенства за межі своєї громади, а також прописки небажаних у певному населеному пункті служителів культу [1, с.161].

Розглядаючи дану тему, неможливо не згадати мемуари самого М.С.Хрущова [2]. Ця об’ємна праця, написана в публіцистичному стилі, складається із чотирьох частин, загальним недоліком яких є те, що в них надто мало місця присвячено власне історії УРСР.

Серед інших видань мемуарів привертають увагу спогади першого секретаря ЦК КПУ в 1963–1972 рр. П.Ю.Шелеста [3]. Вони створені на основі щоденникових записів і містять надзвичайно цікаву інформацію перш за все про політичний і господарський розвиток УРСР досліджуваного нами періоду. П.Шелест описує важке становище сільського господарства й спроби реформ щодо його покращання, а також розвиток промисловості, процеси, що проходили в середовищі вищої партійної еліти.

Про розуміння верхівкою партноменклатури реального стану справ у державі свідчить запис, датований 20–21 червня 1961 р., з описом виступу М.Хрущова на Пленумі ЦК КПРС: “... В його пропозиціях було багато “політичної фантазії”... нездійсненних і нереальних положень, пропозицій і висновків. А ми все це “схвалювали”, всьому “бурхливо аплодували”. І в цьому наш загальний великий економічний і політичний трагізм” [3, с.140].

Окреме місце в історіографії історії УРСР 1950-х – початку 1960-х рр. займає зарубіжна (зокрема, діаспорна) література, оскільки наприкінці 1980-х рр. вона була “ковтком свободи” й зразком для наслідування вітчизняними вченими.

Наприклад, П.Василюк [8] звернув увагу на невідповідність між дійсним становищем професійних спілок в УРСР та офіційними гаслами й урочистими заявами із цього приводу партійного керівництва Радянського Союзу. Автор статті відзначив відсутність відомостей стосовно розміру оплати праці, а також статистичних даних про травматизм на виробництві (хоча кількість робітників – членів профспілок на той час перевищувала 11 млн.) [8, с.8].

І.Лучишин [17] розглядає опублікований у журналі “Сучасність” матеріал зарубіжного апологета колгоспного ладу І.Майстренка про кризу радянської системи колек-

тивного господарювання. І.Лучишин указує на хибність поглядів свого опонента, котрий усю вину покладає на бюрократію, “а не шукає причини лиха в самій злочинній системі комуністичної диктатури, що цю бюрократію породила” [17, с.83].

Матеріал з оглядом тенденцій зовнішньої політики СРСР подав В.Голубничий [9]. Він вважав М.Хрущова послідовником сталінської концепції перенесення світової революції на багнетах із СРСР. І хоча під тиском обставин перший секретар ЦК КПРС був змушений закликати до мирного співіснування СРСР і США, основні цілі зовнішньої політики не змінилися: “...В разі виникнення нової світової війни... незрівнянно більше потерпить Захід” [9, с.23]. Тим часом “завдання полягає в тому, щоб... забезпечити найвищий у світі життєвий рівень... Це буде всесвітньо-історична перемога соціалізму у мирному змаганні з капіталізмом на міжнародній арені” [9, с.22].

Національне питання в СРСР крізь призму святкування 150-річчя Бородінської битви розглянув М.Стиранка [23]. Він відмітив, що війну проти Наполеона було визнано Першою вітчизняною. Автор констатував: “...Советський режим намагався надати своїй імперії форми історичної тягlosti, не скриваючи зовсім уже того, що СРСР є продовженням традицій російсько-царської імперії” [23, с.30].

У цьому контексті важко не відзначити об’ємну статтю Д.Солов’я, у якій критикується здійснювана в УРСР політика в галузі культури [22]. Аспектом насильницької русифікації України дослідник називає політику розподілу кадрів у народному господарстві, зокрема, фахівців із вищою освітою, яких на 1 грудня 1960 р. нараховувалося 517729 (з них в Україні працювали тільки 399931 чол.) [22, с.51].

Якщо повернутися до вітчизняних досліджень, то слід відзначити, що в 1995 р. видано окремою книгою матеріали наукового семінару “М.Хрущов і Україна”, присвячені 100-річчю від дня народження політичного діяча. До 50-ї річниці ХХ з’їзду КПРС був приурочений круглий стіл “Хрущовська “відлига”: передумови, реалії, наслідки”, який відбувся 23 лютого 2006 р. в Інституті історії України НАН України. Матеріали обох форумів мали заповнити інформаційний вакуум із даного питання, але водночас вони засвідчили відсутність ґрунтовних і комплексних досліджень історичного періоду 1953–1964 рр.

Єдиним винятком можна вважати дослідження В.Барана “Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр.” [6]. Автор вивчає політичні заходи й соціально-економічні реформи, які становили суть явища, названого “десталінізацією” чи хрущовською “відлигою”. Він доходить закономірних висновків, що ні про яке реформування тоталітарної державної машини як такої не йшлося. Насправді це була спроба замаскувати ті вади державного ладу, які найбільше впадали в очі й спричиняли дискомфорт переважній частині населення. Самі критики культу Сталіна за своїми поглядами й методами діяльності залишалися прихильниками тоталітаризму, який мав глибокі корені, оскільки ввібрав у себе певні традиції абсолютизму Російської монархії [6, с.55].

Вивченням суспільних процесів в УРСР 1953–1964-х років займалися й такі вчені, як І.Кожукало [14], Г.Касьянов [13], С.Кульчицький [15; 16].

Одним із перших розпочав дослідження даного періоду І.Кожукало [14]. Дослідник подав дані стосовно реабілітації жертв сталінських репресій, при цьому, зокрема, відзначивши, що за 1953–1955 рр. було переглянуто основні політичні справи, крім процесів 1930-х рр., проте згодом цей процес пішов на спад: за період із 1963 до 1986 рр. було реабілітовано трохи більше 80 тис. чол., тоді як із 1956 до 1959 рр. ця цифра становила 250 тисяч [14, с.42, 44].

Майже в один час з І.Кожукалом проводив дослідження М.Бугай [7]. Вивчаючи питання перегляду справ в’язнів сталінських тюрем і концтаборів, він зупинився й на проблемі повернення осіб, депортованих із території України. Оперуючи статистичними даними про людей, узятих на облік і згодом знятих із нього, автор склав перелік тих категорій населення, які в сталінські часи підлягали ув’язненню/виселенню: учас-

ники ОУН і УПА та “бандпособники”; куркулі й члени їхніх сімей; засуджені за зв'язки з небезпечними елементами; особи, що служили в німецьких військових формуваннях; особи, засуджені за інші антирадянські виступи [7, с.20–26].

Цікаві свідчення про суспільно-політичні процеси в УРСР 1950 – 60-х рр. можна знайти в матеріалах учасника дисидентського руху В.Мороза [18; 19]. Значення його заміток полягає в тому, що вони дають змогу побачити процеси в середовищі “шістдесятників”, так би мовити, “зсердини”.

“Український національний комітет”, “Український Національний Фронт”, які боролися за реформування суспільного ладу в СРСР, В.Мороз називає “перехідними” групами між націоналістичним підпіллям ОУН і УПА та новим на той час дисидентським рухом: “...Найкращий символ (і доказ) переходовості цих груп” – “поєднання старих, упівських матеріалів та методів з новими, самвидавівськими” [18, с.85–186].

Говорячи про вагомі здобутки українського культурного процесу тих років, автор приходиться до висновку: “Не шелести приходили на наради і з'їзди з планами “контрольованої українізації”; сама українізація тягнула їх за своєю стрімкою течією” [19, с.54].

Підсумовуючи масштаби національного руху описуваного періоду, В.Мороз відзначає його історичне значення в трьох вимірах: 1) показав потенціал визвольного руху й сприяв піднесенню національної самосвідомості; 2) змусив інші народи СРСР визнати право українського народу на самовизначення; 3) західні країни зрозуміли, що так зване російське питання насправді є сумою національно-визвольних рухів народів СРСР [19, с.155–156].

Схожу тематику розробляє Г.Касьянов [13]. Зокрема, розглядаючи діяльність Української Гельсінської групи як однієї з провідних правозахисних організацій, дослідник підсумував, що “рух опору органічно виріс з попередніх етапів визвольної боротьби, зокрема, подій 1960-х рр., і закінчився тоді, коли Україна стала незалежною” [13, с.146].

У 1995 р. у №11 журналу “Сучасність” вийшла друком стаття В.Барана “Дестабілізація в Україні: перша спроба” [5]. Дане поняття він розглядає у двох аспектах: широкому (реформи ключових елементів системи – режиму особистої влади, відміна заходів масового терору, перерозвинутого ідеологічного контролю) й вузькому (пов'язаний із критикою “культу особи” на XX з'їзді КПРС). Дослідник виділяє три етапи цього процесу: 1) від весни 1953 р. до початку 1956 р.; 2) 1956–1961 рр.; 3) від осені 1961 р. до осені 1964 р. [5, с.107, 110, 115].

Варто відзначити й ґрунтовні дослідження С.Кульчицького [15; 16]. Описуючи XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), дослідник називає членів Президії ЦК Комуністичної партії “олігархами”, а також піддає критиці доповідь М.Хрущова “Про культ особи та його наслідки”: “Незважаючи на емоційну насиченість і інформаційність, доповідь скоріше маскувала, ніж малювала справжню картину недалекого минулого. У ній засуджувалися тільки зовнішні прояви тоталітаризму (“культ особи”) і найбільш вражаючі випадки зловживання владою (масові репресії)” [15, с.107].

Аналізуючи міжнародні відносини післявоєнного часу, автор відзначає декоративність членства УРСР в ООН. Це підтверджується фактом отримання українським МЗС прохання уряду Судану про визнання незалежності країни (січень 1956 р.), на яке так і не було надіслано відповіді, оскільки українське міністерство виконувало тільки обмежені функції, пов'язані з представництвом в ООН [15, с.103–104]. Загалом же ізоляцію від західного світу й економічні зв'язки в основному з країнами радянського блоку не можна вважати оптимальним шляхом розвитку міжнародних відносин республіки.

Схожі питання досліджує В.Пристайко [21]. Говорячи про заходи влади стосовно правового забезпечення процесу реабілітації, він, зокрема, зазначає, що остання

“розпочалася з резонансних справ і політичних процесів післявоєнного часу, залишивши поза увагою сфальсифіковані в 20–30-х рр. кримінальні справи...” [21, с.12]. Автор наводить також велику кількість статистичних даних, які дають уявлення про масштаби репресій.

Над вивченням соціально-політичних конфліктів у період “відлиги” працює В.Докашенко [11]. Він зазначає, що частота виступів зростала з 1960 р. і досягла свого апогею в 1963–64 рр., коли кризовий стан економіки став особливо відчутним. Дослідник доходить до законних висновків про те, що всі політичні (розповсюдження листівок, усні виступи) й економічні (відмова виходити на роботу) протести не були об'єднані спільною ідеєю й спрямовувалися в першу чергу проти бюрократичної машини радянської держави, а не проти самої держави та її політичної системи [11, с.33].

Питання реформування владних структур в УРСР у 1953–1964 рр. досліджує В.Тимцуник [25]. Проаналізувавши ідейні засади й методи втілення в життя цих реформ, він дійшов висновку, що всі основні положення й напрями побудови комуністичного суспільства були закладені ще в проекті Програми ВКП(б), підготовленому в 1947 р. [25, с.29].

Звіди беруть свій початок ідеї про перехід від соціалізму до комунізму через подальшу демократизацію радянського ладу шляхом залучення в повсякденне управління справами держави всього населення, що мало перетворити пролетарську диктатуру в диктатуру всього народу. Це повинно було звужити політичні функції держави, перетворивши її, в основному, в орган управління господарським життям суспільства [25, с.30]. Саме на цій теоретичній базі в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. М.Хрущов розпочав масштабний експеримент, відповідно до якого функції керівництва державою частково передавалися громадським організаціям.

Не можна обійти увагою й дисертаційне дослідження В.Тимцуника “Реформування системи влади та державного управління в УРСР: зміст, особливості, наслідки (1953–1964 рр.)” [26].

Цікаво, що автор не розпочинає розгляд питання з XX з'їзду КПРС (як це робить частина дослідників), а спочатку аналізує події 1946–1952 рр., оскільки “саме в той період була висунута і розрекламована ключова ідеологічна доктрина – безпосереднє розгортання будівництва комунізму з визначенням його конкретних термінів (20 років)” [26, с.14].

В.Тимцуник показує, що загальна атмосфера демократизації суспільства викликала реформи в правоохоронній системі (зокрема, оновлення правової бази, введення прокурорського нагляду), призвела до економічних реформ (децентралізації управління промисловістю, переходу від галузевого до територіального принципу керівництва нею, реформ в аграрному секторі); відбулася й глобальна за своїми масштабами перебудова партійних і радянських органів влади та громадських організацій за виробничим принципом (відповідно з керівництва промисловістю та сільським господарством) [26, с.17–19].

Дестабілізацію України в досліджуваній період вивчає також О.Бажан [4]. Аналізуючи кримськотатарську проблему, автор відзначає неоднозначність політики влади, яка, хоч і ліквідувала обмеження зі спецпоселення стосовно татар, проте відмовила їм у наданні автономії на підставі того, що: 1) Кримська автономія є багатонаціональною республікою; 2) територія півострова вже заселена (насправді в 1958 р. кількість населення заледве перевищувала довоєнний показник) [4, с.21].

Значну увагу приділив дослідник і вивченню становища церкви. Він наводить вражаючі статистичні дані: кількість релігійних громад упродовж 1960–1964 рр. скоротилася на 2895, а монастирів – із 40 до 9 [4, с.24].

Вивчаючи боротьбу спецслужб із так званими українськими націоналістами, автор зазначає, що вже із середини 1950-х років паралельно з реабілітацією жертв

терору 20–30-х рр. (знято з обліку 2684000 чел.), тривало викриття нових “антирадянських” угруповань (лише за 1954–1959 рр. органами КДБ республіки було ліквідовано 183 націоналістичні та інші антирадянські організації); окрім того, у кримінальні кодекси республік було введено сумнозвісну статтю “Антирадянська агітація та пропаганда” (ст. 62 КК УРСР) [4, с.25–26]. У підсумку О.Бажан відзначає позитиви реформаторських починань М.Хрущова, проте визнає їх частковість і нездатність змінити основи державного устрою.

Неможливо не згадати й узагальнюючі праці з історії України, у яких розглянуто суспільні процеси в нашій державі в 1953–1964 рр. У книзі професора Йоркського університету в Торонто (Канада) О.Субтельного [24] події другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. в УРСР висвітлені в розділі під назвою “Відлига”. Становище України в складі СРСР за хрущовської доби О.Субтельний визначає словами Б.Левицького: “друга серед рівних” [24, с.432].

У цілому, на думку історика, хоча доба “відлиги” й характеризувалася цілим рядом негативних явищ, з усуненням М.Хрущова від влади “добі реформ, експериментаторства й лібералізації прийшов кінець” [24, с.440].

Не оминув увагою досліджуваний нами період і авторський колектив “Історії України” під керівництвом Ю.Зайцева [12]. У відповідному розділі, який написав В.Баран, останній, серед іншого, багато уваги приділив опису святкування 300-річчя возз’єднання України з Росією, у результаті чого Крим було передано до складу УРСР [12, с.342–343]. При описі реформ в економічній сфері подано цікавий факт про ліквідацію державних позик (1957 р.), які “забирали близько 10% заробітків трудящих і служили засобом непрямого оподаткування населення” [12, с.347].

Цікавий, не перевантажений надмірною кількістю фактів і статистичних даних, виклад подій 1953–1964 рр. міститься в “Нарисі історії України” Я.Грицака [10]. Роки правління М.Хрущова дослідник називає “найдинамічнішими для розвитку української промисловості”. У той самий час “у виступах на вересневому (1953) та лютневому (1954) пленумах ЦК КПРС Хрущов визнав, що радянське колективне господарство виробляло на душу населення менше хліба, м’яса, молока та іншої продукції, аніж селянин зі своїм дерев’яним плугом за часів царизму сорок років тому” [10, с.279].

Розпочата М.Хрущовим реорганізація системи управління промисловістю нагадала Я.Грицаку “славетну байку Крилова про чотирьох безнадійних звірів-музикантів, які думали покращити свою гру на інструментах, постійно міняючись місцями” [10, с.280]. Історик доходить таких висновків: “У цілому всі позитивні можливості “відлиги” на початок 60-х років повністю вичерпалися. Політична лінія реформ прийшла у повну невідповідність з існуючою системою, що не допускала серйозних змін” [10, с.283].

У завершальному шостому томі серії “Політична історія України. XX століття” окремий розділ присвячено суспільно-політичним процесам в УРСР другої половини 1950-х – початку 1960-х рр., у яких М.Хрущов виступав не як “самодержець на сталінський лад”, а скоріше “кандидат у Сталіні” [20, с.106].

Автори аналізують зміни, що відбувалися в державі: розширення повноважень компартій союзних республік [20, с.112–113], установлення жорсткого партійного контролю за діяльністю органів безпеки [20, с.120–124], зміни в напрямі демократизації в роботі статутних громадських утворень: профспілок, комсомолу [20, с.124–125].

Подано цікаві дані про діяльність органів цензури. Наприклад, створене ще в 1946 р. Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР (Головліт) у різний час надіслало бібліотекам 44 списки на вилучення близько 30 тис. назв літератури [20, с.182].

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити ряд висновків. Об’єктивне дослідження розвитку суспільних процесів в УРСР у 1953–1964 рр. стало можливим

лише з кінця 1980-х рр. На початку 1990-х рр. друкуються роботи українських учених, яким вдалося вийти з-під впливу радянських ідейних догм (І.Кожукало, В.Баран), пишуть спогади учасники подій (В.Мороз). Загалом тематика досліджень включає суспільно-політичні процеси (С.Кульчицький), проблеми реабілітації жертв сталінського терору (М.Бугай, В.Пристайко, О.Бажан), питання дисидентського руху (Г.Касьянов). У цілому слід відзначити брак монографій із даного питання (виняток – праця В.Барана).

При цьому не слід забувати й дослідження діаспорних учених (В.Голубович, Д.Соловей), а також узагальнюючі праці з історії України, що містять найсуттєвіші дані й оцінки подій відповідно до сучасної парадигми вітчизняної історії (монографії О.Субтельного, Я.Грицака та ін.).

Рубіж тисячоліть означив нову віху у вивченні науковцями суспільних процесів в УРСР 1953–1964 рр. З’явилися дослідження не лише історичного плану, а й у суміжних (наприклад, політологія – В.Докашенко) чи й доволі віддалених дисциплінах (теорія державного управління – В.Тимцуник). Це вселяє надію на подальшу деталізацію й поглиблення всіх не вивчених раніше аспектів даної проблеми.

1. Україна в XX столітті (1900–2000): зб. документів і матеріалів. – К.: Вища школа, 2000. – 351 с.
2. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания) : в 4 кн. / Н. С. Хрущев. – М.: Моск. новости, 1999.
3. Шелест П. “Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали / П. Шелест. – К.: Генеза, 2004. – 808 с.: іл.
4. Бажан О. Політика десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х рр.) / О. Бажан // Історичний журнал. – 2004. – № 1–2. – С. 18–26.
5. Баран В. К. Десталінізація в Україні: перша спроба / В. К. Баран // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 106–117.
6. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. / В. К. Баран. – Львів: Свобода, 1992. – 124 с.
7. Бугай М. Ф. Депортації населення з України в 30–50-і роки / М. Ф. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 20–26.
8. Василюк П. Советські професійні спілки і “Ленінські норми” / П. Василюк // Вільна Україна. – 1962. – Ч. 35–36. – С. 6–9.
9. Голубничий В. Тенденції зовнішньої політики СРСР / В. Голубничий // Вільна Україна. – 1962. – Ч. 35–36. – С. 20–27.
10. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посібник / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.: іл.
11. Докашенко В. Соціально-політичні конфлікти в період “відлиги” / В. Докашенко // Нова політика. – 2001. – № 5. – С. 32–35.
12. Історія України / [кер. авт. кол. Зайцев Ю.]. – Львів: Світ, 1998. – 488 с.
13. Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці / Г. Касьянов // Віче. – 1994. – № 11. – С. 146–158.
14. Кожукало І. П. Компартія України в добу “відлиги” / І. П. Кожукало // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 39–51.
15. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 102–114.
16. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 91–102.
17. Лучишин І. Колгоспне баламутство на еміграції / І. Лучишин // Вільна Україна. – 1962. – Ч. 35–36. – С. 80–84.
18. Мороз В. Шістдесяті роки в Україні / В. Мороз // Всесвіт. – 1993. – № 9–10. – С. 182–188.
19. Мороз В. Шістдесяті роки в Україні / В. Мороз // Всесвіт. – 1993. – № 11–12. – С. 152–156.
20. Політична історія України. XX століття: у 6 т. – К.: Генеза, 2003. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – 696 с.
21. Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму / В. Пристайко // Історія в школах України. – 2001. – № 2. – С. 12–16.
22. Соловей Д. Про фальшиву й глумливу конституційну самостійність і суверенність України / Д. Соловей // Вільна Україна. – 1962. – Ч. 35–36. – С. 37–59.

23. Стиранка М. Апотеоза шовінізму і імперіалізму / М. Стиранка // Вільна Україна. – 1962. – Ч. 35–36. – С. 27–31.
24. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1992. – 512 с. : іл.
25. Тимцуник В. Ідеологічне підґрунтя державно-управлінських реформ у повосенний період / В. Тимцуник // Вісник Української Академії при Президенті України. – 2002. – № 4. – С. 24–32.
26. Тимцуник В. Реформування системи влади та державного управління в УРСР: зміст, особливості, наслідки (1953–1964 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. наук з держ. упр. / В. Тимцуник. – К., 2005. – 37 с.

The article contains a short review of modern home historiography, devoted to the study of social and political processes in Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1953–1964. The peculiarities of the consideration of the given subjects in Ukrainian historical science after our country became independent are pointed out; the achievements of the leading home researchers for the study of political, social and economic, cultural processes in the republic in 1953–1964 are analysed.

Key words: *historical science, modern home historiography, social and political processes, destalinization, Khrushchovs “thaw”, rehabilitation, dissident movement.*

УДК 39:94(477.83/.86) “XIX – XX”

ББК 63.3 (4Укр) 52

Л.В. Сливка

**ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОСОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ
ДРІБНОШЛЯХЕТСЬКОЇ ВЕРСТВИ НА ПОКУТТІ (XIX – 20-ті рр. XX ст.)**

Стаття присвячена малодослідженій в українській історичній науці соціальній групі населення Покуття – дрібній шляхті. У дослідженні розкриваються особливості розселення дрібношляхетської верстви на Покутті, показується її етносоціальна ідентифікація впродовж XIX – 20-х років XX ст.

Ключові слова: дрібна шляхта, соціальна структура населення, етнічна та соціальна ідентифікація, Покуття.

Серед багатьох різноманітних напрямів сучасної історико-етнологічної науки активно розвивається дослідження етнічної ідентичності певних груп населення. Поєднання вивчення етнічної самосвідомості особи та її соціальної ідентифікації з певною групою ще більше урізноманітнює роботу дослідника. У цьому контексті особливо цікавим видається вивчення самоідентифікації представників шляхетської верстви, у яких поєднувалося два рівні самосвідомості – етнічний і соціальний (шляхетський). Досліджуючи в попередніх розвідках етноідентифікаційні процеси серед дрібношляхти Галичини, у даній статті звернемо увагу на окремий ареал розселення цієї верстви – Покуття*.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні та розкритті складних, неоднозначних процесів етносоціальної ідентифікації осіб шляхетського походження на Покутті.

У XIX ст. дрібна шляхта являла собою відмінну етносоціальну верству населення Галичини. До неї належали особи, які виводили своє походження з привілейованого шляхетського стану. Завдяки певній цілісності соціальних цінностей та інтересів, що проявлялися в їх свідомості, вони виділялися в окрему групу й проживали компактними поселеннями або розпорошено переважно серед сільського населення.

У науковій і публіцистичній літературі дрібну шляхту означено поняттями “ходачкова”, “чиншова”, “околишня”, “загородова”, “засцянка”, “загонова”, “веретяна”, “постоляна”, “сірячкова”, “кожушкова”. До неї належать такі родини: Витвицькі, Височанські, Бережницькі, Березовські, Драгомирецькі, Дрогобицькі, Грабовецькі, Жураківські, Ільницькі, Княгиницькі, Комарницькі, Топольницькі, Терлецькі, Яворські, Арсеничі, Геники та багато інших.

Дрібна шляхта в Галичині, як відмінна етносоціальна верства, в українській історико-етнологічній науці мало досліджувалася. Одним із перших, хто згадав про цю соціальну групу на теренах Покуття, є історик В.Липинський. Вивчаючи участь шляхти у визвольній війні Б.Хмельницького, він писав: “Шляхта взяла участь у Великій українській революції (1648–1657 рр.) не в особі окремих, якихось виняткових одиниць, а як відрубна суспільна верства, що визначалась своїми індивідуальними прикметами і своїми окремими інтересами” [20, с.29]. Численна на галицьких землях шляхетська дрібнота поголовно брала участь у поширених тоді селянських рухах, що охоплювали одне або кілька сіл. Яскравим є приклад Семена Височана, який спромігся за відносно короткий час організувати на Покутті 15-тисячну регулярну армію за допомогою й участю місцевої руської шляхти, до якої належали Березовські, Княгиницькі, Голин-

* За сучасним адміністративним поділом до Покуття належать території Снятинського, Городенківського, Тлумацького, північна частина Тисменицького, більшість Коломийського (без південної частини) районів Івано-Франківської області між річками Дністер і Прут, а на Снятинщині – Прут і Черемош [22].

ські, Скульські, Витвицькі, Драгомирецькі, Грабовецькі, Жураковські та ін. [20, с.137–139].

Сучасний український учений В.Грабовецький у своїх працях чимало уваги приділяє питанню участі вихідців із дрібної шляхти в селянських повстаннях XVII–XVIII ст. на Покутті та Гуцульщині [16]. Відомо, що у військових заворушеннях восени 1648 р. під керівництвом Яремки Поповича до “купи повсталих у місті Товмач приєдналась дрібна українська шляхта з Ісакова – М.Княгиницький, Б.Грабовецький, два зі своїми синами – П.Березовський, Д.Татомир, а з ними немало іншої шляхти” [16, с.11]. Серед польських учених дрібну містечкову шляхту на Покутті досліджував К.Слюсарек [29].

Нечисленні розвідки мемуарного характеру про дрібну шляхту окремих населених пунктів Покуття містяться в спогадах сучасників тих подій. Цінним джерелом вивчення етносоціальних взаємовідносин між селянами та міщанами-шляхтою впродовж кінця XIX – початку XX ст. є щоденник Й.Яворського, уродженця містечка Кулачківці [11]. Не зважаючи на шляхетське походження, автор з іронією описує міщан-шляхтичів і з більшою симпатією ставиться до селян. Народний одяг він називає “красивим селянським строем”, а шляхетський – “лахи” [11, арк.11]. У спогадах громадських діячів О.Клодницького (1891–1973), І.Макуха (1872–1946 рр.) і о.Тита Войнаровського (1856–1938 рр.) описується про шляхетські поселення Ляцьке Шляхецьке (тепер – с. Липівка Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.), Хотимир та Озеряни в повіті Товмач (тепер – м. Тлумач Івано-Франківської обл.) [14, 17–19; 21].

Як відомо, дрібна шляхта проживала цілими шляхетськими селами в Галичині, а найбільше – на Прикарпатті: Ільник, Білина Велика, Комарники, Кульчиці, Матків, Березів Нижній і Верхній та багато інших. У ході дослідження цієї соціальної групи виявилось, що певна її частина була розселена й на Покутті.

Зокрема, у повітах Товмач і Надвірна виділявся окремих ареал розселення шляхти. Виходець із тих країв О.Клодницький зазначає: “Осередки української шляхти були в великому числі розсіяні на Підкарпатті й Покутті, а тим самим і на терені Товмаччини. Більшим скупченням була шляхта в Тисмениці з околицею... Дальшим – місцевість Ляцьке Шляхоцьке й Хотимир, де було понад тридцять нащадків шляхти, та Отинія й Отинійщина. Поза тим досить густо розсіяна шляхта по всіх селах” [19, с.857]. За статистичними даними, на початку XX ст. у повіті Товмач дрібна шляхта складала в поселеннях Марківці – 7,3 %, Хотимир – 1,1 %, Нижнів – 0,1 %, Олешів – 0,1 %, Отинія – 0,1 % [2].

До цього центру примикала територія розселення шляхти в повіті Надвірна, що охоплювала села Грабовець, Битків, Пнів, Цуцилів, Перерісль і тягнулася аж по Ляцьке Шляхецьке в повіті Товмач [12, с.34–36].

Згідно з дослідженнями польських учених, у 30-х роках XX ст. у Городенківському повіті в с. Серафінці проживало 322 шляхетські родини: Бережанські, Березовські, Бачинські, Крижанівські, Княгиницькі, Топольницькі, Терлецькі, Рогозинські; у с. Чернелиця – 188 родин: Окуновські, Скавінські, Воляцькі, Тхоржевські; у с. Тишківці – 111 родин: Княгиницькі, Кульчицькі, Завадовські, Бабінські; у с. Жуків – 103 родини: Богущькі, Княгиницькі, Коржинські; у с. Живачів – 92 родини: Драгомирецькі, Ільницькі, Матушевські, Ортинські; у с. Ісаків – 91 родина: Березовські, Драгомирецькі, Вітвицькі; у с. Торговиця – 92 родини: Княгиницькі, Вишинські, Левандовські; у с. Гарасимів – 86 родин: Комарницькі, Савицькі; у с. Стрільче – 83 родини: Боберські, Ільницькі, Левицькі; у с. Незвисько – 76 родин: Кобилянські, Липинські, Чарковські, Глинські; у с. Вікно – 72 родини: Березовські, Косинські, Лукасевич, Тхоржевські; у с. Семаківці – 62 родини: Чернецькі, Чайковські, Садовські, Домбровські; у с. Глушків – 52 родини: Бабинські, Домбровські, Томашевські [12, с.10–15].

У зазначений період у Коломийському повіті в с. Джурків мешкало 168 шляхет-

ських родин, серед яких Чернецькі та Драгомирецькі; у с. Росохач – 78 родин, серед яких Лазаревські та Рутковські; у с. Підгайчики – 107 родин, серед яких Балинські, Гаєвські, Якубовські; у с. Замулинці – 68 родин, серед яких Чернецькі та Воловські; у с. Сороки – 123 родини, серед яких Княгиницькі, Крижанівські [12, с. 21, 24, 27].

На початку XX ст. у Снятинському повіті дрібна шляхта складала 0,3–0,4 % в поселеннях Вовчківці, Стеців, Джурів [2].

Загалом, станом на 1938 р. на теренах Станіславського воєводства відносна частка шляхти щодо загальної чисельності населення повіту становила: у повіті Тлумач – 14 %, Городенка – 22 %, Снятин – 12 %, Коломия – 14 % [13, с.4]. Як бачимо, Городенківський повіт відзначався найбільшою кількістю шляхти.

У комплексі етносоціальна ідентифікація проявлялася в поєднанні етнічної та соціальної свідомості дрібної шляхти. Основними етнічними маркерами впродовж XIX – початку XX ст. у Галичині виступали розмовна мова та віросповідання: для українців – греко-католицьке, поляків – римо-католицьке. Виняток становили латинники – українськомовні римо-католики.

Натомість одним з ідентифікаційних маркерів дрібної шляхти як соціальної групи впродовж XIX ст. у документах служило означення “nobilis”^{*}, а селян – “agrikola”, “rustici”, “rolnik”, “laboriosa”. Такі означення священники фіксували в метричних книгах новонароджених, вінчаних чи померлих осіб, що свідчило про збереження шляхетської самосвідомості серед частини українського населення.

Після скасування панщини в 1848 р. упродовж другої половини XIX ст. осіб шляхетського походження в метричних записах зазначали як “nobilis agrikola” (шляхтич-хлібороб). Наприклад, у документі 1858 р. так записана Антоніна, дочка Івана Яворського “nobilis agrikola” з містечка Кулачківці [5, арк.3 зв.]. Однак у багатьох шляхетських селах у другій половині XIX – на початку XX ст. зафіксовано для шляхти й селян однакову форму самоназви – “rolnik” або “agrikola”. Водночас більшість шляхетських родин у цьому містечку – Холевінські, Горбулевичі, Бачинські, Петровські, Ільницькі, Крижанівські, Хріновські, Тирські, Печорські, Стефанські, Новаковські, Возняковські, Гутовські, Ясінські, Саєвичі, Керницькі, Красуцькі, Яворські, Мянновські, Ружицькі, Грабовські, Брачковські, Луцькі, Мушинські – у документах зазначалися як “orifex”, що означало ремісник, або “rustici” – селянин [4, арк.26 зв.–36; 5, арк.10 зв.–14 зв.].

У другій половині XIX ст. шляхта в м. Кулачківці поділялася на дві конфесійні групи – греко-католиків (родини: Холевінські, Горбулевичі, Бачинські, Петровські, Ільницькі, Крижанівські, Хріновські, Тирські, Печорські, Стефанські, Новаковські, Возняковські, Гутовські, Ясінські) і римо-католиків (родини: Саєвичі, Керницькі, Кржановські, Красуцькі, Яворські, Мянновські, Ружицькі, Грабовські, Брачковські, Петровські, Луцькі, Мушинські, Возняковські) [4, арк.26 зв.–36; 5, арк.10 зв.–14 зв.].

Відомо, що в другій половині XIX ст. у с. Олеша мешкало більше десятка шляхетських родин Грабовецьких греко-католицького віросповідання, які до 1869 р. ідентифікували себе як “nobilis”, а пізніше – як “agrikola” [9, арк.1–110].

Означення “nobilis” зустрічаємо в записах с. Марківці. Наприкінці XIX ст. шляхтич (“agrikola nobilis”) Іван Загорський із дружиною Марією були хресними дітей сім’ї Михайла Адамовича й Анни Іванюк [8, арк.43, 50]. У цьому селі 1898 р. батьки новонародженого Олександра Фелікс де Остоя-Загорський і Людовіка Рачковська записані як “nobilis” [8, арк.69 зв.]. У 1892 р. Ізабелла Княгиницька, “nobilis” із Ляцького Шляхецького, була хресною дочки місцевого священника Вальницького [8, арк.55].

Однак у другій половині XIX ст. у с. Марківці переважаюча більшість шляхетських родин Лукашевичі, Млиніські, Березовські, Кухарські, Клодницькі, Легозинські,

* “Nobilis” із латинської означає шляхетний (знатний); “agrikola”, “rustici”, “laboriosa” з латинської перекладається селянин, хлібороб, робітник; “rolnik” з польської означає селянин, землероб.

Яворські, Тарнавські, Козаровські, Кржиновські, Мільчановські, Куликовські, Сокальські в документах означалися як “agrícola”, що вказувало на нівеляцію шляхетської свідомості [8, арк.1–4, 69–72 зв.]. Разом із тим, у зазначений період майже всі ці родини належали до греко-католицького віросповідання, утворюючи таким чином у Марківцях великий осередок української дрібної шляхти на Покутті [8, арк.1–4]. Цікаво, що ще в 20-х роках ХХ ст. у с. Марківці декілька римо-католицьких родин – Гречиня-Кульчицькі, де Остоя-Загорські, Реловіч-Голинські продовжували титулувати себе як “nobilis” [8, арк.117–120].

До такого великого осередку дрібної шляхти греко-католицького віросповідання на Покутті належало й с. Серафинці. Не зважаючи на кількість шляхетських родин, особи з прізвищами Лукашевич, Бачинський, Валігурський, Березовський, Островський, Бучовський, Лучицький, Княгиницький, Топільницький, Захаровський, Чарковський, Онуцький, Крижанівський у метричних записках 70–90-х років ХІХ ст. ідентифікувалися як “agrícola” або “laboriosa” [3, арк.4–7, 67–70].

Величину цього поселення ілюструють такі дані: загалом серед 32 пар, які взяли шлюб у 1875 р., 15 наречених були шляхетського походження. Схожа тенденція прослідковувалася в 1895 р.: із 21 шлюбної пари 10 наречених – це вихідці із шляхти [3, арк.67–70]. Такі співвідношення свідчать: якщо не половина, то третина населення була шляхтою за походженням. Натомість дані із шематизму за 1900 р. показують, що в селі проживало 3270 греко-католиків, 36 римо-католиків, 205 євреїв [24].

У поселенні Хотимир у 70–80-х роках ХІХ ст. проживала шляхта: Кобилянські, Зубрицькі, Лящевські, Ільницькі, Круховські, Цехановські, Вітвицькі, Томашевські, Красовські, Островські, Рудкевичі, Веронкевичі, які підписувалися в метриках як “rolnik” або “agrícola” [10, арк.116–140]. До шляхетських родин греко-католицького віросповідання відносилися Кобилянські, Лящевські, Круховські, Ільницькі, Томашевські, Рудкевичі, Зубрицькі, а римо-католицького – Ільницькі, Веронкевичі, Цехановські, Вітвицькі, Кобилянські, Рудкевичі [10, арк.116–140].

Відомо, що наприкінці ХІХ ст. кілька десятків греко-католицьких шляхетських родин Березовських, Кобилянських, Тхоржевських, Якубовських, Лозинських у с. Вікно й декілька родин Одинських та Іваницьких у с. Завалля також ідентифікували себе як “agrícola” [6, арк.54–57 зв.; 7, арк.1–6 зв.].

Феноменом збереження шляхетської ідентичності на етнографічних рубежах Покуття було село Ляцьке Шляхецьке. Назва поселення вказувала на відмінне походження його мешканців. Як свідчать документи, шляхта із цього села аж до 1929 р. ідентифікувала себе як “agrícola nobilis” [8, арк.107–128]. До шляхетських родин у цьому селі належали Угарницькі, Княгиницькі, Луцькі, Драгомирецькі, Голинські, Сковронські, Вішньовські [8, арк.107–128].

Аналіз метричних книг с. Ляцьке Шляхецьке за 1918–1929 рр. показав, що до шляхетських родин римо-католицького віросповідання належали Угарницькі, Соколовські, Гречиня-Кульчицькі [8, арк.120, 124], а до греко-католицької шляхти – родини Угарницькі, Луцькі, Боваровські, Яворські [8, арк.117–128]. Однак слід відзначити, що більшість осіб із шляхетськими прізвищами, які сповідували греко-католицьке віросповідання, у документах ідентифікувалися як “agrícola”, на відміну від римо-католицької шляхти, яка означалася як “nobilis”. У той період ми зафіксували тільки одну родину греко-католицького віросповідання – Угарницькі як “agrícola nobilis” [8, арк.123].

Складність і неоднозначність етноідентифікаційних процесів підтверджує у своїх мемуарах громадський діяч І.Макух, який із 1907 р. займався адвокатською практикою в повітовому містечку Товмач. Із його спогадів дізнаємося, що на початку ХХ ст. “в судовій окрузі Тисмениця було культурне село Ляцьке Шляхецьке, у якому було стільки української шляхти, що нею можна було обділити кілька повітів”,

натомість у с. Озеряни повіту Товмач загорова польська шляхта складала половину населення [21, с.61, 65].

Значний вплив на релігійну, а відповідно й етнічну ідентифікацію дрібної шляхти в Галичині мали зміна конфесії та змішані шлюби між римо-католиками й греко-католиками. Здебільшого зміна віросповідання особи вела до зміни її етнічної ідентичності. Метричні книги також ілюструють такі шлюби, кількість яких залежала від чисельності парафій різних громад. Відомо, що в Серафинцях укладали змішані шлюби між представниками різних конфесій. Але, порівняно з Кулачківцями, це були поодинокі випадки. Порівняймо дані за 1900 р.: у Кулачківцях на 1700 греко-католиків припадало 926 римо-католиків, натомість у Серафинцях на 3270 греко-католиків – усього 36 римо-католиків [24]. Наприклад, у 1875 р. у Серафинцях із 32 шлюбів тільки в одному випадку зафіксовано змішаний шлюб: римо-католик Деметрій Березовський одружився з Юстиною Ватаманюк греко-католицького віросповідання [3, арк.5].

У метриках чітко відображено належність новонародженого до певної конфесії при умові, якщо батьки належали до різних віросповідань. Діти такого подружжя виховувалися “в обряді батьків згідно зі статтю”: сини – в обряді батька, а дочки – в обряді матері [23, с.25–26, 28–29]. У Кулачківцях 1861 р. новонародженого Йосипа хрестили в костелі, оскільки його батько Андрій Свідерський римо-католик, а мати Катерина Гренюк греко-католицького віросповідання [5, арк.7–10 зв.]. У той же рік новонароджену Магдалену хрестили в костелі, оскільки її мати Катерина Саєвич римо-католицького обряду, а батько Тома Коссован греко-католик [5, арк.7–10 зв.]. Загалом, як показує аналіз метричних книг костелу м. Кулачківці, змішані релігійні шлюби були поширеними серед селян і шляхти.

Таким чином, дослідження показало, що дрібна шляхта на Покутті належала до різних конфесій, що, в основному, підтверджувало її етнічну ідентичність – українську та польську. Разом із тим результати засвідчують наявність української дрібношляхетської верстви в структурі населення Покуття, що заперечує твердження деяких польських учених про виключно польську етнічну приналежність дрібної шляхти*.

Загалом процес ідентифікації особи відбувається за умови протиставлення себе комусь “чужому”, не такому, як “я”. У даному випадку критерієм самоідентифікації була належність до певної соціальної групи: шляхти чи селян (“хлопів”, “мужиків”). В основі цього критерію – різний рівень соціальних статусів представників цих верств у минулому. Шляхта володіла важливою за доби середньовіччя “власністю” – особистою свободою, якої ще довгий час не мали селяни Галичини. Дрібна шляхта формально належала до привілейованого шляхетського стану, що давало їй право перебувати на соціальній драбині вище, ніж закріпачені селяни.

Характерним для дрібної шляхти Покуття було те, що значна частина її проживала в містечках, де нашаровувалася шляхетська й міщанська чи ремісничка (не селянська) свідомість. Сучасний польський дослідник К.Слюсарек на основі дослідження чисельності військовозобов’язаних чоловіків шляхетського походження підрахував відносну кількість дрібної шляхти в покутських містечках. Зокрема, у першій половині ХІХ ст. у Чернилиці та Гвіздці мешкало по 20 дорослих чоловіків, які могли служити у війську, у Хотимирі й Снятині таких осіб було від 20 до 60, натомість у Городенці, Коломиї, Кулачківцях та Обертині – по 60 і більше шляхтичів [29, с.50–51].

Прикладом містечкової шляхти були шляхетські родини з Кулачківців. Так, у документі 1858 р. зазначали: “кум Гаспарій Крушевський шляхтич чоботар в Кулачківцях” [5, арк.3 зв.]. Водночас більшість згаданих шляхетських родин у цьому містечку в документах зазначалися тільки як “оріфех” – ремісник або “rustici” селянин [4, арк.26 зв.–36; 5, арк.10 зв.–14 зв.].

* Див. праці польських учених Р.Хорошкевича, В.Пульнарвича, П.Саса, К.Слюсарєка [25–29].

Чимало родин дрібної шляхти на Покутті відносилися до статусу “чиншовиків”, які, не відбуваючи панщини, належали до складу підданого населення поміщицького мастку, сплачували чинш, відробляли окремі повинності й виконували дрібні послуги для двору. Не маючи власної землі, вони користувалися дрібними панськими наділами. Згідно з дослідженнями К.Слюсарєка, упродовж першої половини XIX ст. багато чиншової шляхти проживало в покутських містечках і селах – Городенці, Обертині, Стецеві, Кулачківцях, Заваллі та інших [29, s.91]. Відомо, що чиншовики в с. Стеців, Вікно, Глушків сплачували натуральний податок продуктами, чиншова шляхта в Обертині виконувала обов’язок збирання податків із панських підданих, а в Городенці, Кулачківцях, Дзвинячі вона відпрацьовувала т. зв. “резиденційні” дні, виконуючи різну роботу при дворі [29, s.93].

За матеріальним становищем дрібна шляхта стояла нарівні із селянами й вела однаковий із ними спосіб життя. Проте пам’ять про особливий статус і даровані привілеї змушували вибудовувати цілу конструкцію із соціальних маркерів. Часто вони підкреслювали не етнічну, а соціальну інакшість цієї групи, яка проявлялася в елементах одягу, манері поведінки, відособленому родинному, громадському та релігійному житті.

Під впливом історичних обставин більшість дрібної шляхти пристосувалася до сільського способу життя, перейшовши до традиційного землеробського способу життя. Однак у деяких місцевостях шляхта ототожнювалася з відмінним родом занять, як-от ремеслом чи торгівлею, які вказували на соціальні відмінності шляхетської групи. Зокрема, у Кулачківцях міщани-шляхтичі, на відміну від селян, переважно займалися ремеслом, оскільки вважали його вищим заняттям від рільництва. Й.Яворський згадував: “Батько мав запас зароблених грошей, і коли йому пропонували купно поля, відповідав, що він не хлоп і поля не потребує. Тато легковажив рільництвом так як почував себе шляхтичем” [11, арк.8]. Однак, не зважаючи на виняткове значення ремесла в їхньому житті, вони остаточно не поривали із землеробством: мали побіч будинків земельні ділянки й відгодовували худобу.

“Синдром” шляхетства переносився на шлюбно-сімейні взаємини. Вважаючи себе вищою від селян, шляхта намагалася зберігати “кастову” замкнутість, укладаючи шлюби тільки між собою. Шляхетський титул передавався по чоловічій лінії. Тому, якщо дівчина-шляхтянка виходила заміж за селянина, то їхні діти втрачали статус “nobilis”. Так, у с. Олеша в 50-х роках XIX ст. дітей Павла Семеніва й Тетяни Грабовецької записували як “rustici”, тоді як діти Миколи Грабовецького й Анни Козаків зазначені як “nobilis” [9, арк.17 зв., 13 зв.].

Проживаючи в безпосередньому сусідстві із селянами, шляхті важко було зберігати соціальну замкнутість. У Кулачківцях брати Микола та Янко Яворські, шляхетська родина яких мешкала в окрузі “мужиків”, оженилися на селянках. Їх рідний брат Й.Яворський у своєму щоденнику про це писав: “І от що значить між мужиками жити та й виховуватися” [11, арк.11]. У випадку “нерівного” шлюбу між шляхтичем і селянкою шляхта висловлювала своє обурення. “З діда-прадіда шляхоцька кров, здурів і потяг між мужиків. Як я можу людям в очі дивитися, – та батько якби про цю ганьбу знав, то би в труні долілиць перевернувся б”, – говорила мати шляхтича Яна Яворського, коли він женився на селянці Катерині Григорчак. Крім того, вона ніяк не погодилася б жити разом із “мужичкою”, якби невістка не одягла міщанський стрій [11, арк.11–12].

Часто з огляду на невелику кількість шляхти в селах для збереження шляхетської станової замкнутості пару шукали у віддалених селах. Документи с. Олеша фіксують одруження наречених із Долини та Хотимира [9, арк.14 зв.–98 зв.]. Шляхта із с. Ляцьке Шляхецьке шукала пару для одруження в селах Перерісль Надвірнянського повіту, Марківців (повіт Товмач), Грабовець (повіт Богородчани) [8, арк.120, 123].

Згідно зі звичаями батьки давали письмові дозволи на одруження своїх дітей у випадку їхнього неповноліття. Аналіз метричних книг с. Серафинці засвідчив велику кількість таких батьківських дозволів на шлюб їхніх дітей. Так, у 1875 р. із 32 шлюбів у 17 випадках указано дозволи батьків на одруження дітей. При тому, що вік синів досягав 23 років, а дочок 22 років [3, арк.4–7]. Такі дозволи зафіксовані й в інших селах, але не в такій великій кількості. Очевидно, це пояснюється дотриманням норм звичаєвого права в краї аж до кінця XIX ст.

Одним із засобів дистанціювання від селян шляхта використовувала поділ місць у церкві під час служіння, намагаючись виділитися з місцевої громади. Зі спогадів Й.Яворського дізнаємося, що в Кулачківцях у церкві шляхтянки ніколи не стояли разом із селянками, оскільки вважали, що там смерділи “хлопські” кожухи. Чоловіки тримались осторонь, бо їх дратував запах старого сала, яким селяни змащували волосся, і дьогтю, яким ті змащували чоботи та постолі [11, арк.13]. Подібна традиція поділу місць у церкві тривалий час зберігалася в селах на Бойківщині, зокрема, Витвиці Долинського району Івано-Франківської області та Нижньому Гусному Турківського району Львівської області.

Одяг дрібної шляхти по селах в основному був подібний до вбрання місцевих селян, але відрізнявся окремими елементами. Дослідники галицької старовини І.Вагилевич та Я.Головацький зазначали, що на побутовому рівні цієї соціальної верстви яскраво проявлялись елементи міщанства, особливо це було помітно в манері одягатися [1, арк.16; 15, с.23]. Зокрема, у повіті Товмач шляхта носила міщанське вбрання, так зване шляхетське, але воно було дешеве й неякісне [18, с.878]. Й.Яворський писав, що його брат Янко після одруження із селянкою замість пошити міщанське пальто чи “футро”, “стратив всяке почуття міщанської гідності і став ходити в мужицькому кожусі” [11, арк.11–12].

Елементом міщанства та нововведенням у чоловічому одязі шляхти на початку XX ст. була краватка. Зокрема, її носили шляхтичі в повіті Товмач, часом запинаючи сорочку білим порцеляновим гудзиком. Про таких селяни говорили “шляхтич із гудзиком” або “шляхтич із шпичкою, а навіть краваткою” [18, с.878]. У Кулачківцях шляхтичі носили “блюзи” та камізельки, а селяни одягали сорочки й кептарі [11, арк.12]. Жінки-шляхтянки в цьому містечку на відміну від селянок наприкінці XIX ст. носили спідницю без обгортки [11, арк.11–12]. У Хотимирі Коломийського повіту в 60-х роках XIX ст. шляхта шила верхній одяг – капоти іншого крою, ніж “мужицький сердак” [15, с.26]. Різновидом верхнього одягу шляхтичів була чемерка, або чамарка. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у повіті Товмач шляхта за верхній одяг мала плащі – “чемерки” з вовняної тканини власної роботи або фабричного виробництва, шитого на міський покрій. Узимку вона одягала білі кожухи, які відрізнялися від селянських пошиттям та оздобленням [18, с.878].

Таким чином, вивчення етноідентифікаційних процесів у шляхетському середовищі на Покутті проілюструвало їхню неоднозначність і показало, що вони залежали від багатьох чинників. Однак можемо стверджувати, що велика частина шляхетських родин на Покутті ідентифікувала себе з українцями.

Не зважаючи на сільський спосіб життя, серед дрібної шляхти впродовж XIX – початку XX ст. зберігалася почуття винятковості чи відмінності від селян. Ця шляхетська свідомість підкреслювалася в побуті. У вбранні цієї групи населення мали місце елементи міської культури. Міський фасон був обраний шляхтою не випадково. Міська культура Галичини сприймалася нею як більш “цивілізована” порівняно з простонародною сільською. Усвідомлене чи підсвідоме бажання вести притаманний аристократії XIX ст. спосіб життя змушувало дрібних шляхтичів у міру матеріальних статків копіювати зразки “міської моди”, що не завжди відповідало дійсному сільському

укладу, тому набувало інколи гротескних проявів і викликало іронічні зауваження сучасників.

Однак при дослідженні матеріальної культури шляхти слід бути обережним, оскільки можна зіткнутися з фактом нашарування відмінного етнічного походження й соціального статусу. Як-от, у випадку, коли особи були одночасно шляхетського й польського походження, а отже, й відрізнялися в побуті й одягом від української шляхти та селян.

1. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. I, 4342. – 39 арк.
2. Там само, ф. 9, спр. 275. – 633 арк.
3. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 631, оп. 1, спр. 158. – 72 арк.
4. Там само, ф. 631, оп. 1, спр. 551. – 120 арк.
5. Там само, ф. 631, оп. 1, спр. 552. – 144 арк.
6. Там само, ф. 631, оп. 2, спр. 14. – 520 арк.
7. Там само, ф. 631, оп. 2, спр. 55. – 67 арк.
8. Там само, ф. 631, оп. 2, спр. 58. – 138 арк.
9. Там само, ф. 631, оп. 2, спр. 64. – 529 арк.
10. Там само, ф. 631, оп. 2, спр. 66. – 113 арк.
11. Родинний архів О.Мандзюк (Яворської). Спогади Йосипа Яворського від 1.03.1962 р. – 27.03.1962 р. – 24 арк.
12. Archiwum Akt Nowych. Zespul 71/II, Sygnatura 21. – 78 str.
13. Archiwum Akt Nowych. Zespul 71/II, Sygnatura 24. – 80 str.
14. Войнаровский Тит. Низка споменів з мого життя / Тит Войнаровский // Историчні постаті Галичини XIX – XX ст. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. – С. 15–75.
15. Головацкий Я. О костюмах или народномъ убранствѣ русиновъ или русскихъ въ Галичинѣ и Сѣверовосточной Венгрии / Я. Головацкий. – Пг., 1868. – 67 с.
16. Грабовецкий В. Семен Височан / В. Грабовецкий. – Івано-Франківськ, 1995. – 32 с.
17. Клодницький О. Весілля на Товмачині / О. Клодницький // Альманах Станіславівської землі : у 2 т. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 889–893.
18. Клодницький О. Народний побут, звичаї і фольклор Товмачини / О. Клодницький // Альманах Станіславівської землі : у 2 т. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 876–888.
19. Клодницький О. Товмачина до Другої світової війни / О. Клодницький // Альманах Станіславівської землі : у 2 т. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 853–857.
20. Липинський В. Твори / В. Липинський. – Філадельфія, Пенсільванія, 1980. – Т. 2 : Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – 637 с.
21. Макух І. На народній службі: Спогади / І. Макух. – К. : Основні цінності, 2001. – 572 с.
22. Паньків М. Етнографічні групи: тенденції розвитку / М. Паньків // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект : монографія / В. В. Грещук, В. І. Кононенко, М. П. Лесюк, М. І. Паньків, М. Д. Ромашок, С. І. Хороб та інші. – К. ; Івано-Франківськ, 2006. – С. 8–54.
23. Право церковное о отношеніяхъ обрядовъ обохъ въ Галиціи, греческо-католического, славянского Русиновъ и латинского Поляковъ. – Львовъ, 1865. – 123 с.
24. Шематизмъ всего клира Греко-Католицкои Єпархіи Станиславовскои на рокъ Божій 1900. – въ Станиславовѣ, 1900. – 212 с.
25. Horoszkiewicz R. Szlachta zaściankowa na ziemiach Wschodnich / R. Horoszkiewicz. – Pinsk, 1937. – Wyd.II. – 40 s.
26. Pulnarowicz W. Rycerstwo Polskie Podkarpacia / W. Pulnarowicz. – Przemyśl, 1937. – 79 s.
27. Pulnarowicz W. U źródeł Sanu, Stryja i Dniestru (Historja powiatu turczanskiego) / W. Pulnarowicz.. – Turka, 1929. – 144 s.
28. Sas P. Szlachta zagrodowa / P. Sas. – б. м., б. р. – 32 s.
29. Ślusarek K. Drobna szlachta w Galicji 1772–1848 / K. Ślusarek. – Kraków, 1994. – 294 s.

The petty nobility in Pokuttia region was characterized by mutual interdependence of ethnical and social identification. The representatives of this social group were Ukrainians by the language and Greek-catholic by the confession. It's noble identification was differ in comparison with peasant's one. Social identification of the petty nobility is developed in self-identification, surnames, lordly attitude towards of peasants, traditional culture, religious and family life.

Key words: petty nobility, ethnical and social identification, Pokuttia region.

УДК 789.5

ББК 63.59 (4 Укр)

І.Ф. Дмитрук

ТРАДИЦІЙНЕ МИСТЕЦТВО ТА ФОЛЬКЛОР ГУЦУЛІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті висвітлено українські етнографічні дослідження мистецтва та фольклору гуцулів кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Особлива увага приділена вивченню українськими дослідниками гуцульської архітектури, писанкарства та інших видів народного мистецтва.

Ключові слова: Гуцульщина, мистецтво, фольклор, писанкарство.

Мистецтво будь-якого народу загалом чи окремої людини зокрема є важливою частиною їх духовного розвитку. У мистецтві відображаються історичні традиції, прагнення, надії та сподівання людей. Вигадливі й таємничі візерунки, які ми бачимо на вишиванках, писанках, розписах посуду, одязі є не просто сукупністю знаків, а несуть у собі глибоке символічне значення. Народна творчість також є важливим показником духовного розвитку народу. Тому дослідження цих питань займає важливе місце в сучасній науці.

Серед багатьох етнографічних груп України своєю унікальністю відзначаються гуцули. Їм притаманна своєрідна духовна й матеріальна культура, що робить їх особливо цікавими для вивчення.

Дослідження традиційного мистецтва та фольклору гуцулів розпочалося ще в середині ХІХ ст. Сільські вчителі, священники й селяни збирали та записували перекази, легенди, пісні, складені на Гуцульщині. Багато мандрівників, письменників і вчених як із Східної, так і Західної України збирали по селах вишивки, кераміку, вироби зі шкіри та дерева для музейних і приватних колекцій. Окремі із цих речей збереглися й до нашого часу та є справжніми шедеврами народного мистецтва. Не зважаючи на це, дана проблема й досі залишається маловивченою.

Мета наукової розвідки полягає в тому, щоб проаналізувати рівень вивчення науковцями кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. мистецтва та фольклору гуцулів.

Розпочали збір і вивчення фольклору та предметів народного мистецтва Гуцульщини ще І.Вагилевич та Я.Головацький. Добірки пісень у статтях І.Вагилевича про гуцулів є своєрідними маленькими антологіями зразків різножанрової й різноманітної народнопісенної поезії цієї етнографічної групи. Дослідник наголошує на органічній спорідненості народнопоетичної творчості українських горян із загальноукраїнською фольклорною традицією, яку він бачить у мовній спільності, побутуванні однакових пісень, сюжетів, засобів поетичного виразу. Регіональну специфіку усної поетичної творчості українських горян становить, на його думку, особлива поширеність коротких співанок – коломийок, у яких відбиті різні сторони їх щоденного життя й соціальних відносин, їх думки та переживання, добра збереженість обрядової пісенності з багатими архаїчними рисами, неповторний колорит образів і художніх засобів, навіяних гірською природою, тісний зв'язок фольклорної прози з особливостями гірського життя [15, с.140].

Зауваження І.Вагилевича на цю тему в ряді моментів розвинуті й конкретизовані Я.Головацьким. Так, дослідник у своїй праці “Карпатская Русь” описує народну творчість гуцулів. Зокрема, тут подано тексти пісень про кохання, наведено записи коломийок. Також у кінці праці розміщено збірку І.Бачинського під назвою “Песни Верховинцев” [11, с.179–211].

Я.Головацький сам записував народні пісні. Особливу увагу приділяв колядкам, веснянкам й обжинковим пісням. Привертала увагу Я.Головацького й народна казка Карпат. Саме ним чи не вперше були розміщені кілька казок в альманасі “Вінок русинам на обжинки”, який був виданий у Відні в 1847 р. [23, с.17].

І.Вагилевич та Я.Головацький уперше звернули увагу на прикладне, декоративне мистецтво українських горян – різьбярство, майстерність ткацьких виробів, художнє оформлення одягу; дали описи побутуючих у Карпатах народних музичних інструментів, деяких танців, зокрема, чоловічого “аркана” й жіночого “кола” [15, с.141].

Публікувалися й різноманітні збірники фольклору. Так, у 1860 р. друкарнею Ставропігійського інституту у Львові було видано “Сборничок пісній для співлюбних русинів”. Він мав світський характер. Окремий розділ у ньому склали “Коломийки” з Коломийського повіту – 41 і Дори – 13 [13, с.17]. Такі збірники друкувалися й по інших містах краю.

Не оминув своєю увагою дане питання й відомий український етнограф В. Шухевич. У перші роки вивчення Гуцульщини він захоплювався переважно гуцульським фольклором. Записаний ним у гірських селах Коломийського округу переказ про О.Довбуша був опублікований у 1875 р. у “Газеті школьній”, а потім – у “Зорі” як доповнення до статті про народного месника, написані й Ю.Целевичем на підставі архівних даних [1, с.30–31]. Згодом цей та інші перекази про опришків, записані в наступних роках, були опубліковані в п'ятій частині монографії В.Шухевича “Гуцульщина” [26, с.170–194].

Дослідник брав участь у відкритті різноманітних мистецьких виставок. Так, на 1893 р. планувалася крайова виставка у Львові, яку поляки присвячували ювілеєві Т.Костюшка, не залучаючи до неї українців. Але останні створили комітет на чолі з В.Шухевичем і почали готуватися до виставки, переборюючи різні шовіністичні перешкоди її польських організаторів. В.Шухевич як керівник українського етнографічного відділу, отримавши певні державні асигнування, почав закуповувати експонати через знайомих учителів, священників у Пістині (В.Чернявський), Ростоках (Л.Ковблянський), Березові (В.Когут), Яворові (І.Окуневський) та багатьох інших [2, с.137].

Для створення гуцульського відділу В.Шухевич запросив народних майстрів з Яворова. Так, Петро Копчук побудував на виставці гуцульську церкву, хату й усі господарські прибудови. У хаті було встановлено кахлеву піч, яку виготовив у 1894 р. гончар П.Кошак, а також необхідні речі домашнього вжитку.

Хата поділялася на дві кімнати. В одній із них різьбярі Василь і Микола Шкрібляки займалися різьбленням, а Василина Столащук гаптувала й ткала запаски. На подвір'ї були виставлені різні знаряддя праці. Ця виставка нагадувала певним чином сучасний етнографічний музей під відкритим небом.

Крім того, тут експонувалися ткацькі вироби з Косова, гончарний посуд учнів Коломийської гончарної школи та відомих тоді гончарів П.Кошака, І.Баранецького, різьба Ю.Шкрібляка та його синів з Яворова, М.Мегединюка з Річки, гуцульський одяг, писанки, музичні інструменти тощо. На виставку В.Шухевич представив і свою збірку церковних образів, книг, дерев'яних хрестів та етнографічні фотографії, які замовив у різних регіонах Галичини. До всіх експонатів він подав детальні пояснення й описав їх у “Провіднику”. Виставка мала успіх, і заслуги Шухевича відзначила тогочасна українська преса [2, с.138].

Окрім збору та колекціонування мистецьких виробів із Гуцульщини, В.Шухевич займався їх вивченням. Так, у третьому томі “Гуцульщини” він вивчив гуцульські музичні інструменти й танці. Також тут розміщено тексти гуцульських пісень і ноти до них [25, с.69–240].

Дослідник одним із перших серед етнографів найбільш докладно описав такі гуцульські музичні інструменти, як скрипку, цимбали, флюяру, сопілку, трембіту, ріг, дудку, дрімбу та ряд інших і подав спосіб їх виготовлення, а також зазначив, хто, як і коли, при яких обставинах на них грає. Розділ, присвячений гуцульським пісням,

В.Шухевичу допоміг опрацювати Ф.Колесса, який правильно визначив, що на Гуцульщині побутує три типи мелодій: коломийкова, весільна, колядницька [2, с.144].

У другому томі монографії дослідник описує окремі галузі народного мистецтва гуцулів. Серед них подає відомості про ткацтво, гончарство, різьбярство, вироби зі шкіри й металу та ряд інших [24, с.240–318].

В.Шухевич видавав журнал для дітей “Дзвінок”. У ньому нерідко публікувались етнографічні матеріали, зокрема народні пісні, казки, гайвки, оповідання, описи звичаїв тощо. Він також писав про писанки, часто вмщував фотографії гуцульської архітектури [2, с.116].

Крім усього вищесказаного, дослідник брав участь і в організації Українського національного музею, який у 1908 р. заснував митрополит А.Шептицький. У часописі “Руслан” за 1912 р. він звернувся до жінок із проханням передавати до музею вишивки, гайдани та інші мистецькі вироби й таким чином рятувати “наші скарби від загибелі”.

В.Шухевич допомагав Ф.Вовкові збирати експонати з Гуцульщини для петербурзького етнографічного, празького, угорського національних та інших музеїв, а також для віденського музею народів Австро-Угорщини. Допоміг професорові В.Курцу закупити для празького товариства домашніх промислів вироби гуцульського народного мистецтва й окремим особам у зборі гуцульської колекції [2, с.140].

Долучився до збирацької справи й В.Гнатюк – секретар Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – НТШ). Так, ним зібрано й опубліковано два томи легенд як біблійного, так і світського змісту. В основному тут зібрані легенди з Галичини, але зустрічаються й записані на Гуцульщині. Особливо багато їх у другому томі. Тут є легенди, записані в с. Тюдів (О.Роздольський), Ростоки (Л.Полек) і Голови (Ф.Кітлярук, Л.Гарматій) [4; 5].

В.Гнатюк опублікував три томи коломийок, у яких висвітлюються різні сторони повсякденного життя гуцулів. Так, саме з коломийок ми можемо дізнатися про родинне й громадське життя, походження імен, націй, племен і географічних назв, життя у війську та ін. [7–9].

Також зібрав народні перекази про опришків і байки про звіриний епос [10]. Так, при записі байок він робить їх чітку класифікацію, розділяючи на байки про диких і домашніх звірів, птахів, плазунів, змії, риб і комах. Ці байки він записав від А.Онищука, П.Шекерика-Дониківа, Б.Заклинського, Л.Гарматія, Ю.Яким'юка.

Захоплювався гуцульським мистецтвом й І.Франко. Він, починаючи з 1880 р., майже шоліта відпочивав на Гуцульщині, відвідав Косів, Нижній Березів, Криворівню, Голови, Кути. Так, під час відвідин Довгополя він познайомився з А.Освіцинським, який знав багато легенд. Саме від нього І.Франко записав переказ про опришка Мирона Штолу (Штолюка) [22, с.393–394].

Багато фольклорних та етнографічних матеріалів І.Франко друкував у журналі “Житє і слово” в рубриці “З уст народу”. Він захоплювався знайомих і друзів, щоб збирали в народі пісні, легенди, казки тощо [3, с.158]. Письменникові вдалося зібрати багато переказів із Галичини й Гуцульщини, які він опублікував в “Етнографічному збірнику”.

У 90-х рр. XIX ст. широко розгортається фольклорно-етнографічна діяльність на Гуцульщині. Налагоджується регулярна робота по записуванню народної творчості за певними програмами, установлюються безпосередні зв'язки із збирачами фольклору на місцях. Збирання та публікація народної творчості здійснюються на рівні наукових досягнень народознавства того часу. З цього приводу І.Франко писав: “Виробляються збирачі нового типу, такі, як Іван Колесса, Осип Роздольський, Володимир Шухевич, що, обіймаючи широкі наукові горизонти, рівночасно стараються вичерпати запас етнографічних фактів у певній околиці, подати, приміром, весь репертуар пісень, оповідань і т.ін. якогось незвичайного оповідача чи рапсода, вичерпати запас пісень, казок,

обрядів даної околиці і, з другого боку, обняти запас доступного однорідного матеріалу в цілім краю” [23, с.18].

У 20-х рр. була надрукована робота В.Тарновецького “Як гуцули пишуть свої писанки?” [20]. Автор звертає увагу, зокрема, на те, яку фарбу гуцули використовують більше, розписуючи писанки, а яку менше, наводить рецепти виготовлення барвників із природних матеріалів, описує виготовлення писачка та дає малюнок до нього. І, безумовно, розглядає сам процес виготовлення писанок. Загалом це досить цікава робота, адже автор розкриває виготовлення писанок в одній етнографічній зоні – Гуцульщині, що було нечастим явищем того часу, оскільки, зазвичай, дослідники писали про всі етнографічні групи Карпат [21, с.94].

Певну увагу гуцульському мистецтву приділяє й Ю.Подлуський. Зокрема, він дає характеристику гуцульській музиці й мистецтву вишивання. Про останнє він пише: “Гуцульські жінки вміють прекрасно вишивати сорочки на різні взори. Вони знають 16 способів шиття” [17, с.4]. На жаль, дослідник не подав детальної характеристики цих способів вишивання. Мабуть, це пояснюється тим, що він відвідав Гуцульщину лише двічі й не встиг провести детальні дослідження. Його праця невелика за розміром (лише 7 сторінок) і являє собою стислу характеристику життя гуцулів.

Цікавилися гуцульською музикою й тогочасні композитори. Так, П.Бажанський був не лише чудовим музикантом, але й добрим знавцем музичного фольклору. Він захоплювався народною музикою Гуцульщини. Композитор опрацював численні гуцульські мелодії та використав їх при написанні першої опери про О.Довбуша [12, с.375].

У першій половині ХХ ст. серед української громадськості було надзвичайно поширеним зацікавлення до гуцульського мистецтва. Тому в багатьох окружних і повітових центрах створюються численні товариства, які досліджують і колекціонують гуцульські вироби; відкриваються різноманітні школи та курси, де навчають азам виготовлення гуцульського керамічного посуду, різьби по дереву, вишивки.

Так, у Косові 13 вересня 1922 р. було засновано товариство “Гуцульське мистецтво”. Його основні завдання зводилися до того, щоб розвивати, розповсюджувати й зберігати гуцульські мистецькі твори; організувати й підтримувати гуцульських майстрів, давати їм роботу, доставляти потрібні матеріали, влаштовувати виставки та допомагати у збуті виготовлених творів; збирати взірці й найкращі вироби, які із часом перейшли б до музею гуцульського мистецтва; заснувати школу гуцульського промислу з ткацько-килимарським відділом, керамічним і різьбярським.

У листопаді того ж року було відкрито майстерню при товаристві, яка виготовляла килими. У ній працювало 4 майстри на чотирьох верстатах. Для виготовлення килимів вовну завозили з Франції й тому вироби користувалися великим попитом. Із спілкою співпрацювала А.Стрийська, яка вела гурток вишивки в гуцульському стилі [6, с.2].

При товаристві діяла й різьбярська школа. Її засновником був Василь Девдюк. Під його керівництвом учні виготовляли різноманітні предмети побутового вжитку, які були справжніми шедеврами мистецтва. Серед них виділялися різьблені свічники, хрести, тарілки, ліжка та інші речі. Постійно вівся набір нових учнів [19, с.5].

Аналогічні оголошення про подібні школи та майстерні зустрічалися в багатьох тодішніх газетах. Це свідчить про широку популярність і зацікавленість гуцульським мистецтвом. Для багатьох представників тодішньої міської інтелігенції інтерес до колекціонування й вивчення гуцульського мистецтва був справжнім хобі. Їх цікавили одяг, предмети побутового вжитку, гуцульська архітектура, які були для них дуже своєрідними.

Відомий гончарний осередок був у с. Пістинь, який припинив своє існування в роки Другої світової війни. Перші дані про нього знаходимо в працях Л.Вербицького та

В.Шухевича. Так, в альбомі Л.Вербицького серед кольорових ілюстрацій є кілька фото виробів пістинського майстра П.Кошака. Ряд відомостей про нього опублікували й польські дослідники М.Гроховський і Т.Северин [18, с.65]. Такий інтерес до виробів П.Кошака свідчить про його високу майстерність. Багато виробів майстра експонувалися на численних виставках того часу, про що йшла мова вище.

Упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. з’явилося кілька праць І.Гургули, присвячених писанкам. Так, у журналі “Нова хата”, що виходив у Львові в 1928 р., була надрукована її стаття “Звичаї і повір’я, зв’язані з писанками” [14, с.4–5]. Авторка висвітлює дану тему, ґрунтуючись на матеріалах із Галичини, Західного Поділля й Гуцульщини. Це дає можливість порівняти їх і побачити, наскільки звичаї та повір’я відрізняються, що є спільного між ними в різних регіонах України. Вона була автором короткої статті про писанки в Українській Загальній Енциклопедії, де було вміщено й кольорову таблицю 30-ти писанок.

Більша праця І.Гургули “Писанки східної Галичини і Буковини в збірці Національного Музею у Львові” була надрукована в збірнику “Матеріали з етнології та антропології” в 1929 р. у Львові. Дана робота складається з кількох розділів, у яких описано особливості орнаменту та фарб для писанок, їх порівняння з вишивками й статистику музейного матеріалу. Цікаво, що в праці вміщено анкету, яка складається з 36 пунктів і призначена для збору інформації з писанкарства. Автор, порівнюючи писанковий орнамент із вишивками, відзначає, що вони дуже схожі між собою, якщо походять з одного місця виготовлення [21, с.94].

Цікавився писанкарством і К.Ластівка. У 1932 р. він опублікував наукову статтю про особливості орнаментики писанок Буковини [16, с.2–3]. У ній дослідник поділяє орнаменти писанок на два види: геометричні та речові. Разом із назвами писанок подається і їх зображення, що має велике значення для такого роду статей. Відзначено також, що писанки “буковинського підгір’я носять у собі ознаки переходової смуги, змішуючи два роди орнаментики (Гуцульщина і Поділля) в одну цілість”. Отже, підтверджується думка про те, що писанкарство як явище в одній окремо взятій етнозоні чи регіоні не може мати чітко виражених автохтонних ознак. Це один із видів народного мистецтва, який має чимало спільного в процесі виготовлення, орнаменталізації та назвах писанок [21, с.95].

Як бачимо, внесок українських дослідників кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. в етнографічне вивчення мистецтва та фольклору гуцулів вагомий. Ними було зібрано багато зразків народних мистецьких творів для численних приватних і музейних колекцій того часу; записано безліч текстів народних переказів, легенд, пісень. Не зважаючи на це, багато питань усе ж таки не отримали належного висвітлення в етнографічних працях зазначеного періоду. Зазвичай, дослідники намагалися комплексно вивчити життя й побут гуцулів, а мистецтво розглядали лише поверхово. Так, практично недослідженими залишилися такі види мистецтва, як гуцульська сирна пластика, ткацтво; мало уваги приділялося вивченню вишивок. Також дослідники кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. залишили поза увагою таку важливу складову традиційного мистецтва, як його символіка. Тому багато аспектів даного питання ще потребують свого подальшого висвітлення.

1. Арсенич П. Володимир Шухевич (1849–1915): Життя і культурно-громадська та етнографічна діяльність. До 150-річчя від Д. Н. / П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1999. – 88 с.
2. Арсенич П. Рід Шухевичів / П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 2005. – 264 с.
3. Білинкевич І. Іван Франко на Станіславщині: Біографічно-краєзнавчі нариси / І. Білинкевич. – Коломия, 2006. – 164 с.
4. Гнатюк В. Галицько-руські народні легенди. Т. 1 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1902. – Т. XII. – 215 с.
5. Гнатюк В. Галицько-руські народні легенди. Т. 2 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1902. – Т. XIII. – 287 с.

6. Гнатюк В. "Гуцульське мистецтво" в Косові / В. Гнатюк // Діло. – 1923. – 21 квітня. – С. 2.
7. Гнатюк В. Коломийки. Т. 1 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1905. – Т. XVII. – 260 с.
8. Гнатюк В. Коломийки. Т. 2 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1906. – Т. XVIII. – 315 с.
9. Гнатюк В. Коломийки. Т. 3 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1907. – Т. XIX. – 254 с.
10. Гнатюк В. Українські народні байки (звіриний епос). Т. 1–2 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1916. – Т. XXXVII–XXXVIII. – 560 с.
11. Головацький Я. Карпатская Русь. Географическо-статистические и историческо-этнографические очерки Галичины, Северо-восточной Угрии и Буковины / Я. Головацький (Оттиск из Славянского сборника, 1875). – 266 с.
12. Грабовецкий В. Илюстрована історія Прикарпаття. Тисячолітній літопис Гуцульщини / В. Грабовецкий. – Івано-Франківськ, 2004. – Т. 3. – 464 с.
13. Грицик М. Фольклорно-етнографічні видання Галичини 60-70-х рр. XIX ст. і їх значення у розвитку загальноукраїнської національної культури / М. Грицик // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 2–3 – С. 16–21.
14. Гургула І. Звичаї і повір'я пов'язані з писанками / І. Гургула // Нова хата. – 1928. – № 4. – С. 4–5.
15. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці" на Гуцульщині / Р. Кирчів. – К., 1990. – 344 с.
16. Ластівка К. Орнаментика писанок на Буковинському підгір'ю / К. Ластівка // Нова хата. – 1932. – № 5. – С. 2–3.
17. Подлуський Ю. Гуцульщина / Ю. Подлуський. – Перемишль, 1938. – 7 с.
18. Слободян О. Народна кераміка села Пістиня / О. Слободян // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 6. – С. 65–71.
19. Створення столярсько-різьбярської робітні і школи в Косові // Діло. – 1923. – 29 квітня. – С. 5.
20. Тарновецький В. Як Гуцули пишуть свої писанки? / В. Тарновецький // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1929. – Т. XXI. – Ч. 1. – С. 157–161.
21. Ткаченко В. Писанкарство в Україні: Історіографія (1910–1980-і рр.) / В. Ткаченко // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 2. – С. 92–96.
22. Франко І. О гарний ти, краю! Твори про Гуцульщину і гуцулів / І. Франко. – Косів, 2006. – 460 с.
23. Хланта І. Коштовні перлини Карпат / І. Хланта // Казки Карпат: Українські народні казки. – Ужгород, 1989. – 418 с.
24. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2 / В. Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1901. – Т. IV. – 320 с.
25. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 3 / В. Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1902. – Т. V. – 256 с.
26. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 5 / В. Шухевич. – Львів, 1908. – 300 с.

This article is to highlight on the Ukrainian ethnographic researches at the end of 19th – the first half of the 20th centuries about the art and folk of gutsuls. The special attention is given to study the architecture of gutsuls, pysancarstvo and other types of the traditional art by Ukrainian researches.

Key words: Gutsulshchyna, art, folk, pysancarstvo.

УДК 39:321.02 (477.85)

ББК 63.5

П.Л. Костючок

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ НАПРИКІНЦІ 1918 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 рр.

У статті проаналізована участь закарпатських українців у політичному житті краю, розкрито фактори, які сприяли політизації українців, та особливості вказаного процесу. Доведено, що засадничою метою національно-визвольного руху українців Закарпаття було домагання української державно-національної ідентичності.

Ключові слова: українське населення, Закарпаття, політизація, український національно-визвольний рух, етнічна консолідація.

Останнім часом у сучасній історичній та етнополітичній літературі стало модним користуватися поняттям політизації етнічності. Проте не завжди його вживання є виправданим і коректним, свідченням чого стала поява кількох праць, які довільно інтерпретують політизацію етнічності. Сучасні дослідження Дж.Ротшильда, Д.Белла,

М.Есмана, В.Ісаїва, Дж.Келласа, О.Мотиля, У.Ньюмена, У.Петерсена дають можливість визначити політизацію етнічності як процес набуття етнічною спільнотою політичної свідомості, її мобілізації на досягнення певної мети, виходу на арену політичного життя й боротьби за участь у прийнятті політичних рішень і контролі за їхнім виконанням [14]. Тобто, по суті, це процес перетворення етнічних спільнот на суб'єкти історії.

Важливе значення в цьому контексті відіграє дослідження етнополітичної історії українства XIX – першої половини XX ст., що знаходилося під владою іноетнічних режимів. Окреме місце в цьому ряді займає українство Закарпаття, яке пройшло складний шлях етнізації, політизації, становлення й утвердження національної самоідентифікації. На цьому тлі особливо виділяються 1918–1919 рр., які показали напрям політизації українства й підкреслили його реальну національну ідентичність. Означена проблема так чи інакше порушувалася в історичній літературі. Так, окремі її аспекти висвітлені в працях радянських (Н.Баженова, І.Компанієць, П.Сміян, М.Троян) [1; 17; 20; 21; 32; 34] і сучасних (М.Вегеш, С.Віднянський, І.Гранчак, Н.Гречанюк, П.Магочій, М.Мушинка, М.Токар, В.Шандор) дослідників [2; 3; 4; 6; 22; 24; 25; 27; 33; 36]. Однак вона не була предметом спеціального дослідження. Метою дослідження є аналіз факторів, які сприяли політизації українців Закарпаття та їх участі в політичному житті краю.

Українське населення Закарпаття в XIX – на початку XX ст. було відсторонено від участі в політичному житті Габсбурзької монархії. Політична нерівноправність, жорстке обмеження виборчих прав, зведення нанівець демократичних свобод, відсутність української політичної і нечисленність національно-культурної еліти не сприяли політизації українців Закарпаття. Становище українства погіршували утиски й дискримінаційна політика угорської влади в соціальній, економічній, освітній і навіть побутовій сферах. Наслідком цього стала неспроможність українства на політичному рівні відстоювати власні національно-культурні права й потреби. Таким чином, унаслідок втілення на практиці тотальної асиміляційної політики угорського уряду національний поступ українців Закарпаття впродовж XIX – початку XX ст. був загальмований.

Однак на початку XX ст. під впливом суспільно-політичних і етнокультурних процесів у Галичині й Наддніпрянщині в середовищі українського населення Закарпаття започаткувалися зміни, пов'язані зі зміною вектора його суспільно-політичної й національної активності. Унаслідок активізації різних видів етнічної соціалізації серед українців Закарпаття поглиблювалися процеси утвердження та збереження власної національної самоідентичності. Національним поступом українців була вкрай стурбована угорська влада. Так, радник угорського королівського уряду фон Драше-Лазер у приватному листі до австрійського держсекретаря писав: "Ми не дозволимо робити з нашого чудового рутенського народу українців" [29, с.131].

Безумовно, національній консолідації українців краю сприяли події Першої світової війни, національно-визвольні змагання в Австро-Угорській імперії та її розпад, державотворчі процеси в Галичині та на Наддніпрянщині. Унаслідок зміни політичної обстановки відбулося поетапне зростання національної самосвідомості українців, чому сприяв пошук шляхів національно-державного самовизначення [33]. Роль організаторів політичного життя українців на Закарпатті взяли на себе селянство й нечисленна українська місцева інтелігенція (священники, учителі). З цього приводу С.Клочурак зауважив, що "ми боляче відчували відсутність національно-свідомої інтелігенції, без якої важко було організувати нове життя не тільки в Ясіню, але всюди по нашому Прикарпатті" [19, с.99]. Таким чином, українці Закарпаття з об'єктів угорської етнополітики в кінці XIX – на початку XX ст. стали суб'єктами політичної сфери. Саме вони в 1918 – 1919 рр. активно включилися в суспільно-політичне життя краю, що знайшло відображення в пошуках своєї державно-національної ідентичності. Основною засадою полі-

тизації була ідея злуки з Україною, яка стала стержневою в політичному житті Закарпаття.

У 1917–1918 рр. національно-визвольний рух українців Закарпаття характеризувався помітним політичним піднесенням. Газета “Діло” писала, що “український народ Марамароського комітату, головно селянство, заявилося за злукою зі Соборною Україною” [30]. У жовтні-листопаді 1918 р. політизаційний рух значно активізувався. Крім участі в мітингах і зборах, українці перейшли до радикальних кроків – організації власних національних представницьких органів як на локальному, так і на регіональному рівнях. Свідченням цього стало створення цілого ряду українських самоврядних народних рад, які перебрали владу у свої руки. На кінець 1918 р. на Закарпатті виникли “три політичні осередки: на сході – Хуст, середня частина – Ужгород, на заході – Пряшів” [35, с.23]. Так, Хустська й Пряшівська ради притримувалися української орієнтації, Ужгородська займала проугорські позиції [3, с.48].

Одну з перших народних рад – Руську (Українську) народну раду – було організовано 8 листопада 1918 р. на зборах жителів с. Стара Любовня. На чолі ради став о. Омелян Невицький. Ініціатори скликання цієї ради розробили спеціальну анкету щодо політичного майбутнього Закарпаття, яку впродовж листопада 1918 р. розіслали в усі села Любовнянської округи. Також було прийнято “Маніфест до русинів Угорщини”, в якому вказувалося на необхідність “відірватися від Мадярщини і злучитися з Україною” [35, с.23]. Згодом провід народної ради переїхав до Пряшева.

Відгукуючись на заклик Любовнянської ради, українці організували народні ради в більшості населених пунктах Закарпаття. Особливою активністю відзначалися Марамарощина, Свалявщина, Хустщина. Створені народні ради виступали органами місцевого самоврядування. Їх діяльність охоплювала широке коло найрізноманітніших проблем. Прикладом може слугувати діяльність Вишньо-Верховинської Руської (Української) народної ради, оформленої як один із відділів Любовнянської ради.

8 листопада 1918 р. у Сваляві була створена Карпато-Русинська (Українська) народна рада, яка активно відстоювала українську національно-демократичну ідею. На її чолі став Михайло Комарницький. У своїй відозві народна рада постановила “прилучитися до Великої України” [35, с.24].

Активних обертів процес організації українських народних рад набрав на Марамарощині. Особливе значення в цьому процесі відіграла народна рада в Ясіні [7], яка стала одним із дієвих центрів українського національно-визвольного руху на Закарпатті [27, с.58]. Її створенню передувала (1 листопада 1918 р.) організація місцевої української міліції, яку очолив Степан Ключурак – австро-угорський старшина, що повернувся з війни. З його ініціативи угорську жандармерію й прикордонну поліцію було роззброєно та замінено українською. Одночасно було усунено від влади проугорського старосту й замінено на свідомого українця Дмитра Іванюка, який мав виконувати обов’язки до призначення виборів [24, с.13].

Угорська влада не була зацікавлена в розвитку такого ходу подій. Для проведення переговорів із представниками української влади до Ясіні було направлено начальника Потиської (Рахівської) округи Степана Тівадара. 6 листопада 1918 р. угорський посадовець закликав місцеве населення до громадянського спокою. С.Тівадар “приніс радісні вісті” про добру волю угорського уряду щодо забезпечення українцям автономних прав. Він запропонував гуцулам, що, за умови повернення угорської жандармерії, “до всіх урядів, де замешкують гуцули, будуть призначені гуцули” [19, с.100]. С.Тівадар вимагав повернення до урядування попереднього старости, угорських відділів жандармерії та прикордонної поліції до тих пір, “поки на їх місце не найдуться кваліфіковані сили між русинами” [19, с.100]. Проте українське населення виступило проти угорського правління й висловилося за приєднання до України.

8 листопада 1918 р. в Ясіні було скликане загальне віче українського населення округи, на якому начальник міліції Степан Ключурак проголосив, що “на нашій землі ми хочемо стати господарями” [19, с.104]. Шляхом досягнення цієї мети було визначено збройну боротьбу й повне перебрання влади до своїх рук [18]. Степан Ключурак закликав: “Берім собі приклад від інших поневолених народів – від близьких румунів, від поляків, чехів і, головно, від своїх братів-українців в Галичині, які розпочали боротьбу за своє визволення і об’єднання з Україною” [19, с.104].

Підсумком всенародного віча стало створення Гуцульської народної ради (ГНР), яка проголосила курс на возз’єднання з Україною. Соборницьку ідею підтвердили загальним голосуванням, яке було проведено з ініціативи Степана Ключурака. Як він сам зазначав у своїх спогадах, “руки підняли всі без винятку, викрикуючи: “Хай живе наша Україна” [19, с.104].

До кількісного складу ГНР входило 42 члени, з них 38 представників місцевого українського проводу. Крім українців, до ГНР входили чотири представники від німців, євреїв й угорців. Головою ГНР було обрано Степана Ключурака, секретарем – Миколу Сабадюка. Виконавчим органом Гуцульської народної ради стала Головна управа, яка налічувала 12 осіб. Саме Головна управа була фактичним керівником громадського життя в Ясіні [19, с.105–106].

Одночасно були створені комісії, на чолі яких стали члени ГНР. Зокрема, шкільну комісію очолив Іван Пасулька, лісову – Іван Тимчук, лісових робіт – Степан Ключурак, торгівельну – Василь Климпуш, харчову – Юра Кабалюк, адміністративну – Дмитро Іванюк, військову – Степан Ключурак. Завданням комісій було налагодження системи життєзабезпечення Ясіні [19, с.107].

На засіданні 8 листопада 1918 р. ГНР вирішила негайно встановити контакт з урядом ЗУНР і передати йому ухвалу зборів про злуку з Україною. 13 листопада 1918 р. уряд ЗУНР заявив, що територія, де живуть угорські українці, є частиною України. До столиці ЗУНР – Станіславова було відправлено делегацію ГНР, яка передала ухвалу зборів українського населення Ясінянщини про приєднання до України. У зв’язку із цим прем’єр-міністр ЗУНР Сидір Голубович зауважив: “Ви є першими посланцями з-за Карпат, що приносите нам таку радісну вістку”. Разом із тим він порадив українцям Закарпаття через представників делегації ГНР, щоби всюди робили так, як в Ясіні: обирали ради й поширювали національну свідомість [19, с.110].

Відповідні народні ради за прикладом Ясіня створювалися на всій території Закарпаття, де мешкали українці й становили відносну більшість. Зокрема, ради у Квасах і Біліні, як і більшість народних рад Гуцульщини й Марамарощини, координували свою діяльність із ГНР. Відповідні процеси консолідації та координації діяльності народних рад спостерігалися на всій території Закарпаття.

Таким чином, створені українські народні ради перебрали на себе виконання функцій місцевих органів влади. Репрезентуючи інтереси українського населення краю, у своїх деклараціях і відозвах вони виступали за приєднання до України. З цього приводу Степан Ключурак писав, що “новий режим...зачав творити нове життя” [19, с.99].

У той самий час проугорські позиції в краї відстоювала створена 9 листопада 1918 р. Ужгородська рада рутенів Мадярщини. Рада рутенів однозначно проголосила про приєднання Закарпаття до Угорщини. Вона була єдиною, яка підтримала ідею злуки з Угорщиною [34, с.102].

Створення українських народних рад на всій території Закарпаття занепокоїло угорський уряд. Для запобігання радикалізації українського національного руху угорський уряд прагнув тримати ситуацію під контролем. З цією метою було створено окреме міністерство для русинів, яке очолив угрофіл д-р Орест Сабов. Воно видало дві відозви до місцевого населення, у яких обіцяло широку культурну автономію для укра-

інців, підтримувало їх право на національне самовизначення та цілий ряд демократичних свобод [10, арк.2–3]. З його ініціативи було розроблено законопроект про “Руську Крайну”, який гарантував автономні права українцям на території, де вони мали відносну більшість [10]. Для обговорення даного законопроекту 10 грудня 1918 р. у Будапешті було проведено з’їзд, на який були запрошені біля 500 представників від українського населення Закарпаття.

Проводячи з’їзд українців у Будапешті, угорська влада була переконана, що розроблений нею законопроект про автономію українців (т. зв. X закон про “Руську Крайну”) має бути прийнятим [9]. Однак проти цього активно виступили представники Марамарощини та Свалявщини. Українські делегати закликали вирішувати державну приналежність українців не в Будапешті, а на своїй рідній землі. Так, ведучи полеміку з угрофілами, Юлій Брацайко заявив, що “наш нарід має бажання жити зі своїми кровними братами в Україні” [19, с.113]. Д-р Михайло Андрашко підтримав братів Брацайків, констатуючи, що “ми бачимо, що румуни з’єднуються зі своїми братами в Румунії, словаки з чехами, а коли ми хочемо вільно жити у своїй рідній державі, ми повинні з’єднатися зі своїми братами-українцями в одній Україні” [19, с.114]. Він закінчив свою промову словами українського національного гімну: “Душу й тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми, браття, козацького роду” [19, с.114]. Таким чином, переважна більшість делегатів висловилися за об’єднання з Україною. Угрофільські плани організаторів з’їзду зазнали повного краху. З цього приводу Степан Клочурак писав, що “це була перемога нашої національно свідомої інтелігенції і наших селян, які в чужому оточенні, в столиці Мадярщини, не боялись провалити приготовлені пляни мадярської влади і її прислужників, наших ренегатів”, “з’їзд став переломовим моментом у визвольній боротьбі нашого народу” [19, с.115–116].

18 грудня 1918 р. у Марамарош-Сиготі відбувся з’їзд делегатів Марамарощини. На ньому відбулось обрання Сигітської Руської (Української) Ради, яку очолив Михайло Брацайко. Сигітська Рада закликала українське населення Закарпаття самим вирішити своє майбутнє на з’їзді в Хусті, який мав відбутися 21 січня 1919 р. У “Воззванні до руського народу”, прийнятої Сигітською Радою, указувалося, що на з’їзд мають прийти представники від усього українського народу, який живе на Закарпатті, з комітетів Марамарош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шариш і Спиш [31, с.265; 35, с.24].

На з’їзді в Марамарош-Сиготі делегати висловили бажання жити разом з усім українським народом. Д-р Михайло Брацайко у своєму виступі підкреслив: “Маємо лиш одну дорогу. До Києва!”, на що “збори закричали: “До Києва хочемо! Хто не з нами, най іде собі до Будапешту” [35, с.25]. З’їзд проголосив злуку українських земель в єдиній соборній державі. Своєю чергою представник ЗУНР д-р Осип Дудикевич на засіданні делегатів заявив, що з’їзд доказав, що український народ Мадярщини бачить своє щастя тільки в з’єднанні з Україною. Учасники з’їзду відкинули проект угорського уряду щодо створення автономної так званої “Руської Крайни” та входження її до Угорського королівства. Степан Клочурак зауважив, що “на зборах у Сиготі ми були свідками підйому духу у ще недавніх невільників, які тепер явно і сміло демонстрували свою приналежність до українського народу” [19, с.120].

Таким чином, представники українського населення Закарпаття взяли активну участь у роботі Сигітського з’їзду, на якому розглядалося питання про політичне майбутнє населення Закарпатського краю. Українці краю активно виступали проти централізаторської політики угорського уряду, відстоювали й домагалися возз’єднання з Україною.

Ідея злуки з Україною отримала повсюдну підтримку українського населення Закарпаття. Так, народна рада в Лалові на Мукачівщині постановила, що “ми ся приймаємо к вам до України, хочемо із вами жити” [31, с.245]. Рада в Синевирі заявила, що “єдиногласно із’являємо, що хочемо до України присоединитися і з ними воедино

жити” [34, с.105]. У резолюції народної ради Синевирської Поляни вказувалося, що карпатські українці прагнуть “соединитися до руської України” [34, с.106]. Подібні резолюції було ухвалено в переважній більшості населених пунктів Закарпаття [34, с.105–107].

Створення народних рад, їх резолюції, ухвала Сигітського з’їзду, неприйняття законопроекту про “Руську Крайну” спонукали угорський уряд застосувати силовий метод для “наведення порядку” й вирішення питання державної належності Закарпаття, оскільки проугорська агітація не давала бажаних результатів [11; 23]. Тому зусилля влади насамперед були спрямовані на Гуцульщину, на терені якої активно діяла ГНР. Із метою вивчення ситуації на місці до Ясіня 20 грудня 1918 р. прибув представник уряду Калман Фізешірі. Він заявив, що в Будапешті ширяться чутки, що в Ясіні панує повна анархія та бандитизм. Йому було доручено вжити заходів для нормалізації становища й подати відповідний звіт. Проте, проаналізувавши ситуацію, посадовець зауважив, що “у вас є більший порядок, як у нашому Будапешті” [19, с.122].

На його прохання 21 грудня 1918 р. відбулося чергове засідання ГНР, на якому К.Фізешірі закликав гуцулів до порозуміння з угорською владою. Проте від імені ГНР Микола Сабодюк підкреслив, що “ми з вами, з Угорщиною, фактично нічого спільного не маємо. Наша рада проголосила злуку з Україною. Нам вигідніше жити в одній державі із своїми братами українцями” [19, с.123].

Така позиція ГНР викликала агресивну реакцію угорських властей, унаслідок чого 22 грудня 1918 р. угорський військовий батальйон окупував Ясінянщину. Угорці перебрали владу до своїх рук. ГНР була ліквідована, а її члени пішли в підпілля. Проте силовий спосіб “наведення порядку” аж ніяк не загальмував українське політичне життя.

У перших числах січня 1919 р. західну частину Підкарпаття – Угочанський комітат окупували чеські війська, з півдня окупацією загрожували угорські, а на південному сході – румунські війська. Однак попри військову окупацію краю соборницький рух українців Закарпаття лише посилювався.

Події початку 1919 р. стали апогеєм політичної боротьби українців Закарпаття за возз’єднання з Україною. Український національно-визвольний рух очолили жителі Марамароського комітату. Яскравим прикладом цього руху є діяльність Гуцульської народної ради, яка завдяки близькості з Галичиною встановила тісні зв’язки з урядом ЗУНР у Станіславові. Гуцульська делегація в складі Степана Клочурака й Івана Климпуша побувала в Станіславові, де була прийнята прем’єр-міністром уряду ЗУНР Сидором Голубовичем. Делегація доповіла про офіційне рішення віча в Ясіні й про соборницькі прагнення місцевого населення. Однак голова уряду зауважив, що у зв’язку з несприятливою зовнішньополітичною ситуацією ЗУНР не має можливості надати Закарпаттю військову допомогу. Підсумком зустрічі стала організація спеціальної інституції – “Секції пропаганди для утрорусинів”, завданням якої стала активна пропагандистська робота через надання допомоги українськими фаховими культурно-освітніми виданнями [16; 19, с.109–110]. Відносини ГНР із ЗУНР продовжували активно розвиватися.

Представники ГНР Степан Клочурак, Євген Пуза, Іван Климпуш 2 січня 1919 р. узяли участь в урочистому засіданні УНРади ЗУНР, присвяченому злуці ЗУНР та УНР. На засіданні Степан Клочурак передав уряду ЗУНР тверду волю населення: “Приєднати до України землю, на якій вони споконвіку живуть, як невід’ємну частину України” [19, с.128–129]. Уряд в особі президента ЗУНР Євгена Петрушевича погодився допомогти гуцулам невеликим військовим підрозділом, який був направлений на Ясінянщину під виглядом добровольців для підтримки повстання проти угорської влади.

На початку січня 1919 р. під виглядом організації “Коляди” в Ясіні відбувалась активна підготовка повстання проти угорських окупантів. У ніч із 7 на 8 січня 1919 р. гуцули роззброїли угорську військову залого, жандармерію й поліцію. Члени ГНР, налагодивши тісний контакт з урядом ЗУНР, отримали матеріальне та військове підкріплення, що надійшло залізницею з Коломиї. Владу до своїх рук знову перебрала ГНР [5; 20].

8 січня 1919 р. ГНР провела своє засідання, на якому було ухвалено, що всі рішення ради мають силу закону. Також на засіданні було розглянуто питання подальшої долі ГНР. Зважаючи, що “до України покищо нас не приєднали”, було вирішено проголосити Гуцульську Республіку [8; 18]. У результаті цього ГНР розпочала активну розбудову місцевих органів влади.

Виконавчим органом Гуцульської Республіки стала Українська народна рада, яку очолив Степан Ключурак. Було утворено дев’ять секцій (міністерств). Зокрема, військову секцію й секцію зовнішніх справ очолив Степан Ключурак, внутрішню – Дмитро Іванюк, харчову – Юра Кабалюк, господарську – Іван Тимчук, освітню та шкільну – Іван Марусяк-Кузьмич [19, с.135].

Офіційно з ініціативи Української народної ради шляхом реорганізації місцевої міліції було вжито заходів щодо створення власного війська – Гуцульської Народної Оборони.

10 січня 1919 р. Українська народна рада в Ясіні розповсюдила відозву “Брати Русини”, у якій закликала ЗУНР і УНР допомогти українцям Угорщини: “Ходіть, браття, подайте мені помічну руку, допоможіть мені скинути тяжкі кайдани тай стати вольним чоловіком! Прийміть мене до своєї великої хати, я хочу з вами жити в одній вільній, нероздільній Україні!” [19, с.137–139].

У зв’язку із численними зверненнями громад Марамарощини та проханнями голови Марамароської Русько-Української народної ради Михайла Брацайка щодо звільнення всієї території комітату від угорської влади, Українська народна рада Гуцульської Республіки, дізнавшись про переміщення румунських військ із Байя-Маре до Сигота, прийняла рішення про адміністративне підпорядкування й збройне визволення Марамароської землі. 13 січня 1919 р. Гуцульська Народна Оборона розпочала Марамарош-Сигітську військову операцію. Наступаючи в сигітському напрямку, гуцульське військо 13–17 січня 1919 р. за активною допомогою місцевого населення підпорядкувало українській владі Богдан, Рахів, Великий Бичків, тобто територію Закарпатської Гуцульщини й більшу частину Марамарощини. 17 січня 1919 р. було звільнено Сигіт. У зв’язку із цим до Української народної ради надійшло прохання від Марамароської Русько-Української народної ради про необхідність наступу гуцульського війська на Хуст, щоби перешкодити планам угорців розігнати з’їзд українців, призначений на 21 січня 1919 р. Однак 19 січня в результаті кровопролитних боїв, великих утрат, наступу переважаючих сил румунської армії м. Сигіт було залишене. В оточенні опинилася частина гуцульського війська, яка згодом була інтернована [28, с.418].

Залишки війська змушені були евакуюватися на північ до Устерік, залишивши Великий Бичків і Рахів. В окупованих румунськими військами населених пунктах відбувалася “нагінка на свідомих українців” [13]. У результаті в територіальні межі Гуцульської Республіки входили лише північні населені пункти Рахівщини.

Українська народна рада Гуцульської Республіки й Марамароська Русько-Українська рада в Сиготі звернулися до угорських українців із відозвою не піддаватися ворожій мадярській пропаганді й вислати своїх делегатів на з’їзд до Хусту. Бо цей “всенародний з’їзд рішатиме долю нашого народу, як нам, русинам-українцям, дальше жити, чи остатися nadalьше рабами і слугами мадярського панства, чи жити в одній своїй державі Україні разом з нашими братами русинами-українцями” [31, с.265].

У досить складних внутрішньополітичних умовах, зумовлених українсько-румунським військовим протистоянням та окупацією чеськими військами західної частини Закарпаття, 21 січня 1919 р. проходив загальнокрайовий з’їзд у Хусті. На з’їзді були присутні 420 делегатів від 420 тисяч українців Закарпаття. Найбільше представництво делегатів було з Марамароського, Березького, Угочанського та Ужанського комітетів Закарпаття, а також близько тисячі гостей із навколишніх сіл [4, с.109]. Отже, Хустський з’їзд став найбільш представницьким політичним форумом закарпатців [4, с.109].

З’їзд у Хусті підтримав всенародний рух на злуку з Великою Україною й беззаперечно закріпив соборницькі прагнення українців Закарпаття. Зокрема, Іван Волощук, делегат із Нанкова, заявив: “Мати кличе нас тепер, і ми, її діти, хочемо піти до неї. Україна кличе нас! Ми хочемо жити з Україною!” [12, арк.4]. Згідно з резолюцією з’їзду “Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21 січня 1919 р. ухвалює з’єднати комітати: Марамарош, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шарош і Абауй-Торна з Соборною Україною” [12, арк.4 зв]. На з’їзді було обрано Руську (Українську) Центральну народну раду, делегація якої на чолі з Михайлом Брацайком вирушила до Станіслава та Києва, де передала соборницькі ухвали українському уряду [3, с.61].

У цій ситуації угорська влада вдалася до чергового політичного заходу. Задля підкреслення державної єдності Закарпаття з Угорщиною було вирішено в березні 1919 р. провести вибори до парламенту “Руської Країни” [13; 19, с.159]. Однак дана ініціатива уряду не була реалізована, оскільки українці відмовилися брати участь у голосуванні, і зазнала краху.

У березні 1919 р. Українські народні ради на спільному засіданні в Ужгороді об’єдналися й створили Першу Центральну Руську (Українську) народну раду. Головою Ради обрано Антона Бескида, заступниками – Августина Волошина, Михайла Брацайка та Михайла Стрипського.

Військова протидія з боку румунів не сприяла налагодженню співпраці між місцевими радами. Тому з ініціативи Української народної ради Гуцульської Республіки і Руської (Української) Центральної народної ради 29 квітня – 1 травня 1919 р. у Станіславі відбувся з’їзд угорських українців. У роботі з’їзду взяли участь 132 делегати із 62 сіл Закарпаття. Не зважаючи на складну воєнно-політичну ситуацію (чеські війська окупували західну й частково центральну частини Закарпаття, угорські – частково центральну частину, румунські – східну частину краю), шалену протидію з боку окупантів, делегати “виявили тверду волю нашого народу з’єднатися із своїми братами-українцями і жити в незалежній Україні” [26].

На початку травня 1919 р. румунські війська повністю окупували територію Марамарощини й Берегівщини. Газета “Народ” писала, що “румуні поступають в занятих ними комітатах Мармарош та Берег по варварськи” [14]. Зважаючи на внутрішньополітичне становище, 8 травня 1919 р. Перша Руська Народна рада прийняла рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. З цього приводу М.Брацайко заявив, що “420 делегатів із всіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цю злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінить” [3, с.65].

11 червня 1919 р. окупаційні румунські власті розігнали Українську народну раду Гуцульської Республіки, у зв’язку із чим вона пішла в підпілля й продовжила боротьбу за національне визволення українців Закарпаття.

Таким чином, державотворчі процеси на Наддніпрянщині й проголошення ЗУНР вагомо вплинули на посилення політичної складової життєдіяльності українства Закарпаття, що знайшло відображення в активізації українського національно-визвольного руху в краї. Нові історичні обставини й об’єктивні політичні умови сприяли формуванню нової української політичної еліти, яка стимулювала політичну свідомість

української етнічної спільноти й організувала її на політичні акції, унаслідок чого українське населення краю політично консолідувалося навколо української державницької ідеї. Національні настрої та позиція населення Закарпаття були виразно українськими й мали соборницький характер. У національно-політичному плані активна визвольна боротьба за українську державність і соборність сприяла формуванню й утвердженню в карпатських українців національної свідомості, почуття єдності з усім українським народом. Указані обставини знайшли практичне відображення в подальшій інтеграції, поглибленні політизації й утвердженні виразної національної самоідентифікації в середовищі українського населення Закарпаття в міжвоєнний період.

1. Баженова Н. Нарис історії революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття 1917–1923 рр / Н. Баженова. – Ужгород : УжДУ, 1962. – 166 с.
2. Вегеш М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках : матеріали до спецкурсу для студентів іст. фак. / М. Вегеш. – Ужгород, 1996. – 62 с.
3. Вегеш М. Національно-визвольні змагання українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1950 рр. XX ст. / М. Вегеш, Н. Гречанюк. – Ужгород, 2003. – 187 с.
4. Віднянський С. Проблема самовизначення і розв'язання питання про державну приналежність Закарпаття після першої світової війни / С. Віднянський // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 16. – С.104–115.
5. Відсвяткування гуцульського повстання // Нова Свобода. – 1938. – Ч. 138.
6. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / за заг. ред. М. М. Вегеша. – Ужгород : Карпати, 2002. – 709 с.
7. Гуцульщина // Руська нива. – 1920. – 21 новембра.
8. 20-ті роковини гуцульського зриву // Діло. – 1939. – 13 січня.
9. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 59, оп. 1, спр. 1. Десятий закон Угорського Уряду про автономію Русинського народу Угорщини, 21 грудня 1918 р. – 16 арк.
10. ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 3. Відозва губернатора Руської Країни до населення Руської Країни у зв'язку з її утворенням, січень 1919 р. – 3 арк.
11. ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 9. Листування з міністром у справах Руської Країни, Марамароським політичним уповноваженим та іншими про заходи проти агітації за приєднання Закарпаття до України, 28 січня 1919 р. – 28 квітня 1919 р. – 28 арк.
12. ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 10. Протокол Хустських народних зборів про приєднання руських жуп Угорщини до України, 16.02.1919 р. – 4 арк.
13. Закарпаття // Республіка. – 1919. – 18 марта.
14. З “Руської Країни” // Народ. – 1919. – 19 мая.
15. Здіорук С. І. Національно-політичні рухи та їхній вплив на державне управління / С. І. Здіорук, В. Г. Кремень, М. Д. Міщенко. – К. : НІСД, 1998. – 81 с.
16. Зєдинення з угорською Україною // Нове життя. – 1919. – 21 січня.
17. Історія міст і сіл УРСР: Закарпатська область. – К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, АН УРСР, 1969. – 786 с.
18. Клемпуш І. Кілька слів щодо “Гуцульської республіки” / І. Клемпуш // Українське слово. – 1938. – 6 січня.
19. Клочурак С. До волі. Спомини / С. Клочурак. – Нью-Йорк : Карпатський Союз, 1978. – 189 с.
20. Компанієць І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917–1920 рр.) / І. Компанієць. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 111 с.
21. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900–1919 рр.) / І. Компанієць. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 372 с.
22. Магочій П. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948) / П. Магочій. – Ужгород, 1994. – 296 с.
23. Мадяри // Нове життя. – 1919. – 4 січня.
24. Мушинка М. Лицар волі: Життя і політико-громадська діяльність Степана Клочурака / М. Мушинка. – Ужгород, 1995. – 282 с.
25. Мушинка М. Степан Клочурак – засновник і президент “Гуцульської Республіки” / М. Мушинка // Домашевський М. Історія Гуцульщини. – Львів : Логос, 2000. – Т. V. – С.500–506.
26. Народи Угорських Українців в Станиславові // Народ. – 1919. – 1 мая.
27. Нариси історії Закарпаття / Ужгородський державний університет, Інститут карпатознавства ; відп. ред. І. Гранчак. – Ужгород : Закарпаття, 1995. – Т. II. (1918–1945). – 633 с.

Костючок П. Л. Особливості політизації українців Закарпаття наприкінці 1918 – у першій половині 1919 рр.

28. Піпаш В. Гуцульська республіка – предтеча Карпатської України / В. Піпаш // Матеріали міжнародної наукової конференції “Українські Карпати: етнос, історія, культура”. – Ужгород, 1993. – С.413–419.
29. Попик С. Українці в Австрії. 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – К. ; Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 236 с.
30. Проти “української пропаганди” в Угорщині // Діло. – 1917. – 8 падолиста.
31. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2000. – 432 с.
32. Сміян П. Жовтнева революція і Закарпаття. (1917–1919) / П. Сміян. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1972. – 166 с.
33. Токар М. Особливості політизації українців Закарпаття в умовах трансформації політичних систем у XX ст. // www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=21&c=491.
34. Троян М. Революційно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. / М. Троян // З історії західноукраїнських земель. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – С.97–114.
35. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття / Ю. Химинець. – Нью-Йорк : Накладом Карпатського Союзу, 1984. – 189 с.
36. Шандор В. Закарпаття, історико-правний нарис IX ст. / В. Шандор. – 1920. – Нью-Йорк : Карпатський Союз, 1992. – 292 с.

In the article the participation of the Trans-Carpathian Ukrainians in political life of the district is analysed, the factors which will be instrumental in their politization and the peculiarities of the indicated process are exposed. It is proved that the basic purpose of the national liberation movement of the Ukrainians of the Trans-Carpathian was a competition of the Ukrainian state national identity.

Key words: Ukrainians, Trans-Carpathian, politization, Ukrainian national-liberation movement, ethnic consolidation.

УДК 94. (477)

ББК 63.3 (4Укр)

Р.В. Кульчицький

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА МАКУХА В ПЕРІОД ЗУНР

У статті висвітлено державотворчу діяльність Івана Макуха та пов'язані з нею основні напрями політичної роботи в період ЗУНР. Проаналізовано його діяльність як державного секретаря внутрішніх справ щодо забезпечення й зміцнення дисципліни, порядку в державі та захисту соціальних, політичних, національних, громадянських прав українців Галичини. Розкрито основні засади боротьби Івана Макуха з хабарництвом, корупцією, спекуляцією в ЗУНР.

Ключові слова: Іван Макух, ЗУНР, Українська Національна Рада, Східна Галичина, Державний Секретаріат, Державний секретаріат внутрішніх справ, державний секретар внутрішніх справ.

Проголошення державної незалежності України сприяло введенню до наукового обігу багатьох імен, які з тих чи інших причин тривалий час випадали з поля зору вчених або діставали неповну чи необ'єктивну оцінку. Донедавна поза увагою залишалася постать Івана Макуха (1872–1946 рр.), його багаторічна плідна громадсько-політична діяльність. Водночас не можна говорити про повне забуття Івана Макуха. Вивчення його громадсько-політичної діяльності почалося ще за життя й продовжувалося після смерті діяча. Частково діяльність Івана Макуха висвітлена в працях його сучасників: К.Левицького [34], Л.Цегельського [37], Ю.Дзеровича [30] та інших. Про державно-політичну діяльність І.Макуха в період ЗУНР писали газети “Республіка”, “Товмацькі вісти”, інші тогочасні періодичні видання. Деякі аспекти життя й діяльності І.Макуха сьогодні висвітлено в працях таких дослідників, як М.Кугутяк [33], М.Буджак [29], Р.Кашук [32] та ін. Значну увагу життю та діяльності І.Макуха приділено в різноманітних енциклопедичних виданнях останніх років. Найважливішим джерелом є життєписні спогади самого Івана Макуха [5].

Іван Макух народився в с. Дорожів (присілок Мельники Долішні) Самбірського повіту в бідній селянській родині [29, с.72]. Він був адвокатом у Тлумачі, громадським, політичним діячем, одним із провідних діячів Української радикальної партії (згодом – УСРП) у Галичині, її головою в 1930–1939 рр. і редактором партійного друкованого органу “Громадський Голос” у 1905 р., послом до Галицького сейму в 1908–1914 рр. [26, с.444].

З початком Першої світової війни д-ра Івана Макуха було призвано до австрійської армії, але наприкінці 1914 р. його звільнили зі служби з огляду на хворобу й він прибув до Відня, де від УРП став членом Загальної Української Ради. Після звільнення території Галичини від російських військ Іван Макух повернувся до Львова, пізніше до Тлумача.

Під час свого перебування у Львові він був секретарем кооперативних організацій “Сільського Господаря” та “Союзу для збуту худоби”. У цих двох товариствах він працював до травня 1918 р., значно активізувавши їхню роботу [4, с.667; 32, с.73].

У тогочасній політичній ситуації УРП брала активну участь у суспільних процесах, зумовлених початком розпаду Австро-Угорської імперії. Визначальний вплив на діяльність членів УРП, зокрема Івана Макуха, мала та загальна політична ситуація, що склалася на західноукраїнських землях у той час [31, с.19; 32, с.73].

Під кінець Першої світової війни загальний розвиток політичних подій ставав усе більш небезпечним для українського політичного табору. 8 жовтня 1918 р. Регенська рада у Варшаві проголосила утворення незалежної польської держави, а вже 9 жовтня польське коло в австрійському парламенті прийняло ухвалу з вимогою приєднати до польської держави всі землі, на яких історично й культурно переважає польський

народ. До таких земель, на думку польського політичного проводу, належала й Східна Галичина.

Для українських політиків настав час рішучих дій. Політичну ініціативу у свої руки перебрала Українська парламентарна репрезентація, яка вирішила утворити Українську Національну Раду як представницький орган влади українського народу в Австро-Угорщині. До УНРади мали ввійти українські послы до австрійського парламенту та крайових сеймів, члени палати панів, а також по три представники від кожної української політичної партії Галичини й Буковини [33, с.78–79].

Активну участь у створенні у Львові 18–19 жовтня 1918 р. Української Національної Ради, яка повинна була вирішити подальшу долю українського народу, брали представники УРП, зокрема Іван Макух [32, с.73]. 20 жовтня 1918 р. у Львові відбулося засідання УНРади, на якому було вирішено утворити з послів до австрійського парламенту, крайових сеймів і по одному представникові від політичних партій спеціальні делегації Національної Ради з осідком у Львові, Чернівцях і Відні [33, с.85]. Іван Макух входив до складу львівської делегації Української Національної Ради, будучи заступником її голови [4, с.667].

У Станіславі 20 жовтня 1918 р. відбулося велике народне віче, на якому виступили Лев Бачинський та Іван Макух. У своєму виступі Іван Макух говорив про передумови створення та подальші засади діяльності Української Національної Ради у Львові, організацію війська, роботу урядових установ і налагодження суспільного життя в Східній Галичині.

27 жовтня 1918 р. Іван Макух разом з офіцером австро-угорської армії українцем за походженням Володимиром Клодницьким організував віче в Тлумачі з метою роз'яснення маніфесту австрійського цісаря “До моїх вірних австрійських народів”, у якому йшлося про федеративну розбудову імперії. Видання маніфесту було запізнитим кроком. Народи Австро-Угорської імперії прагнули не автономії, а державності. Напередодні 1 листопада 1918 р. Іван Макух виїжджає в справах до Львова. Центральний Військовий комітет доручив йому негайно повернутися до Тлумача й по дорозі повідомити українську інтелігенцію в Станіславі, щоб перебрала від австрійської адміністрації владу у свої руки [32, с.73–74].

З 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. влада від австрійської адміністрації в цілому краю перейшла до українців [1, арк.45]. Перехід влади від австрійської адміністрації до українських національно-державницьких сил відбувся організовано і діячі УРП активно включилися в цей процес. Зокрема, в місті Станіславі посаду комісара передано по слові Л.Бачинському, а посла І.Макуха було призначено повітовим комісаром Тлумаччини [33, с.92; 15, с.2].

Після проголошення ЗУНР почалася розбудова української незалежної держави. Сформовано уряд ЗУНР – Державний Секретаріат. Івана Макуха обирають державним секретарем публічних (громадських) робіт, проте він відмовився.

Перших два місяці української влади в Галичині Іван Макух працював у Тлумачі державним повітовим комісаром, де активно займався вирішенням цивільних справ. У повіті під його керівництвом було організовано адміністрацію. Друкованим органом повітового комісаріату стала газета “Товмацькі вісти”, яка видавала розпорядки, що служили взірцем для інших повітів [1, арк.45]. Як державний повітовий комісар Іван Макух дбав про те, щоб у місті Тлумачі й у селах повіту був порядок. Він видавав розпорядження, що забороняли торгувати тютюном, вивозити з краю продукти харчування, здійснював заходи, спрямовані на захист української грошової одиниці, займався поставками нафти, солі до Тлумачького повіту. На початку грудня 1918 р. Іван Макух видав розпорядження про вибори Селянської ради, своєрідного повітового сейму, основним завданням якого було займатися вирішенням таких важливих питань, як передача панської землі селянам, поставки насіння на посів, закупки сільсько-

господарського інвентаря, відновлення шкіл, організація кооперативних товариств [7, с.2].

У відновлених українських школах навчання проводилося рідною мовою. У селах влаштовували курси грамоти для дорослих, громадських писарів і справників, для підтримки незаможних учителів виділено допомогу – від 50 % до 120 % заробітку [24, с.2].

Вибори Селянської ради відбулися 10–11 грудня 1918 р. Обранці громад взялися за вирішення важливих соціально-економічних проблем краю. Було вирішено обміняти частину зерна на нафту в Угорщині та Наддніпрянській Україні, три вагони зерна віддати для найбільш бідних на засів, узяти під нагляд олійниці, закупити провіант для коней. Промова Івана Макуха на першому засіданні Селянської ради, у якій він наголосив, що непотрібно шукати будь-якої сторонньої допомоги, а надіятися лише на власні сили, стала основою подальшої його роботи. Іван Макух із своїми помічниками Августиним Домбровським, Антоном Галькою відкрили в Тлумачі “Складницю”, де було започатковано торгівлю товарами першої необхідності, кооперативні товариства, спілки [29, с.17].

У грудні 1918 р. відбулася конференція в Тернополі, у якій узяли участь д-р Сидір Голубович – тодішній голова Державного Секретаріату, д-р Лев Бачинський, Іван Мирон, д-р Іван Макух. На конференції було відмічено важке становище української влади в Східній Галичині. У зв’язку із цим, було вирішено перенести центр влади з Тернополя до Станіслава й скликати розширену Українську Національну Раду, накреслено план її діяльності, намічено найважливіші справи, що потрібно вирішити. Івана Макуха було обрано державним секретарем внутрішніх справ [1, арк.46] і затверджено на цій посаді 3 січня 1919 р. під час роботи першої сесії Української Національної Ради в Станіславі [33, с.101].

Він інтенсивно розпочав свою діяльність на цій посаді й працював над наведенням порядку та покращенням діяльності управлінського апарату [1, арк.46]. Крім цивільної адміністрації, існувала в цілім краю військова. У фронтівій смузі як такої регулярної адміністрації взагалі не було [3, арк.1].

Іван Макух у своїй діяльності завжди дотримувався законів української держави. З особливою безкомпромісністю й суворістю притягував до відповідальності винних осіб за всякі спроби зловживань владою й становищем, спекуляцію і т. д. [2, арк.8].

Громадян, що займалися спекуляцією, суворо карали. Проти винних у спекуляції велося слідство спеціальною комісією, що була створена при Державнім секретаріаті внутрішніх справ. Особливого розголосу набула справа Е.Кімеля, яка одночасно була повчальною для всіх осіб, що займалися спекуляцією і підвищували ціни на різні товари. Е.Кімель із Станіслава уклав договір з інтендантурою, військово-господарською організацією, що займалася забезпеченням українського війська продовольством, зброєю, військово-господарським майном та організацією побутового обслуговування особового складу, за яким Кімель зобов’язувався доставити інтендантурі три вагони зерна й натомість отримати від неї один вагон цукру, а також продати цукор не більше від вартості, яку встановлено згідно з договором. Умови договору було затверджено “Харчевим Урядом” Державного секретаріату внутрішніх справ і Державним секретаріатом військових справ. Е.Кімель із своїми спільниками порушив умови договору та продав цукор за ціною у два рази більшою від установленної вартості згідно з договором і не доставив усе зерно до інтендантури. З приводу цього правопорушення з ініціативи державного секретаря внутрішніх справ Івана Макуха при Державнім секретаріаті внутрішніх справ була утворена спеціальна слідча комісія, яка займалася розслідуванням даної справи. Правопорушників заарештовано й притягнуто до відповідальності. Щодо цього випадку Іван Макух заявив: “Інтендантуру до договору з Е.Кімелем спонукала термінова потреба в продовольстві, а зокрема в зерні, запаси яко-

го в продовольчій магазині при інтендантурі було вичерпано. Існувала загроза, що не буде чим прохарчувати військо. Інтендантурі заготовити продовольство, а зокрема зерно без посередників було неможливо. Конфіскації зерна і продовольства заборонені. Селяни не хотіли продавати зерно по цінах, які їм пропонувала інтендантура. Підвищувати ціни інтендантурі було заборонено, тому що тоді був би неможливий контроль за видатками, які вона здійснювала. Щоб виключити всіх посередників в заготівлі зерна та іншого продовольства потрібно створити селянські кооперативи, які б займалися цією справою. Справа Е.Кімеля щодо спекуляції цукром є повчальна. Інтендантура та інші державні органи влади є невинні в даній ситуації і докладуть на майбутнє всіх зусиль, щоб такі випадки більше не повторювались” [22, с.1].

Державний секретар внутрішніх справ Іван Макух видавав різноманітні накази й розпорядження, в основі яких був заклик до всього суспільства допомогти війську, зокрема збирати для нього різноманітні пожертви. Він сам особисто постійно та строго здійснював контроль за цим видом діяльності державних повітових комісаріатів. Так, в “Обіжнику” до всіх державних повітових комісаріатів він підкреслював значення пожертв для війська – одягу, взуття та ін. Іван Макух наголошував, що для того, щоб успішно збирати пожертви для війська, потрібно створити місцеві комітети, які б займалися цим питанням. До цих комітетів повинні були належати громадські комісари, представники інтелігенції, селянства, міщани, і при них обов’язково мала бути створена контрольна комісія. Державні повітові комісаріати повинні були тісно співпрацювати з військовою владою й кожного тижня відправляти пожертви до місць призначення [20, с.1].

Іван Макух був людиною інтелігентною, порядною й належав до більш поміркованої частини радикальної партії [37, с.17, 190]. Він поєднував у собі прикмети трьох типів людей: інтелектуаліста, людини, яка ціле життя шукає правди; суспільної людини, яка живе співчуттям і любов’ю для інших; людини діла, яка знаходить задоволення в завершенні справ для громадськості. Іван Макух був людиною скромною, добре співпрацював як із молодшим, так і зі старшим поколінням, критично аналізував усі аргументи за і проти. Він не лякався конкуренції й тому добирав собі людей, не боячись, що вони його переростуть. Не ганявся ніколи за популярністю, не шукав дешевих симпатій. Державний секретар внутрішніх справ Іван Макух був справедливий, завжди просто в очі говорив про свої погляди й давав оцінку, якщо цього вимагало добро справи, відзначався працьовитістю, великим почуттям обов’язку й відповідальності. Іван Макух був вимогливий до себе та до своїх підлеглих.

Ведення внутрішньої адміністрації від січня до травня 1919 р. було досить складною справою. Потрібно було навести порядок у державі. Управлінський апарат на місцях був спочатку сформований самовільно, отже, потрібно було його реорганізувати, не раз проти волі місцевих мешканців, підбираючи кваліфікованих людей. Виявилася навіть потреба в інспекторах, які постійно об’їжджали повіти та боролися проти зловживань. Очевидно, що навіть у такий спосіб знаходилися люди, що здійснювали різного роду зловживання, не дотримувалися законності при виконанні своїх обов’язків. Часто інспектори змушені були звертатися за допомогою до працівників прокуратури при здійсненні своїх повноважень.

Свавіллям і беззаконністю відзначалися діячі Дрогобицького повіту, де утворилася так звана “Дрогобицька республіка”, у якій великий вплив мав Семен Вітик. Скільки завзяття й енергії потрібно було мати Івану Макуху, щоб довести адміністрацію до бездоганного стану в короткому часі серед революційно-воєнних обставин. Добре впорядкована адміністрація давала можливість поповнювати військові кадри. Потрібно відмітити, що в УНР через погану адміністрацію неможливо було провести нормальну мобілізацію. Звичайно, велику роль у цьому відігравали управлінські кадри на місцях і народні маси, що розуміли значення правопорядку. Проте без твердої

руки Івана Макуха цього порядку не можна було б утримати. Особа державного секретаря внутрішніх справ і штаб його співробітників разом із народними масами дали в сумі факт, який показав, що іспит внутрішньої організації держави здано. Це визнавали навіть вороги ЗУНР. У державного секретаря внутрішніх справ головним було вирішення державних питань. Його робочий день починався з восьмої години ранку, зразу ж начальники відділів і референти доповідали про поточні справи. Вислухавши їх, Іван Макух вносив свої пропозиції, добре обдумані концепції. Повіти мали право звертатися безпосередньо до нього у важливих справах за консультаціями й вказівками по телефону. В обід він приймав людей із провінції. Після обіду вивчав проекти розпорядків, запропоновані йому до розгляду, і звіти місцевих органів управління. Засідання Ради Державних Секретарів, участь у повних засіданнях Національної Ради та її комісії, конференції, віча займали в нього дуже багато часу [3, арк.1].

14 березня 1919 р. у Станіславові відбулася конференція, організована Іваном Макухом із приводу приїзду представників швейцарської делегації Червоного Хреста під керівництвом д-ра Фріка, основне завдання якої було проведення переговорів у справі обміну й перевезення полонених із Росії й УНР та огляд санітарного стану лікувальних закладів у ЗУНР як військових, так і цивільних. У конференції, крім державного секретаря внутрішніх справ Івана Макуха, з української сторони взяли також участь представники делегації Червоного Хреста зі Львова та головний санітарний лікар Іван Куровець [25, с.3–4].

Війна ЗОУНР із Польщею між тим продовжувалася, набираючи все більшого масштабу й гостроти. Польща, будучи значно більшою, розвиненішою державою, з великим економічним, військовим потенціалом, людськими резервами, надсилала в Галичину нові військові сили. Польщу, яка мала значно сильнішу й дієвішу дипломатичну службу, підтримували західні держави, зокрема США і Франція [36, с.16].

У тогочасній політичній ситуації Іван Макух як державний секретар внутрішніх справ із метою поживлення суспільно-політичного життя та патріотичних настроїв громадян ЗУНР постійно об'їжджав повіти Східної Галичини, що були підконтрольні українській державі. Під час цих поїздок він спілкувався з простим народом, дбав про його благо, виступав на різноманітних вічах [5, с.212–213; 4, с.667].

У Коломиї 6 травня 1919 р., із метою піднесення рівня політичної свідомості населення, відбулося окружне віче, на яке прибули делегати з усього Покуття, близько 10 тис. чоловік. На вічі був присутній французький кореспондент Бохет. З промовою на вічі виступив Іван Макух, у якій він охарактеризував політичне становище української держави. “Український народ від нікого допомоги не отримає, якщо хоче мати свою державу, то повинен боротись за неї. Кожен українець повинен стати на оборону нашої держави та посвятити цій обороні своє життя”, – констатував державний секретар внутрішніх справ Іван Макух. На його думку, уряд доклав максимум зусиль, щоб поліпшити політичне та соціально-економічне становище української держави. Він активно проводив переговори з Польщею та країнами Антанти. Іван Макух підкреслив, що Державний Секретаріат ЗУНР здійснив ряд заходів, спрямованих на демократизацію суспільства та сфери управління. У зв'язку із цим, на переконання І.Макуха, найвищу владу в українській державі здійснював народ шляхом обрання своїх представників до відповідних державних органів. Іван Макух у подальшій частині промови звернув увагу на те, що Українська Національна Рада прийняла земельний закон, згідно з яким уся земля передано українському народові. У заключній частині промови він ствердив, що українському народові потрібна внутрішня консолідація: “Наш рідний край у небезпеці, йому загрожує поневолення Польщею. На його оборону повинні стати всі його жителі. Всі громадяни нашої держави повинні виконати свій обов'язок перед нею. А це додасть нам сил і ніщо та ніхто не зломить наш український народ” [6, с.1; 8, с.1].

У національній політиці уряд ЗУНР стояв на засадах рівноправності всіх національностей. Українська Національна Рада у своєму зверненні до українського народу від 1 листопада 1918 р. гарантувала громадянську, національну та віросповідну рівноправність усім громадянам української держави без різниці народності й віросповідання [35, с.33].

Усім національностям, що проживали тоді в краї, було гарантовано та забезпечено права й свободи. Винних в утисках прав національних меншин суворо карали, компенсували потерпілим заподіяну шкоду.

Про це свідчить такий факт. 27 лютого 1919 р. державний секретар внутрішніх справ Іван Макух зустрічався з делегацією східногалицької Єврейської національної ради д-ром Гальперном і д-ром Йонасом і представниками Єврейської національної ради в Тернополі д-ром Рапапортом і д-ром Штемерлінгом у справі єврейських погромів у Тернополі 14 лютого 1919 р. У відповідь на меморандум єврейської сторони державний секретар внутрішніх справ Іван Макух відповів, що погроми були спровоковані ворожими українській державі “елементами” – поляком Піхурським і євреєм Лапаюкером, представниками російської чорносотенної та більшовицької партій. Він відмітив, що противники української держави поширюють неправдиву інформацію про розруху й безпорядок у ній і стараються такими діями скомпрометувати її перед світовою громадськістю. Іван Макух підкреслив, що винних заарештовано та передано справи до прокуратури. У заключній частині промови Іван Макух ствердив антиукраїнську спрямованість таких дій. “Погроми не організував український народ, а вони були викликані злочинними діями наших ворогів, котрі хочуть посіяти в державі безлад і розруху, щоб таким способом послабити могутність української держави. Дуже шкода, що наслідки цих жорстоких погромів відбилися на єврейському населенні”, – наголошував державний секретар внутрішніх справ Іван Макух. Єврейська делегація відповіддю Івана Макуха була задоволена. На майбутнє Державним секретаріатом внутрішніх справ під керівництвом Івана Макуха було вжито всі заходи щодо недопущення таких інцидентів [10, с.1].

Дуже детально становище євреїв в українській державі було обговорено на конференції з представниками Єврейської національної ради, яка відбулася 7 квітня 1919 р. у Станіславові. У конференції брали участь усі єврейські партійні групи, що входили до складу Української Національної Ради. Від єврейської делегації виступили д-р Гальперн, д-р Зайнфельд. У своєму виступі д-р Гальперн наголосив, що останнім часом спостерігаються негативне ставлення й пропаганда щодо єврейського населення, яке цими фактами обурене й занепокоєне. Євреї хочуть мати своїх представників в обласній сеймі й отримати окрему національну курію під час виборів до цього сейму. Промовець порушив також харчове питання. Д-р Зайнфельд наголосив, що повітові харчові органи влади повинні бути під контролем усього населення. Він зазначив, що дуже важливою справою є контроль за діяльністю повітових адміністрацій. Виступаючи, д-р Зайнфельд підкреслив, що закон про відповідальність цивільних і військових урядовців за їхню діяльність поліпшив би ситуацію, що склалася на даний момент, і констатував, що євреї тепер не є в союзі з поляками.

З української сторони виступали д-р Є.Петрушевич, д-р І.Макух, д-р С.Голубович. Державний секретар внутрішніх справ І.Макух у відповіді на промови зазначив, що українська сторона стоїть на проголошених засадах рівноправності національних меншин і в тому числі євреїв. Державний Секретаріат здійснює свою політику таким чином, щоб забезпечити євреям їх правове становище в українській державі. Проте інколи трапляються негативні явища й факти, що стосуються ставлення до євреїв, які передбачити дуже важко у зв'язку з тим, що йде українсько-польська війна.

Щоб дати змогу євреям впливати на вибори до обласних сеймів, на конференції було вирішено включити чотирьох представників Єврейської національної ради до

виборчої комісії Української Національної Ради з дорадчим голосом. Запрошені єврейські делегати мали право брати участь у всіх сферах діяльності цієї виборчої комісії [12, с.3].

Не зважаючи на це, польські діячі представляли галицьких українців за кордоном як розбійників і більшовиків. Ця злочинна пропаганда знаходила у світі підтримку. Але були випадки й об'єктивного сприйняття ситуації, що панувала тоді в Галичині. Майор американської армії Ф.Й.Керман у листі від 11 квітня 1919 р. до президента США В.Вільсона правдиво інформував його про стан справ у ЗУНР, наголошував, що галичани не розбійники й не більшовики.

Громадяни ЗУНР мали й користувалися всіма правами та свободами. Про це свідчать факти. Коли більшовицький “Селянсько-робітничий Союз” під проводом літературного діяча Гадзінського проголосив свій з'їзд у Станіславові на 30 березня 1919 р., державний секретар внутрішніх справ д-р Іван Макух міг перешкодити цій акції, але не зробив цього й допустив до його проведення. Час показав, що зібрання нікому не пошкодило і краще сталося, що демагоги виговорилися на з'їзді. На цьому з'їзді виступав д-р Осип Назарук (тоді член УРП), промова якого викликала оплески. Проте, не зважаючи на це, “Селянсько-робітничий Союз” не здобув впливу серед народних мас.

Одним із важливих завдань Іван Макух вважав проведення справедливих виборів на території ЗУНР до Національної Ради, щоб населення самостійно вирішувало долю й устрій краю [3, арк.1].

Виступаючи на засіданні Української Національної Ради 31 березня 1919 р. із приводу проекту виборчого закону до Української Національної Ради, Іван Макух зазначив, що участь суспільства в управлінні державою є дуже необхідна, але вона повинна бути врегульована законом. Він відмітив, що повітові Національні ради, та й сама Українська Національна Рада, не відповідають вимогам широких верств суспільства й не відображають волю народних мас, бо утворилися самовільно й на руїнах старої австрійсько-польської адміністрації. За словами Івана Макуха, подальший розвиток української держави в такому руслі був неможливий. На його думку, потрібно було законодавчо врегулювати основи діяльності державного апарату ЗУНР. У своїй промові Іван Макух підкреслив необхідність прийняття громадського виборчого закону й урегулювання питання щодо повітових адміністрацій. Він наголосив, що потрібно утворити повітові селянські ради, які б співпрацювали з повітовими урядовими органами та їх контролювали. У подальшій частині промови Іван Макух звернув увагу на необхідність і доцільність прийняття нового виборчого закону до Української Національної Ради. За його словами, у новому виборчому законі проектувалося знесення курій, зрівняння чоловічої та жіночої статей, пропорційна, тобто партійна система виборів, утворення 12 виборчих округів (один для Буковини), Лемківщина повинна була ввійти в Сяніцький округ. Процедура проведення виборів проектувалася на основі парламентарного виборчого закону 1916 р. Узяти участь у виборах мало право також і військо [23, с.3–4].

Згідно з дорученням Івана Макуха було розроблено два проекти виборчої ординації. Ці проекти державний секретар внутрішніх справ вніс на розгляд третьої й водночас останньої сесії Національної Ради, яка розпочалася 15 квітня 1919 р. В останні дні сесії Національна Рада прийняла закон про виборчу ординацію до ЗУНР. На основі виборчої ординації майбутній сейм мав складатися з 226 послів, із них: 160 українців (70,8 %), 33 поляки (14,6 %), 27 євреїв (11,9 %), 6 німців (2,7 %).

Для кожної національності було утворено окремі виборчі округи, у яких мали право голосувати тільки виборці даної округи. Виборчі округи збігалися із територіями окружних судів колишньої австрійської держави [3, арк.1]. Крім цього, з ініціативи державного секретаря внутрішніх справ Івана Макуха проведено ряд заходів, спрямо-

ваних на поліпшення життя населення краю, дотримання повітовими комісарами та громадськими радами належного виконання своїх обов'язків [38, с.50].

Зокрема, було створено “Державну Раду здоров'я”, “Харчевий Уряд як секцію Державного секретаріату внутрішніх справ”, головним завданням якого став “надзир над державними харчевими інституціями та придбання для війська і цивільного населення конечних для життя середників”, зокрема, насіння на весняний посів. Свої функції “Харчевий Уряд” виконував, опираючись на існуючі кооперативи й приватних осіб. Усі розпорядження “Харчового Уряду” підписував його начальник або заступник [16, с.1; 21, с.1].

На основі постанови Ради Державних Секретарів від 17 лютого 1919 р., що стосується “харчевих справ”, Іван Макух видав розпорядження щодо організації “повітових харчових управ”, які безпосередньо підпорядковувалися “Харчовому Уряду”, виконували його доручення й розпорядження, постанови. Контроль над “повітовими харчовими управами” здійснювали повітові державні комісари.

При “Харчовому Уряді” була створена “Головна Харчева Рада”, дорадчий орган, основним завданням якого було визначення й регулювання цін, організація діловодства, що стосується харчових питань. До складу “Головної Харчевої Ради” входили представники “Харчового Уряду”, крайового товариства “Сільський Господар”, кооперативів і фінансових інституцій [17, с.1–2].

Згідно з внесенням Івана Макуха Державний Секретаріат призначив начальником “Харчового Уряду” адвоката із Золочева д-ра Теодора Ваню [9, с.2].

Іван Макух, перебуваючи на посаді державного секретаря внутрішніх справ, проводив активну кампанію по боротьбі з корупцією та хабарництвом, які стали “однією з найгірших суспільних воєнних недуг” [5, с.249].

22 квітня 1919 р. він видав розпорядження стосовно “поборювання хабарництва”, відповідно до якого за хабарництво повітова політична влада мала право карати грошовими штрафами до 10000 гривень або арештом до трьох місяців, а коли хабарник при здійсненні правопорушення застосовував погрози чи насильство або коли здійснював хабарництво повторно, грошовим штрафом до 20000 гривень або арештом до шести місяців.

Право здійснювати покарання до утворення інспекції повітової політичної влади належало представникам Державного секретаріату внутрішніх справ. Орган, який здійснював покарання, повинен був повідомити про хід слідства, що велося проти хабарника, його доходи, посаду, яку він займав у тих чи інших органах влади. Хабар підлягав конфіскації на користь держави [18, с.63; 19, с.1].

Окремим Державним ревізором із широкими повноваженнями було призначено д-ра Михайла Воробця, який проводив ревізії в Бучачі, Долині та в інших містах. Потреба в таких рішучих заходах зумовлювалася й тим, що, як зазначав Карло Коберський, “на фронті віра в кріс, віра в свою молоду силу, там бадьорий дух посвяти, боротьба з дезертирством – тут заполоханість, зневіра в будучність нації – дух особистої кар'єри чи обогачення, “великодушне милосердіє” для розбишак і дезертирів” [11, с.2].

Крім цього, при Державнім секретаріаті внутрішніх справ була утворена люстраційна комісія, основним завданням якої була боротьба з корупцією та хабарництвом і різного роду зловживаннями [13, с.1].

Державний секретаріат внутрішніх справ на чолі з Іваном Макухом викрив дрогобицьку, долинську, бучацьку нафтові афери, корупцію на цукроварнях [14, с.1].

Завдяки діяльності люстраційної комісії було розкрито зловживання в “Харчевім Уряді” Долинського Державного Комісаріату. З моменту існування української влади “Харчевий Уряд” Долинського повіту постійно відмовляв “Харчевим Урядам” інших повітів і делегованим від них представникам у продажі солі. Натомість майже весь запас солі, зокрема 90 вагонів, було продано місцевим спекулянтам, які реалізовували її

за ціною у два рази більшою від максимальної вартості. Службовці “Харчевого Уряду” Долинського Державного Комісаріату видавали місцевим спекулянтам велику кількість дозволів на вивіз нафти й свічок в Угорщину без оплати податків й отримували за це великі грошові суми, які привласнювали. У продовольчій магазині велику кількість зерна й продуктів не було вписано до реєстраційних книг і привласнено службовцями “Харчевого Уряду” Долинського Державного Комісаріату. У відділі Долинського Державного Комісаріату, де знаходилися конфісковані речі на користь держави, постійно була недостача. Винних у тих зловживаннях заарештовано та передано справи до прокуратури [13, с.1].

Велику увагу Іван Макух як державний секретар внутрішніх справ приділяв господарським питанням, і в багатьох своїх справах опирався на Тлумацький повіт, тут знаходив своїх однодумців і помічників. У Тлумацькому повіті завдяки його старанням організовано у Милованню першу в Галичині зразкову молочну ферму. У селах Нижнів, Олеша, Братишів організовано селянські спілки, придбано насіння на посів церковних й індивідуальних селянських угідь [29, с.18].

Тим часом важливі події відбувалися на фронті. Галицька армія, ведучи безперервні завзяті бої, виявляла відвагу та стійкість. Успіхові українського війська в ході наступу під Вовчухами в лютому 1919 р. перешкодила місія Антанти, очолювана французьким генералом Бартелемі, яка в скрутній для Польщі ситуації оголосила перемир'я. Перевага польського війська зросла, коли у квітні 1919 р. із Франції до Польщі було перекинута 90-тисячна армія генерала Ю.Галлера.

Великий польський наступ проти УГА почався 14 травня 1919 р. Кількаразова перевага польської армії створила безвихідну ситуацію на Прикарпатті. Становище ЗОУНР дуже ускладнилось. У галицькій армії посилювалася втома й невдоволення проходом.

У зв'язку з критичним станом ЗОУНР Державний Секретаріат 9 червня 1919 р. передав Євгену Петрушевичу свої повноваження як диктаторові, тобто “право виконувати всю військову і цивільну владу”. Для виконання державної влади Євген Петрушевич утворив Раду уповноважених у складі Сидора Голубовича (для внутрішніх справ), Степана Витвицького (для закордонних справ), Віктора Курмановича (для військових справ) та Івана Мирона (для шляхів) [27, с.531].

Д-ра Івана Макуха було усунено від влади. У липні 1919 р. він відступив з УГА за Збруч, на територію Наддніпрянської України, де став товаришем міністром внутрішніх справ [1, арк. 46–47].

У грудні 1919 р. Іван Макух очолив Крайову раду в Хмільнику на Поділлі (тепер – Вінницька обл.), яка, на думку деяких дослідників, намагалась усунути від влади Головного Отамана Симона Петлюру й тодішній уряд на чолі з Ісааком Мазепою [26, с.444]. Іван Макух роботу Крайової ради узгодив із лінією уряду. З початком січня 1920 р. більшовицькі війська зайняли Вінницю та Хмільник. Крайова рада припинила свою роботу, а д-р Іван Макух виїхав до Могилева, де галицько-буковинські частини тримали у своїх руках моголівську республіку. Через два місяці Іван Макух переїхав до Вінниці, де знову став міністром внутрішніх справ. Коли за міністра Саліковського почалося гоніння на галичан, д-ра Івана Макуха було усунено з посади товариша міністра внутрішніх справ. Симон Петлюра видав наказ заарештувати Івана Макуха за те, що за час його відсутності організував Крайову раду й узурпував владу у своїх руках. Наказу не виконано, бо Вінницю в цей момент українсько-польські війська залишили.

У липні 1920 р. Іван Макух відступив із військами до Галичини. До середини вересня він переховувався від польської поліції. Повернувся в Тлумач 19 січня 1921 р. [1, арк.47–48].

Таким чином, І.Макух у період ЗУНР брав активну участь у процесах державотворення. Будучи державним секретарем внутрішніх справ ЗУНР, він здійснив ряд важливих заходів, спрямованих на зміцнення соціально-економічного, політичного становища української держави. Велику увагу звертав на зміцнення дисципліни та порядку в державі, вів боротьбу з хабарництвом, корупцією та спекуляцією. Наскрізною лінією його діяльності було виразне служіння ідеям державотворення українського народу. Івану Макуху по праву належить вагоме місце в розбудові ЗУНР.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 348, оп. 1, спр. 779. – 158 арк.
2. ЦДІАУЛ, ф. 870, оп. 1, спр. 2. – 10 арк.
3. ЦДІАУЛ, ф. 870, оп. 1, спр. 3. – 21 арк.
4. Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – 959 с.
5. Макух І. На народній службі / І. Макух. – Детройт, 1960. – 565 с.
6. Віча // Република. – 1919. – Ч. 78. – 7 мая. – С. 1.
7. До всіх громадських зверхностей в повіті // Товмацькі вісти. – 1918. – Ч. 4. – 5 грудня. – С. 2.
8. До оборони // Република. – 1919. – Ч. 83. – 13 мая. – С. 1.
9. До Вп. п. д-ра Теодора Ваня // Република. – 1919. – Ч. 17. – 21 лютого. – С. 2.
10. Жиди у Секретаря Вн. Спр. // Република. – 1919. – Ч. 24. – 1 марта. – С. 1.
11. Коберський К. Фронт і запілле / К. Коберський // Народ. – 1919. – Ч. 15. – 4 мая. – С. 2.
12. Конференція з представниками Жидівської Національної Ради // Република. – 1919. – Ч. 58. – 10 цвітня. – С. 3.
13. Комунікат // Република. – 1919. – Ч. 60. – 12 цвітня. – С. 1.
14. Національна карність // Република. – 1919. – Ч. 59. – 11 цвітня. – С. 1.
15. Переняте влади на Галицькій Україні в руки Української Національної Ради // Станіславівський голос. Урядова часопись Повітової Української Національної Ради. – 1918. – Ч.1. – 5 падолиста. – С.2.
16. Розпорядок Ради Державних Секретарів // Република. – 1919. – Ч. 17. – 21 лютого. – С. 1.
17. Розпорядок Державного Секретаря внутрішніх справ з дня 17 лютого 1919 р. в справі організації харчевих управ // Република. – 1919. – Ч. 17. – 21 лютого. – С. 1–2.
18. Розпорядок Державного Секретаріату внутрішніх справ з дня 22 цвітня 1919 р. про поборювання хабарництва // Вісник державних законів і розпорядків ЗОУНР. – 1919. – Вип. 8. – 30 цвітня. – С. 63.
19. Розпорядок Державного Секретаря внутрішніх справ з дня 22 цвітня 1919 р. про поборювання хабарництва // Република. – 1919. – Ч. 70. – 25 цвітня. – С. 1.
20. Обіжник до всіх Державних Повітових Комісаріатів // Република. – 1919. – Ч. 3. – 5 лютого. – С. 1.
21. Урядовий відділ // Република. – 1919. – Ч. 22. – 27 лютого. – С. 1.
22. Урядовий відділ // Република. – 1919. – Ч. 33. – 12 марта. – С. 1.
23. Українська Національна Рада // Република. – 1919. – Ч. 51. – 2 цвітня. – С. 3–4.
24. Шкільні справи // Товмацькі вісти. – 1918. – Ч. 4. – 5 грудня. – С. 2.
25. Швейцарська місія Червоного Хреста у Станіславові // Република. – 1919. – Ч. 37. – 16 марта. – С. 3–4.
26. Довідник з історії України (А–Я) : [посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів] / за заг. ред. Івана Підкови, Романа Шуста. – 2-ге вид. ; доопрацьов. і доп. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
27. Енциклопедія українознавства : у 2 т. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – 1536 с.
28. Енциклопедія українознавства / за ред. В. Кубійовича. – К., 1996. – Т. 4. – 1600 с.
29. Буджак М. Золоте жниво / М. Буджак. – Тлумач, 1996. – Рн. 2–3. – 38 с.
30. Дзерович Ю. Ціла правда про радикалів / Ю. Дзерович. – Львів, 1910. – 100 с.
31. Карпенко О. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях / О. Карпенко // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 16–29.
32. Кашук Р. І. Макух: відомий і невідомий (до 130-річчя від дня народження) / Р. І. Кашук // Обрії. – 2001. – № 2. – С. 72–76.
33. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) : у 3 т. / М. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с.
34. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914 – 1918 / К. Левицький. – Львів, 1928. – 285 с.

35. Стахів М. Західна Україна в державнім будівництві та обороні. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. : у 6 т. / М. Стахів. – Скрентон, 1960. – Т. IV. – 192 с.
36. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918) : у 6 т. / М. Стахів. – Скрентон, 1961. – Т. IV. – 210 с.
37. Цегельський Л. Від легенд до правди / Л. Цегельський. – Нью-Йорк ; Філадельфія, 1960. – 230 с.
38. Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для галицької землі 1918–1939 / С. Шевчук. – Торонто, 1965. – 280 с.

In the article state-creative activity of Ivana Makuha is reflected and basic political work assignments in the period of ZOUNR are related to her. His activity is analysed, as the State secretary of internal affairs in relation to providing and strengthening of discipline, order in the state and defence of social, political, national, civil rights of ukrainians of Galichini. The basic bases of fight of Ivana Makuha are exposed with the bribery, corruption, speculation in ZOUNR.

Key words: Ivan Makuha, ZOUNR, Ukrainian National Advice, East Galichina, State Secretariat, State secretariat of internal affairs, State secretary of internal affairs.

УДК 94(477.83/.86)

ББК 63.3(4Укр)624

Е.П. Андрійів

ПРОТИДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ТРУДОВИМ ДЕПОРТАЦІЯМ ІЗ ГАЛИЧИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті показано становище Української греко-католицької церкви в Галичині та в Райху в період Другої світової війни. Описано форми й методи протидії трудовим депортаціям із дистрикту та методи опіки примусовими робітниками. Висвітлено діяльність греко-католицької церкви як носія української національної ідеї та моральних чеснот.

Ключові слова: Райх, Галичина, Українська греко-католицька церква, митрополит, парафія, священик, душпастирство.

Німецька окупація змінила життя галичан, загостривши політичну ситуацію в дистрикті, соціальне та національне питання. Одним із завдань окупаційних властей було постачання робочої сили для економіки Райху. Вирішувати проблеми депортованих краян намагалась Українська греко-католицька церква (далі – УГКЦ) і, зокрема, її керівник А.Шептицький.

Джерельною базою дослідження є документи Центрального державного архіву вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ), Центрального державного історичного архіву у Львові (далі – ЦДІА у Львові), результати опитування примусових робітників із Галичини [28] та збірники документів [29; 30].

У радянській історіографії діяльність УГКЦ висвітлювалася в руслі вірного прислужника окупаційних властей. Лише після проголошення незалежності України починається поступове дослідження праці греко-католицької церкви в роки окупації. Зокрема, М.Бреславський описав співробітництво УГКЦ з Українським Центральним Комітетом (далі – УЦК) та ОУН в організації допомоги голодуючому населенню й полоненим [31, с.30]. Ці ж питання висвітлила О.Сурмач. Дослідниця також описала процес надання допомоги вдовам і сиротам [40, с.29] і діяльність А.Шептицького в роки німецької окупації [41, с.188]. Участь греко-католицьких священиків у національно-визвольному русі висвітлив І.Голубенко [34, с.196]. Вплив митрополита на духовне життя галичан і сприяння їх національно-культурному розвитку в період німецької окупації описав В.Марчук [36, с.107–114].

В українській діаспорі історію греко-католицької церкви досліджували перш за все священики. Так, о. К.Панас висвітлив процес становлення й розвитку УГКЦ, але не показав її діяльність під час Другої світової війни [39, с.139]. Священик о. І.Ортинський, описуючи поширення християнства в Україні, не розкрив діяльності греко-

Андрійів Е. П. Протидія Української греко-католицької церкви трудовим депортаціям із Галичини...

католицької церкви протягом 1941–1944 рр., проте зазначив, що порівняно з радянською владою німецький окупаційний режим був полегшенням для УГКЦ [38, с.139]. Отже, нині залишається не дослідженою історія Української греко-католицької церкви в роки Другої світової війни й зокрема питання протидії УГКЦ трудовим депортаціям із Галичини до Німеччини та створення й діяльності системи душпастирської опіки на території Райху.

Метою дослідження є спроба показати роботу УГКЦ та окремих священиків у руслі зазначеної проблематики. Актуальність теми полягає в необхідності об'єктивної оцінки праці греко-католицької церкви як противаги німецькій окупаційній політиці та зокрема примусовому вивезенню населення на роботу до Німеччини.

Сподвижницька діяльність УГКЦ із порушеної нами тематики здійснювалася в таких напрямках:

- опіка над полоненими та їх звільнення;
- організація навчання молоді за кордоном;
- опіка конкретно визначеними категоріями людей із метою уникнення депортації;
- нотаріальна діяльність;
- допомога нужденним і голодуючим;
- створення й діяльність мережі душпастирства на території Райху.

Першими примусовими робітниками з Галичини стали заробітчани, греко-католицькі священики та полонені українці, що служили в польській армії. У результаті подій 1939 р. вони опинилися на окупованій німцями території. Окупаційні власті дозволили повернутися до рідного краю лише тим, хто мав виклик із конкретних установ чи біржі праці. Решту галицьких заробітчан у примусовому порядку направили на роботу в німецьку військову промисловість [7, арк. 11].

Більшість священиків окупаційні власті працевлаштували перекладачами в таборах для польських військовополонених [19, арк.3]. Завдяки їм у квітні 1941 р. було звільнено понад 30000 галичан. З них 15000 направили на роботу в Шлезьк. Усі вони працювали як цивільні на рівних із німецькими робітниками правах [15, арк.1]. Спільними клопотаннями А.Шептицького й УЦК і за рішенням А.Гітлера в листопаді 1941 р. почали відпускати додому полонених українців із таборів, що були розташовані в Галичині [22, арк.1]. З одного боку, це мало сприяти посиленню авторитету окупаційних властей і збільшенню довіри населення, а з іншого, – формувати резерв робочої сили для майбутніх мобілізацій на працю до Райху. Відпускаючи полонених, окупаційні власті хотіли отримати добровільних робітників, зобов'язаних віддячити за своє звільнення.

З метою припинення братовбивчої війни та збереження освіченої частини молоді від знищення й депортації А.Шептицький пристав на пропозицію М.Здоровича, греко-католицького священика, що працював у Німеччині. Він радив навчати юнаків за кордоном [23, арк.1]. Тому в кінці грудня 1941 р. митрополит організував виїзд із Галичини до Відня 150 студентів-богословів. Але німецький уряд заборонив їх студії [13, арк.4]. Подальша доля хлопців невідома. Проте, ураховуючи той факт, що проїзні документи видавали лише в одному напрямку, а про зворотні треба було клопотатись у Відні, то можна вважати, що юнаки, не маючи засобів до існування, змушені були працювати або шукати монастир.

А.Шептицький брав під свою опіку конкретно визначених священиками юнаків [10, арк.4] і дружин душпастирів, яких мали вивозити до Німеччини [9, арк.109; 16, арк.4]. За його клопотанням не підлягали депортації на роботу до Райху учні духовних семінарій і призначені до висвячення [14, арк.4, 8].

Митрополит піклувався про звільнення від праці тих, що вже були в Німеччині [20, арк.29]. Відомі також поодинокі випадки переховування священиками молодих

людей, призначених на роботу в Райх. Наприклад, о. Й.Осташевський у своєму будинку дав притулок трьом сім'ям, що не хотіли їхати до Німеччини, та двом утікачам [40, с.29].

Греко-католицька церква проводила велику нотаріальну роботу. Перш за все Митрополита канцелярія видавала священникам довідки про легітимацію, які давали право працювати в душпастирстві [10, арк.32; 16, арк.5]. Митрополитий Ординаріат на прохання галичан виписував метрики для доведення неєврейського чи встановлення арійського походження [5, арк.39] та для отримання “розпізнавчих карт” (посвідчень особи) [6, арк.66]. При цьому першочергово виконували запити тих, що вже працювали в Німеччині [4, арк.25, 37, 79; 3, т.1, арк.37, 106]. Арійське походження підтверджували метрикою про народження бабусі з боку батька та довідкою про її вінчання [5, арк.40]. Але, видаючи документи про походження, деякі душпастирі вимагали платити за метрику до 20 злотих [42, с.50]. Тому протягом усього періоду окупації Митрополитий Ординаріат неодноразово закликав священників не чинити труднощів при видачі довідок і метрик особам, що виїздили на працю до Німеччини [32, с.68].

Цікавим є той факт, що перепис населення, який було проведено у вересні 1942 р., показав появу двох нових категорій галичан. Зокрема, з'явилося 14366 райхсдойчів (німці за народженням) та 29076 фольксдойчів (німці за походженням) [37, с.3]. Усі вони мали отримувати краще харчування, користувалися певними пільгами й правами. Було також виявлено фальшиві метрики з неправильно вказаними роками народження та національністю [28]. Тому восени 1942 р. окупаційні власті наказали вилучити метричні книги й передати їх у державний архів у Львові. Але цей процес затягнувся [27, арк.1, 16–17]. У вересні 1943 р. священникам черговий раз заборонили видавати метрики [43, с.124]. У січні 1944 р. окупаційні власті знову нагадали про це [44, с.23]. Проте душпастирі не дотримувалися заборони.

Таким чином, маючи метричні книги та затягуючи процес їх передачі в архів у Львові, священники видавали фальшиві метрики, де неправильно вказували рік народження та національність. Але, беручи до уваги той факт, що набір робочої сили здійснювався за роками народження з урахуванням національності, можна вважати, що цим душпастирі рятували частину населення від примусової праці в Райху. Проте робили це не завжди етично.

Протягом усього періоду окупації греко-католицька церква допомагала нужденним і голодуючим. Варта уваги акція, що була проведена навесні 1942 р. Вона передбачала організований збір продуктів і створення кухонь для бідних, які працювали за рахунок харчів з урожайних околиць. Щоб урятувати дітей у віці від 7-ми до 14-ти років, їх переселяли з голодуючих районів до тих, що не зазнали лиха [2, арк.6]. Монахи давали кошти убогим, оплачували хворим рецепти на ліки [26, арк.3], а з 1943 р. священники отримували гроші, які мали ділити між нужденними у своїх парафіях [26, арк.5]. Цю благодійницьку діяльність можна вважати протидією політиці трудових депортацій із Галичини тому, що вивезенню підлягали перш за все голодуючі та малоземельні.

Діяльність Української греко-католицької церкви на теренах Райху здійснювалася в таких напрямках:

- створення мережі душпастирства й церков;
- організація духовної опіки над примусовими робітниками та їх дітьми, яка передбачала проведення богослужінь і щонедільного уроку релігії для дітей, листування з душпастирями та митрополитом і забезпечення релігійною літературою.

Перші дві греко-католицькі парафії було утворено в Берліні та Відні в 1939 р. Парох Берліна о. прелат П.Вергун призначив туди духівників. Але їх було недостатньо для наявної кількості українського населення. Ураховуючи це та необхідність організації греко-католицького душпастирства на території Райху, папа Пій XII грамотою від 23

листопада 1940 р. іменував о. прелата д-ра П.Вергуна Апостольським Візитатором із правами Апостольського Адміністратора для всіх українців – греко-католиків – на території Німеччини. Цей документ дав йому право створити мережу греко-католицького духівництва. З того часу активізується процес організації душпастирської опіки над українцями в Райху [15, арк.27].

На початку війни на окупованій Німеччиною території перебувало 36 українських греко-католицьких священників [17, арк.2]. Всі вони були зареєстровані біржами праці Райху й працювали на цивільних роботах або військовій службі [7, арк.8, 19, 22]. Митрополитий Ординаріат на чолі з А.Шептицьким виступив проти їх повернення до Галичини [1, арк.15]. З цього приводу в проповіді від 6 липня 1941 р. митрополит указував на об'єктивну дійсність, яка зобов'язувала священників виконувати свої обов'язки на чужині [25, арк.46]. Така далекоглядність А.Шептицького сприяла формуванню мережі греко-католицького душпастирства на території Райху.

Станом на травень 1942 р. греко-католицькі парафії були в “Берліні, Відні, Мюнхені, Гамбургу, Лімбургу, Бремені, Дрездені, Ляйтмеріці, Лямедорфі, Біліці, Позені, Лінцманштадті, Кеніксберзі, Лінці” [35, с.92–93]. У червні 1942 р. на території Райху в душпастирстві працювало 15 священників. Проте вони не мали змоги одночасно обслужити всі місця перебування галичан. Були території, де богослужіння проводилося раз на місяць чи на два-три місяці або взагалі не відбувалося [33, с.130]. Тому “найбільшою і єдиною великою втіхою” галичан на чужині було відвідання Служби Божої, яку правили греко-католицькі священники [21, арк.172]. Але не всі мали таку можливість. Зокрема, сільськогосподарські робітники через специфіку своєї праці в більшості випадків не могли відвідувати церкву [19, арк.62].

Вагомою проблемою для греко-католицьких священників було виділення приміщень для проведення богослужінь. Їх доводилося просити в місцевих релігійних громадах. Як правило, це були напівзруйновані каплиці, які відбудовували за власний кошт і благодійні пожертви робітників [11, арк.48].

Ураховуючи вищезазначені обставини та з метою розширення мережі душпастирства, А.Шептицький у зверненні до священників Львівської архієпархії від 1 липня 1942 р. зазначав, що обов'язком кожного отця, який знаходиться в Райху й має можливість повернутися до Галичини, є зголоситися до душпастирської праці над робітниками [15, арк.21].

Варто зауважити, що на території Райху за духовну службу священникам не платили. Щоб мати засоби до життя, вони повинні були працювати [11, арк.48]. Крім того, не всім дозволяли працювати в душпастирстві [9, арк.106]. Зокрема, територію Австрії обслуговував лише один священник – о. Мирон Герникевич [13, арк.17]. Тому 23 березня 1943 р. А.Шептицький звернувся до німецького уряду з проханням звільнити священників від примусової праці та перевести їх на душпастирську роботу [8, арк.25]. Проте німецьке керівництво проігнорувало це клопотання. Тому о. П.Вергун просив митрополита посилати священників до Райху “як у місійні подорожі” на кілька місяців. Проте й цей захід не дав результатів [15, арк.26].

З метою ширшого охоплення галичан душпастирською опікою о. П.Вергун звернувся до українських крайових установ, що займалися виїздом людей на працю. Він просив, щоб одночасно з відправкою робітників до канцелярії Апостольського Візитатора висилали списки, де б зазначали бодай напрямок виїзду галичан. Тоді легше й швидше можна було б знайти робітників. Для досягнення цієї мети о. П.Вергун ставив перед крайовими організаціями, робітниками та священниками такі завдання:

- 1) у церквах кожного села та міста вивісити список душпастирських станиць на території Німеччини, щоб родина могла повідомити, де шукати священника;
- 2) помістити в усіх друкованих органах краю адреси отців душпастирів у Райху;

3) при виїзді кожній людині давати вказівки, як слід поводитись українцеві на праці в Німеччині, де вказати адреси священників і територію їх опіки;

4) зразу після визначення місця перебування в Райху повідомити душпастирєві свою адресу;

5) о. парохам швидко відповідати на листи робітників, особливо коли вони просять свідоцтво про хрещення чи миропомазання;

6) примусово мобілізованим брати із собою молитовник, "Історію України", німецько-український словник і календар [15, арк.27].

Таким чином, забороняючи греко-католицьким священникам працювати в душпастирстві, не виділяючи приміщень під церкву та не дозволяючи вільно пересуватися країною, керівництво Німеччини перешкоджало створенню мережі греко-католицької душпастирської опіки на території Райху. Проте, не зважаючи на це, греко-католицькі священники в міру своїх можливостей піклувалися примусовими робітниками.

Прикладом такої опіки є праця Віденської греко-католицької церкви. Станом на 29 липня 1941 р. Віденська єпархія мала свій єпархіяльний фонд, який складався із церковних податків. Їх збирали парохі з вірних і пересилали до спільної каси. У цей час у Віденській парафії не було жодного греко-католицького часопису, школи, шпиталю, обмежувалось або унеможлилювалось навчання релігії та ліквідувалися монастирі [13, арк.2].

Не зважаючи на призначення о. П.Вергуна Апостольським Візитатором, у вересні 1941 р. над Віденською греко-католицькою церквою зберігалася влада Віденського архієпископа. о. П.Вергун не мав права втручатись у керівництво парафії та розпоряджатись її духовним майном [13, арк.3], вирішувати подружні справи, а його парохам не дозволялося вінчати без делегації місцевого пароха [13, арк.11]. Отже, повноваження о. П.Вергуна стосувалися лише українських емігрантів і робітників, а не канонічно існуючої й упорядкованої Віденської парафії. При цьому забезпечення греко-католицької церкви й парафії цілком залежало від Віденської єпархіяльної каси та пожертв греко-католиків, що проживали на території парафії [13, арк.3].

Але, попри всі труднощі, греко-католицькі священники обслуговували та надавали морально-психологічну й духовну підтримку всім українцям, що відвідували богослужіння у Віденській греко-католицькій церкві не залежно від віросповідання. За повідомленням о. Мирона в 1942 р. вона була "переповнена православними" [13, арк.11].

При греко-католицьких церквах діяли хори. Для дітей щонеділі після Служби Божої проводився урок релігії. У великих містах священники намагались охопити навчанням усіх українських дітей незалежно від віросповідання. З цією метою в Позені при німецькій школі створили український клас [11, арк.48].

Однією з проблем галичан була відсутність україномовної преси, літератури як такої та молитовників. До Німеччини не дозволяли вислати книжок [13, арк.5]. Гостро потребуючи духовної підтримки, робітники писали своїм душпастирям у Галичину. Листи були індивідуальні та колективні. Робітники просили вислати їм перш за все молитовники українською мовою [9, арк.140; 21, арк.4] та книжки релігійного змісту, такі як "Про життя і смерть" і "Розважання про добро" [19, арк.51]. З цього приводу митрополит наголошував, що листи не повинні залишатися без відповіді. Просив надсилати їх і йому [33, с.127]. Висловлюючи своє співчуття робітникам, А.Шептицький зазначав, що в їх становищі праця в неділю та свята не є гріхом, бо працюють не з власної волі [24, арк.2].

Митрополит намагався морально підтримати не лише робітників у Райху, але й тих, що виїжджали. У проповіді з нагоди Паски, виголошеній 15 квітня 1943 р., він зазначав, що більшість працівників не має можливості відвідувати церкву. Тому закликав до терпіння, виконання своїх обов'язків і дотримання заповідей. Лише так можна

заслужити повагу чужих людей. Радив дотримуватися рідної віри, берегтися спокус, щодня молитися та думати про Бога [24, арк.1].

Моральна та психологічна підтримка А.Шептицького доповнювалася клопотанням перед Німецьким Фронтом Праці з приводу покращання харчування в таборах, де жили галицькі шахтарі [18, арк.43]. Проте в питаннях опіки над галичанами в Райху греко-католицькі єпископи не були одноставні. Намагаючись організувати Великодні свята для робітників, о. П.Вергун звернувся за допомогою до галицьких єпископів, але станіславський і перемишльський відмовились [12, арк.14].

Таким чином, формою протидії УГКЦ трудовим депортаціям була організація опіки над галичанами й усіма українцями в Райху та нотаріальна діяльність. Опіка над країнами в Галичині та Німеччині здійснювалася в різних напрямках і мала державницький характер. Митрополит особисто підтримував усіх, хто до нього звертався. Проте серед греко-католицьких єпископів не було єдності в питаннях організації допомогівих акцій. Зважаючи на обставини військового часу, мережа душпастирської опіки зосередилася у великих містах, а галичани в основному працювали в сільській місцевості. Тому основним джерелом підтримання їх сили духу та моральних чеснот було листування зі священниками й митрополитом зокрема.

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3959 с., оп. 2, спр. 83 "в". – 41 арк.
2. Центральний державний історичний архів у м. Львів (далі – ЦДІА у Львові), ф. 201, оп. 1т., спр. 3. – 8 арк.
3. Там само, спр. 54. – 123 арк.
4. Там само, спр. 55, т.2. – 79 арк.
5. Там само, спр. 56. – 134 арк.
6. Там само, спр. 57, т.4. – 134 арк.
7. Там само, спр. 102. – 22 арк.
8. Там само, спр. 104. – 39 арк.
9. Там само, спр. 108. – 146 арк.
10. Там само, спр. 109. – 217 арк.
11. Там само, спр. 110. – 234 арк.
12. Там само, спр. 112. – 18 арк.
13. Там само, спр. 113. – 19 арк.
14. Там само, спр. 116. – 22 арк.
15. Там само, спр. 164. – 31 арк.
16. Там само, спр. 174. – 10 арк.
17. Там само, спр. 188. – 2 арк.
18. Там само, спр. 216. – 77 арк.
19. Там само, спр. 221. – 131 арк.
20. Там само, спр. 222. – 157 арк.
21. Там само, спр. 223. – 165 арк.
22. Там само, ф. 358, оп. 1 т., спр. 162. – 6 арк.
23. Там само, спр. 168. – 6 арк.
24. Там само, ф. 408, оп. 1 т., спр. 1073. – 2 арк.
25. Там само, спр. 1074. – 72 арк.
26. Там само, ф. 525, оп. 1, спр. 37. – 56 арк.
27. Там само, ф. 755, оп. 1, спр. 234. – 41 арк.
28. Івано-Франківський краєзнавчий музей, ф.1, оп. 5, спр. 9. – 1 арк.
29. Шептицький Андрей, митрополит. Як будувати рідну хату? // Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали і документи (1865–1944). – 2-ге вид. за ред. Я. Ю. Заборовського. – Львів ; Івано-Франківськ : Олір, 1995. – С. 70–104.
30. Шептицький А. Листи – послання 1939–1944 / А. Шептицький. – Львів, 1991. – 221 с.
31. Бреславський М. З. Історія української греко-католицької церкви / М. З. Бреславський. – Львів, 1992. – 281 с.
32. В справі посвідок // Львівські архієпархіяльні відомості. – 1942. – № 3–4. – Березень-квітень. – С. 68.
33. В справі душпастирського в Великонімеччині // Львівські архієпархіяльні відомості. – 1942. – № 6. – Червень. – С. 130.

34. Голубенко І. Греко-католицька церква і національно-визвольний рух / І. Голубенко // Церква і соціальні проблеми. – Львів, 1993. – С. 196.
35. Духовна опіка над українськими робітниками у Великонімеччині // Львівські архієпархіяльні відомості. – 1942. – № 5. – Травень. – С. 92–93.
36. Марчук В. Війна і християнська мораль: суспільна місія греко-католицької церкви у 40-і роки ХХ ст. / В. Марчук // Українська повстанська армія – феномен національної історії. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 107 – 114.
37. Населення області Галичина по староствам станом на 15 вересня цього року // Львівські вісті. – 1942. – № 263. – С. 3.
38. Оргинський І. Хрещення, хрест та харизма України / І. Оргинський. – Рим ; Мюнхен ; Фрайбург : Вид-во оо. Селезіян, 1988. – 197 с.
39. Панас К. Історія Української церкви / К. Панас. – Львів : НВП “Трансінтех”, 1992. – 158 с.
40. Сурмач О. Священники Станіславської єпархії в роки німецької окупації / О. Сурмач // Красзнавець Прикарпаття. – 2004. – № 3. – С. 62–63.
41. Сурмач О. Митрополит А. Шептицький у роки німецької окупації / О. Сурмач // Історія релігій в Україні. – Львів, 1997. – С. 188.
42. У справі метрикальних посвідок для робітників // Львівські архієпархіяльні відомості. – 1943. – № 34. – Березень-квітень. – С. 50.
43. У справі метрикальних виписів // Львівські архієпархіяльні відомості. – 1943. – № 8–9. – Серпень-вересень. – С. 124.
44. У справі метрикальних виписів // Львівські архієпархіяльні відомості. – 1944. – № 1–3. – Січень-березень. – С. 23.

This article describes the true condition of UGCC at Halychyna and at Reich and forms and methods of counteraction labors deportation from district and the methods of watching forced workers. This article shows the activity of the UGCC as exponent Ukrainian national idea and morality virtues.

Key words: Reich, Halychyna, UGCC, metropolitan, parish, priest, soul pastor.

М.В. Кашуба

КУЛЬТУРА КЕРОВАНА Й РЕПРЕСОВАНА

(рецензія на книгу “Культурне життя в Україні: Західні землі”. – Т. 3 (1966–1971).

Упорядники: Т. Галайчак, О. Луцький. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2006. – 856 с.)

Насамперед слід ствердити, що книга суттєво поповнює картину культурного життя в нашому краї, яка відображена у двох попередніх томах. Тепер мова піде про період, який уже має своє загальноприйняте визначення – початок застою. Після короткотривалої “хрущовської відлиги”, у часи якої розпочалося досить інтенсивне відродження української мови, публікувалися літературні шедеври минулого (згадати хоча б Б.-І.Антонича), досліджувалася культурна, зокрема історична та філософська спадщини (саме тоді розпочали дослідження латиномовних філософських і поетичних курсів професорів Києво-Могилянської академії), настає так звана пора “приморозків”, що суттєво зашкодили молодому, ледь-ледь зазеленілому пагінню національно-культурного відродження. Творча інтелігенція, науковці – усі національно свідомі люди, які повірили в можливість розвитку національної культурної традиції й у зацікавленість у цьому процесі радянської влади, керованої компартією, – знову виявилися обдуреними, їх знову заганяли в шори “класової боротьби, партійності, комуністичної ідейності та боротьби з буржуазною ідеологією”.

Неоціненну послугу суспільству – нинішньому й майбутнім поколінням українських людей – зробили видавці книги Тамара Галайчак і Олександр Луцький, кандидати історичних наук, співробітники Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, упорядкувавши зібрані ними документи, що засвідчують відчайдушні зусилля української духовної й інтелектуальної еліти, спрямовані на відродження та подальший розвиток традицій духовної культури України, з одного боку, і не менш відчайдушний спротив цим зусиллям партійної номенклатури, яка оживляла дух сталінських репресій, з іншого.

Підібрані упорядниками документи насправді всебічно, наскільки це можливо, відображають культурне життя краю. Тут висвітлені питання розвитку науки й освіти, мистецтва всіх видів і жанрів, робота творчих спілок, релігійне життя. Поза сумнівом, усі процеси життя суспільства, які й становлять культуру, контролювалися керівними органами партії – від центральних до місцевих і осередкових. Кожна акція, що стосувалася культурного життя, доповідалася керівним центральним органам за принципом: інформуємо – просимо вказівок або чекаємо схвалення (чи осуду) наших дій (наприклад, док. № 42). Документи демонструють чітку управлінську вертикаль і засвідчують, що місцеві партійні органи не могли мати власної думки щодо певних явищ чи процесів – усе підлягало структурованій ієрархічності думок і рішень.

Численні документи ілюструють справжню турботу керівних органів про розвиток культури, функціонування культурно-освітніх і дозвільних закладів (№ 33, 48, 53, 56), підготовку кадрів відповідного профілю (№ 64, 68, 90), працевлаштування випускників вузів (№ 191), забезпеченість квартирами вчителів села (№ 73) та побутові умови студентів, які проживають у гуртожитках (№ 51, 52, 75, 93). Особливої уваги заслуговує певна турбота відповідних органів і громадськості про охорону пам’яток історії та культури (№ 62, 96, 98, 105, 113, 117, 120, 135, 145, 146, 147, 149, 160, 175, 190, 195 та ін.) і про розвиток наукових досліджень і творчих спілок (№ 83, 89, 92, 109, 110, 113, 115, 116, 117, 120, 135, 154, 164, 165, 167, 168, 210, 218). Поза сумнівом, опубліковані документи засвідчують значні зрушення в налагодженні й інтенсифікації культурного

життя на західноукраїнських землях – це відкриття нових шкіл і бібліотек, організація нових наукових закладів, а також турботу про вступ до вищих навчальних закладів випускників сільських шкіл. Проте вже в ті роки, коли “брежневський застій” тільки розпочинався, маємо свідчення, що медалістами ставали випускники шкіл – діти службовців і керівних працівників, які, однак, не витримували іспитових випробувань при вступі у вузи (док. № 183), і далі, як пам’ятаємо, було ще гірше – почалася торгівля “всім і вся”, упроваджувалися подвійні стандарти життя, і вагому роль у цих процесах, як видно з опублікованих документів, відігравали все ті ж представники “керівної й спрямовуючої”.

На словах, як читаємо у документах, усе звучало й виглядало досить “пристойно” й виразно – розпочалася боротьба проти ворожих радянській системі елементів, за чистоту партійних рядів, за зміцнення ідейних позицій марксизму-ленінізму. Насправді ж це було цькування не тільки будь-якого вільнодумства чи спроби творчого поступу, а й відступ від історичної правди, відверта фальсифікація фактів на догоду ідеологічним засадам, принципам партійності будь-якої галузі науки (ідеологічній цензурі підлягав навіть науковий журнал “Фізико-хімічна механіка матеріалів” (док. № 143). Із багатьох текстів проступає відверте лицемірство, дволикість, навіть безпринципність як органів влади, так і окремих громадян. Під гаслом боротьби за ідейну чистоту окремих творів мистецтва, експозицій музеїв, художніх виставок, наукових праць і театральних вистав, поезії та прози тощо проступає жорстока боротьба невігластва й недолугості проти талантів і працьовитості, навіть підприємливості. Навішуються ярлики націоналістів, пособників буржуазії, прислужників буржуазного націоналізму, приписується відсутність пильності та партійної принциповості, нехтування заповідями ленінізму, коли йде мова про творчі пошуки чи здобутки, про прагнення повноти висвітлення історичних фактів чи постатей. Це прочитується в документах засідань учених рад, парткомів різних організацій та інституцій, як-от: Інституту суспільних наук АН України, Львівського національного університету ім. І.Франка, творчих спілок, де обговорювалися “ідейні збочення” доктора історичних наук О.Карпенка, кандидата економічних наук С.Злупка, а партійні збори Львівського художньо-виробничого комбінату (док. № 11) прямо вимагають, що комуністи повинні вказати художникові, що він зображає правильно, а що ні, не розуміючи, що будь-яке втручання у творчий процес є згубним для творця й не корисним для твору.

Страшно й моторошно читати, як будь-який дріб’язковий факт може стати приводом до “роздування” політичної справи, як, наприклад, пропозиція парторга комітету людині-українцеві написати заяву по-українськи. Людям, які наважуються обстоювати традиції української культури, виступати проти русифікації, надається ярлик “агент гестапо” (док. № 2).

Велика кількість постанов та інформацій про релігійну ситуацію, особливо про активізацію уніатів, які самовільно відкривали церкви по селах і у Львові, а також про діяльність сектантів різного гатунку, свідчить, що партійні органи тримали цю ситуацію під жорстким контролем. У цьому їм допомагала РПЦ, якій влада й партія повністю довіряли, начебто православ’я не є релігією і з ним може миритися комуністична ідеологія. Вельми красномовний факт, який нашоєму на певні роздуми нині, оскільки в ті часи компетентні органи робили все, щоб відучити людину мислити самостійно.

І ще одне – інформація, що стосувалася атеїстичної пропаганди чи релігійно-церковних питань узагалі, здебільшого має гриф “цілком таємно”. Переслідувалися люди за прояви національних почуттів, релігійних переконань, прихильники молодіжної музики (наприклад, батько дістав догану за те, що синові купив електрогітару й той пішов на день народження прихильників руху “хіпі”) (док. 140).

Особливо пильно охоронялася царина суспільно-економічних наук, які проголошені бути “гострою зброєю в боротьбі проти буржуазної ідеології” (№ 158), це

були науки класові, партійні, учений у цій галузі мав бути войовничим, непримиренним борцем проти буржуазної ідеології. Вельми мудро в ситуації, коли влаштували відверте цькування наукових праць, що тяжили до об’єктивності висвітлення фактів, повелися ряд осіб, передусім доцент кафедри філософії Львівського університету Т.Я.Старченко, відверто зауваживши, що перш ніж монополізувати право на чесність і ортодоксальність чи компетентність, треба написати свої праці, де це продемонструвати (с.577). А документ № 159 – протокол партзборів Інституту суспільних наук АН УРСР засвідчує, що науковці обстоювали право всебічно характеризувати діяльність історичних осіб. Можна сказати, що таке рішення актуальне донині, адже нашій науці досі бракує неупередженості й незаангажованості, багато праць грішать так званим “необільшовизмом”, коли випинаються вигідні справи чи постаті й замовчуються невідгідні – це вельми шкодить науковій об’єктивності.

Можна наводити ще багато свідчень того, як надто ревні “хранителі” чистоти партійних рядів вишукували, що комуніст приховав певні факти про батька чи навіть дядька, – усі засоби застосовувалися для цькування або помсти. Фальсифікувалось і замовчувалось усе, навіть висновки делегацій комуністичних партій про ситуацію в Україні (напр., док. № 16, 19, 28), водночас партійні органи відверто потурали розпродажу мистецьких пам’яток, що засвідчено в документі № 31. Проти таких акцій, як і проти репресій, намагалися протестувати діячі науки й культури, представники громадськості, про що свідчать численні документи (напр., № 35). Не припинялася діяльність уніатського духовенства, а в 1968 р. ще діяла агентура ОУН, яка посилала шифровки про стан справ у Львівській та Івано-Франківській областях (док. № 34).

Здавалося б, що упорядникам можна закинути, що документи варто би розташувати тематично, і це значно полегшило б їх дослідження. Проте детальніше ознайомлення з матеріалом переконає, що таке завдання складне, адже майже кожен документ зачіпає не одну, а кілька тем.

Отже, книга, підготовлена Т.Галайчак та О.Луцьким, вельми актуальна й похвальна. Усе таємне стає, урешті-решт, явним, історію не переписеш, а час розставляє все на свої належні місця. Ця обставина змушує кожного замислитися над своїми діями, суть яких не приховують жодні фальсифікації.

ЗМІСТ

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

<i>Райківський І.Я.</i> Концептуальні засади українського національного відродження XIX століття.....	3
<i>Мицук А.І.</i> Релігійна проблематика у творчому доробку Юліана Целевича.....	17
<i>Бурдулянок Г.В.</i> Українське монументальне мистецтво Прикарпаття другої половини XIX – початку XX століть.....	23
<i>Монолатій І.С.</i> “Все стало нашим”: міжетнічні взаємини в Коломиї за першої радянської окупації (1939–1941 рр.).....	27
<i>Соловка Л.М.</i> Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни.....	35
<i>Галицька-Дідух Т.В.</i> Українське місто в ідеологічно-політичному протистоянні ОУН і УПА та сталінського тоталітарного режиму в 1944 – на поч. 1950-х рр. (на прикладі Станіславської області).....	43
<i>Зінчук Д.С.</i> Правозахисна діяльність Василя Романюка (1972–1979 рр.).....	57
<i>Адамович С.В.</i> Ідея соборності в ідеології та діяльності Демократичної партії України.....	67

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Вітенко М.Д.</i> Польське велике землеволодіння в Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.).....	72
<i>Пендзей І.В.</i> Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988–1990 рр.).....	78
<i>Геник М.А.</i> Проблеми міжнародного примирення в діяльності президентів України й Польщі.....	87

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Шологон Л.І.</i> “Літературно-науковий вісник” (1898–1914 рр.) як джерело до вивчення національно-культурного життя українців Галичини кінця XIX – початку XX ст.....	93
<i>Надурак Н.М.</i> Основні етапи становлення та розвитку сучасної української історіографії діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.).....	101
<i>Мальована М.З.</i> Громадсько-політичне життя УРСР 1953–1964 рр. у сучасній українській історіографії.....	109

ЕТНОЛОГІЯ

<i>Сливка Л.В.</i> Особливості етносоціальної ідентифікації дрібношляхетської верстви на Покутті (XIX – 20-ті рр. XX ст.).....	117
<i>Дмитрук І.Ф.</i> Традиційне мистецтво та фольклор гуцулів в українських етнографічних дослідженнях кінця XIX – першої половини XX ст.....	125
<i>Костючок П.Л.</i> Особливості політизації українців Закарпаття наприкінці 1918 – у першій половині 1919 рр.....	130

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>Кульчицький Р.В.</i> Державно-політична діяльність Івана Макуха в період ЗУНР.....	140
<i>Андриїв Е.П.</i> Протидія Української греко-католицької церкви трудовим депортаціям із Галичини в роки Другої світової війни.....	150

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Кашуба М.В.</i> Культура керована й репресована.....	157
---	-----

CONTENTS

ETHNO-SOCIAL AND NATIONAL-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

<i>Raykivsky I.Ya.</i> Conceptual Principles of the Ukrainian National Revival of 19 th Century.....	3
<i>Mishchuk A.I.</i> Religious Problems in the Creative Work of Julian Tselevych.....	17
<i>Burdulanyuk G.V.</i> The Ukrainian Monumental Art of the Precarpathian Region in the Second Part of the 19 th – the Beginning of the 20 th Centuries.....	23
<i>Monolatiy I.S.</i> “Everything Became Ours”: Interethnic Relations in Kolomyia during the First Soviet Occupation (1939–1941).....	27
<i>Solovka L.M.</i> Genocide of the Jewries of Stanislav during Second World War.....	35
<i>Galytska-Didukh T.V.</i> The Ukrainian City in Ideological Political Opposition of OUN and URA and the Totalitarian Regime of Stalin in 1944 – the Beginning of 1950-s (at the example of Stanislavska oblast).....	43
<i>Zinchuk D.S.</i> The Human Rights Activity of V. Romanyuk (1972–1979).....	57
<i>Adamovych S.V.</i> Idea of Collectivism in Ideology and Activity of Democratic Party of Ukraine.....	67

URGENT QUESTIONS OF WORLD HISTORY

<i>Vitenko M.D.</i> The Polish Large Landownership in Galychyna (the End of the 19 th – the Beginning of the 20 th Century).....	72
<i>Pendzey I.V.</i> Socio-Economic and Political Transformations in Hungary (1988–1990).....	78
<i>Genyk M.A.</i> Problems of International Reconciliation in the Activity of Presidents of Ukraine and Poland.....	87

SOURCE STUDYING AND HISTORIOGRAPHY

<i>Shologon L.I.</i> “Literary-Scientific Bulletin” (1898–1914) as a Source to the Study of National-Cultural Life of the Ukrainians of Galychyna at the End of the 19 th – the Beginning of the 20 th Century.....	93
<i>Nadurak N.M.</i> The Basic Stages of Becoming and Development of Modern Ukrainian Historiography of the Activity of UMO-OUN (1920–1941).....	101
<i>Maliovana M.Z.</i> The Public-Political Life of Soviet Ukraine during 1953–1964 in Modern Ukrainian Historiography.....	109

ETHNOLOGY

<i>Slyvka L.V.</i> The Peculiarities of Ethno-Social Identification of the Petty Noblemen in Pokuttya (19 th – the 20-s of the 20 th Century).....	117
<i>Dmytruk I.F.</i> The Traditional Art and Folklore of the Gutsuls in Ukrainian Ethnographic Researches at the End of the 19 th – the First Part of the 20 th Centuries.....	125
<i>Kostyuchok P.L.</i> The Peculiarities of Politization of the Transcarpathian Ukrainians at the End of 1918 – the First Part of 1919.....	130

RESEARCHES OF YOUNG SCIENTISTS

<i>Kulchytsky R.V.</i> The State Political Activity of Ivan Makukha in the Period of Western Ukrainian People’s Republic.....	140
<i>Andriiv E.P.</i> The Counteraction of the Ukrainian Greek-Catholic Church Concerning Labour Deportations from Galychyna during Second World War.....	150

REVIEWS

<i>Kashuba M.V.</i> Managed and Subjected to the Repression Culture.....	157
--	-----

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами повинна відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервалу, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, ліве – 2,5 см, праве – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки повинні подаватись в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці мають мати вертикальну орієнтацію і мають бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім'я, прізвище; жирним шрифтом, курсивом у правому куті);

- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;

- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року;

- резюме й ключові слова англійською мовою.

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вичитана й підписана автором(ами).

8. У цілому до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРІЯ
Випуск XIV
Видається з 1995 р.

Адреса редколегії: 76000, м.Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57,

Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
тел. 59-60-21

Ministry of Education and Science of Ukraine
Precarpathian National University named after V. Stefanyk

NEWSLETTER
Precarpathian University

HISTORY
Issue XIV
Published since 1995

Publishers adress: Institute of History and Political Science,
Precarpathian National University named after V.Stefanyk
57, Shevchenko Str., 76025, Ivano-Frankivsk, tel. 59-60-21

Старший редактор: ГОЛОВЧАК В.М.
Літературне редагування: ЛЕНІВ О.В.
Комп'ютерна правка і верстка: КУРІВЧАК Л.М.
Коректура: ТИМКІВ В.В.

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Підп. до друку 19.03.2009 р.
Формат 60x84/16. Папір офсет. Гарнітура “Times New Roman”.
Друк на різнографі. Ум. друк. арк. 19.5.
Зам. 31. Наклад 100 пр.

Видавець і виготовлювач
Видавництво “Плай” ЦІТ
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 71-56-22
E-mail: vdvcit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006